

DPL

ESÉLY

TÁRSADALOM- ÉS SZOCIÁLPOLITIKAI FOLYÓIRAT

89/2

ESÉLY

Kiadja: a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület

Szerkesztőség címe: 1083 Budapest VIII., Kun Béla tér 2.
Telefon: 33-77-97

Felelős kiadó: Ferge Zsuzsa

Készült a Pátria Nyomda Dombóvári Gyáregységében

Táskaszám: 9 22183

Példányszám: 3000

Engedély száma: III/PHF/164/1989.

Felelős vezető: Vass Sándor vezérigazgató

A megjelenést támogatja:

az Állami Biztosító és az MTA—Soros Alapítvány

Meg nem rendelt kéziratokat nem őrzünk meg
és nem küldünk vissza

Előfizethető a szerkesztőségnél

Megjelenik kéthavonta

Terjeszti a Magyar Posta

A lapot szerkesztik: Balipap Ferenc, Csepeli György,
Ferge Zsuzsa, Gombár Csaba, Gönczöl Katalin, Hegyesi Gábor,
Juhász Pál, Kiss István, Léderer Pál, Lévai Katalin főszerkesztő,
Nagy Endre, Romhányi Judit, Salgó Lajos (NSZK),
Somlai Péter, Szabó Dénes (Kanada), Szelényi Iván (USA),
Szalai Júlia, Szűcs László, Talyigás Katalin, Tausz Katalin

ISSN 0865-0810

ESÉLY 89/2

TÁRSADALOM- ÉS SZOCIÁLPOLITIKAI FOLYÓIRAT

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 **Semjén András:** Lehet-e, ami kell?
18 **John Keane:** „Sajtószabadság” az 1990-es években

MAGYAR VALÓSÁG

- 35 **Farkas E. János–Vajda Ágnes:** A statisztika(i adatok) „megbízhatóságáról”
49 **Gyekiczky Tamás–Széman Zsuzsa:** Nyugdíjasok munka nélkül

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETÉBŐL

- 60 **Balipap Ferenc:** A magyarországi settlement története

JOGI KÉRDÉSEK

- 72 **Nagy Boldizsár:** A jog barlangjai

ÖNSZERVEZŐDÉSEK – MOZGALMAK

- 77 Fogytékos támogatás – kárvallott fogyatékosok
(Lévai Katalin interjúja Urbanekné László Judittal)
83 Hajléktalanokért – Alapítólevél
85 **Pik Katalin:** Alternatív megoldások gyermekfelügyeletre az NSZK-ban

KÖNYVEKRŐL

- 93 **Zobor Zuzsa:** Az oktatásfinanszírozásról
97 **Závada Pál:** „... a cé betű ott van a hátukon”
100 **Bajomi Iván:** Az életút felén túl... de még az öregségen innen

INFORMÁCIÓK – SZOLGÁLTATÁSOK

- 103 **Gosztonyi Géza–Hegyesi Gábor:** Attitűdök, értékek, és ideológiák a szociális munka gyakorlatában
106 Angol nyelvű összefoglalók

2108 Y.1327

... ..
... ..
... ..

... ..

... ..

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..
... ..

... ..

... ..

... ..
... ..

... ..

... ..

Semjén András

Lehet-e, ami kell?

Oktatáspolitikai, avagy a muszáj-herkuleség

I.

A magyar iskolarendszer szerkezete meglehetősen stabilitást mutat az utóbbi évtizedekben. Nem reagált ez az oktatási struktúra sem a lakossági csoportok igényeinek jelentős megváltozására, sem a gazdaság változó szükségleteire, sem arra a kihívásra, amit az Amerika és Japán mellé egyenlő harmadikként felzárkózni kívánó „egyesült Európa” perspektívája jelent. Nem reagált ez a struktúra a társadalom érezhetően növekvő zavaraira, a rendszer által korábban meghirdetett, annak legitimitációját legalább részben elősegíteni hivatott vonzó társadalmi célok teljesülésének elmaradására sem.

Mindeközben világszerte jelentős oktatáspolitikai változások zajlottak, új oktatási paradigmák¹ alakultak ki. Hazánkban viszont stabil maradt az az oktatási szerkezet, amelynek fő vonásai:

- egy egységesen kötelező, de heterogén színvonalú, az egyenlősítést csak az egyéniség szürkévé nivellálása² értelmében megvalósítani képes, ám sem a tehetséget kibontakoztatni, sem a hátrányokat kompenzálni nem tudó alapfokú képzés (melynek ambíciózus, ám a kívánatos feltételrendszert nélkülözni kénytelen tantervi „korszerűsödése” említett negatívumait összességében csak tovább-élezte);
- egy, az ebből kikerülő gyermektömeget, mely készségekkel és kompetenciákkal szélsőségesen egyenlőtlen mértékben rendelkezik, rendkívül eltérő további élet- és társadalmi esélyekkel „felruházó”, erőteljesen, de nem elsősorban a képességek alapján szelektáló háromcsatornás középfokú képzés, melynek legtömegesebb ágazata az elavult struktúrájú gazdaság által igényelt, elavult vagy elavulóban lévő, túlspecializált készségstruktúrát alakít ki, miáltal több-kevesebb sikerrel zsákutcába kényszeríti és kényszerpályára állítja az áldásaiban részeltetetteket; melynek másik fő ágazata zömmel úgy ötvözi a szakmai és az általános képzést, hogy az eredmény az esetek nagy részében a továbblépést lehetetlenné teszi, továbbá az általa nyújtott szakmai kompetencia is vitatható; s melynek harmadik „akadémikus” irányja túlzott ismeretközpontúságával nehéz

helyzetbe hozza az outputjára építeni kénytelen felsőoktatást, miközben munkaerőpiaci kudarcra „képesíti” azokat a tanulóit, akiknek a rendszer nem volt képes helyet biztosítani a „piramis csúcán”;

- egy mesterségesen leszűkített, a társadalmi igényeknek (melyeket egy abszurd módon működő, a tudást és a minőséget szisztematikusan nem értékelő „ügynevezett” munkaerőpiac amúgyis deformált már) megfelelni nem tudó, romló feltételek közt működő, az elavult gazdaságisményt tükrözően elavult struktúrájú felsőfokú képzés, melynek jó része (esti és levelező oktatás) valójában csak papírt nyújt valós kompetencia helyett, s amely — a pályára való rátermettséget negligáló felvételi szelekciós rendszerből, továbbá a torz bérstruktúrából fakadó „pályaelhagyásoknak” hála — lyukas fenekű vödörként működik, azaz még arra is alkalmatlan, hogy a gazdaság pillanatnyi fejlettségének megfelelő szakemberszükségletét kielégítse.

A fenti leírás azt sugallja, hogy e struktúra stabilitása nem annak jól bevált mivoltából fakad. Ezen a meglehetősen drámai színekkel festett, de a realitásokat tükröző képen lényegében nem változtattak a nyolcvanas évek oktatáspolitikájának jószándékú, helyenként európai szellemiséget hordozó intézkedései, így a nagyobb teret és támogatást kapó kísérletek, és egyes új, illetve felújított képzési formák megjelenése sem, mivel ezek összvolumene csekély volt, így tehát inkább csak látványosságul, mintsem valós struktúraformáló eszközül szolgálhattak.

A bevezető elején jelzett „alkalmazkodási adósságokhoz” egyre újabbak társulnak, követelve az oktatás tartalmi, szerkezeti és szervezeti megújulását. Aligha megkerülhető a világszerte viharos tempójú információtechnológiai fejlődés, az ipariból a szolgáltatási társadalom felé történő világméretű átmenet kérdésköre,³ de aligha jelent ezeknél kisebb kihívást az oktatási rendszer számára, ha egy következetesen exportorientált gazdaságpolitika végképp a történelem süllyesztőjébe küldi az autark, illetve a világpiac csak egy kis szegmensébe integrálódni akaró törekvéseket, vagy ha közéletünk garantált hatalmi monopóliumon nyugvó rendszer helyett a politikai „szabadverseny” terepévé válik, valódi politikai pluralizmust és demokráciát lehetővé téve. Az, hogy az iskola eddig nem volt különösebben eredményes az alattvalói tudat kialakításában, még korántsem jelenti azt, hogy tömegesen képes lenne toleráns, felelős gondolkodású állampolgárok „előállítására” — ehhez alapvető koncepcionális változásokra van szükség.

Az eddigiek alapján tehát joggal mondhatjuk, hogy feltétlenül időszerű egy új oktatáspolitikai koncepció kialakítása. Ezt tűnnek alátámasztani azok a jelek is, melyek a formálódó költségvetési reform kapcsán az állami szerepvállalás határainak közelgő újrarajzolását vetítik elő.⁴ Hogy ezek az új határok vonzóbbnak tűnjenek, ahhoz az eddig az állam által legalább deklaráltan felvállalt, de valójában csak félig-meddig ellátott feladatok lakosságra hárítását a „költségvetés-reformerek” a nagyobb beleszólási lehetőség ostyájába csomagolják — mint ha az oktatás feletti demokratikus kontroll csak közvetlen lakossági finanszírozási kényszerrel párosulva lenne elképzelhető.

A jelzett gazdasági és társadalmi kihívásokra megfelelni képes oktatáspolitikai koncepció azonban nem szükségképpen illeszkedik a költségvetési egyensúlyteremtés kényszeréből fakadó „államtalanító”, de-

fiskalizációs, neoliberális célokhoz. Sőt számosan vannak,⁵ akik az oktatási szféra szükséges költségvetési reformját éppen hogy úgy képezlik, hogy ez állami garanciákat adjon a deklarált céloknak megfelelő eszközök biztosítására — ami a jelenlegi demográfiai helyzetben természetesen nem kisebb, hanem nagyobb állami szerepvállalást jelentene. Bármelyik álláspontot tesszük is magunkévá, nem vitatható az oktatáspolitikai koncepció kialakításának szükségessége — így módon a kutatók elé állított feladat feltétlenül indokolt. Sajnos azonban a szükségesség nem mindig jelent egyben lehetségeséget is. Arra a kérdésre, hogy lehet-e ma (1989. áprilisában) spekulatív alapon, az íróasztal mellől *érvényes*, a valós gazdasági, társadalmi és politikai kihívásokra elfogadható választ adó oktatáspolitikai koncepciót kidolgozni, aligha tudnék egyértelműen igennel felelni.

Miért vagyok szkeptikus? Hiszen a sikeres országok, a jól működő gazdaságok és társadalmak (nem éppen értékmentes fogalmak!) példái azt mutatják, hogy különböző elveken felépülő oktatási rendszerek egyaránt hatékonyak, eredményesek lehetnek gazdasági értelemben.⁶ Ebből a választékból pedig nyilván ki kellene tudnunk választani egy olyan modellt, amely sikerrel adaptálható a mi viszonyainkra. A helyzet azonban korántsem ilyen egyszerű. Minden egyes modell sikeres működésének záloga bizonyos (később részletesebben bemutatott) *feltételek* meglétében van — s ha jól megnézzük, ma Magyarországon egyik modell sikeréhez sincs meg a feltételrendszer. Az, hogy kialakul-e, s ha igen, melyik modellnek megfelelő, kollektív politikai cselekvéseinken, illetve ezek eredőjén múlik, s éppen ezért jelenleg csak nagy bizonytalansággal prognosztizálható.

Az, hogy egy társadalom milyen feltételeket teremtsen saját működéséhez (s melyeket nem), erősen függ az ott uralkodó értékrendtől. A rendszer sokat emlegetett értékválsága közepette nálunk erről legfeljebb annyi tudható bizonyosan, hogy jelenleg *nincs konszenzuális társadalmi értékrend* — az ún. szocialisztikus értékek nagy részét a rendszer valósága és ideológiája közti szakadék tartós fennállása devalválta, ehelyett viszont eddig semmilyen koherens értékrendszer nem alakult ki. Márpedig a különböző, gazdaságilag egyaránt megfelelő eredményt nyújtó oktatáspolitikák, melyek társadalmi-politikai értelemben is lehetségesek lehetnek (amennyiben egy jövőbeli politikai stabilitást tesznek lehetővé) szükségképpen eltérő társadalmi következményekkel járnak. Az ezek közti választás pedig egyértelműen értékrendszer kérdése. A politikai érdekartikuláció eddig érvényesült korlátai viszont nem teszik lehetővé, hogy akár csak a főbb értékek tekintetében is objektív képet alkothassunk a társadalom valós tagoltságáról, erőviszonyairól. S nem is csak bizonyos par excellence társadalmi értékek között kellene tudnunk választani (mint pl. esélyegyenlőség vagy fogyasztói szuverenitás), de a *gazdasági siker*, a növekedésben is megnyilvánuló *sikeres alkalmazkodás* és bizonyos *társadalmi célok* (melyek egyben oktatási következmények is — mint pl. a nem növekvő jövedelemegyenlőtlenség) között is *átváltás*, trade off van; ezek társadalmilag optimális kombinációjának kialakítása pedig nem lehetséges anélkül, hogy az érték- és célrendszer legfontosabb kérdéseiben társadalmi szintű konszenzusra ne jutnánk.

Ebből az okfejtésből az következik, hogy egy valóban érvényes oktatáspolitikai koncepció kialakításához meg kellene tudni jósolni a

koncepció (most kialakulásuk kezdeti szakaszában lévő) gazdasági és politikai peremfeltételeit, illetve azt a jövőben kialakuló új értékrendet, amely nyilván e peremfeltételekre is hatást gyakorol. Mivel ahhoz, hogy egy ilyen politikai prognózist a siker reményében készíthessünk, ma sem elegendő statisztikai megfigyelés, sem megfelelő elméleti modell nem áll rendelkezésünkre, ez a feladat a kíváncsú tudományos objektivitással nem végezhető el. *Ebben a helyzetben szükségképpen csak mintegy véletlenül lehetne ráhibázni egy társadalmilag érvényes oktatáspolitikára.*

Ilyen körülmények között a koncepció-alkotó aligha tehet mást, mint hogy egyértelművé teszi az általa elvileg lehetségesnek tartott modellek működőképességének követelményeit, feltételrendszerét, majd pedig — vállalva saját, nyilvánvalóan szubjektív értékrendszerét, s bízva abban, hogy ez valamelyes társadalmi támogatással is találkozik — bemutatja az „ízlésének megfelelő” megoldást a tanulmány elején jelzett problémákra.

A következőkben én is ezt a megoldást választom, de még egyszer hangsúlyozni kívánom, hogy ahhoz, hogy a társadalom tartósan fenntartható oktatási rendszert választhasson magának, nélkülözhetetlen, hogy kialakítsa új „énképét”.

II.

Kiindulópontom, hogy az oktatási rendszer egésze működésére, alkalmazkodóképességére, szerkezetére alapvető hatással van az oktatásfinanszírozás és irányítás alkalmazott rendszere.

Ebből a szempontból az egyik alaptípus az *államilag szervezett és közpénzből finanszírozott közoktatás*.⁷ E rendszer mind egy centralizált, mind egy viszonylag decentralizált formában viszonylag sikeresen biztosíthatja a kitűzött oktatáspolitikai célok elérését. A *centralizált al-típus* azonban csak egy meglehetősen részletes „címkezett” támogatási rendszerrel párosulva működőképes, s így — éppen a közpénzek címkezése, felhasználásuk bürokratikus túlszabályozása miatt — biztosan nem a „legolcsóbb” változata a kitűzött célok elérésének. Ezért társadalmi hatékonyságát — különösképpen a költségvetési restrikciónak időszakájában — gyakorta megkérdőjelezzük. Mindazonáltal, ha az oktatáspolitikai céljai valóban társadalmi támogatással rendelkeznek — amit egy jól működő *képviselői demokrácia* biztosíthat —, s ha megfelelőek az érdekartikuláció csatornái és elegendő idő van a szabályozás „fine tuning”-jára, a központosított közoktatási modell elvileg még a változó körülményekhez való alkalmazkodás feladatával is megbirkózhat. Több esélye van erre azonban a rendszer *decentralizált al-típusának*, melynek társadalmi költségei is alacsonyabbak lehetnek. Egy ilyen modell hatékony működésének feltétele egy valóban *demokratikusan felépített államhatalom*, amiben a politikai demokrácia játékszabályainak megfelelően biztosított, hogy össztársadalmi szinten valóban annyi közpénzt különítsenek el oktatásra, amennyi kíváncsú, s egy *demokratikusan szervezett helyi hatalom* (helyhatóság), ami lehetővé teszi, hogy a közpénzeket a helyi szükségletekhez rugalmasan alkalmazkodó szerkezetben költse el. Szükség van továbbá a *helyi demokrácia* bizonyos *központi*, társadalmi szintű *kontrolljára*, ami

legalábbis egy egységes minimum (mind a színvonalat, mind az erőforrás-ellátottságot tekintve) garantálását lehetővé teszi mindenütt, bármilyen eltérő legyen is az egyes helyhatóságok választópolgárainak az összetétele (pl. demográfiai szempontból — öreg illetve fiatal települések) s következésképpen az oktatáshoz fűződő érdekeltisége. Ebben az esetben a politikai választások⁸ jelentik azt a közvetítő mechanizmust, amely, ha esetleg késedelmesen vagy éppen vargabetűkkel is, de biztosítja az oktatáspolitikai és az oktatási rendszer alkalmazkodását, azaz azt, hogy az oktatás kínálata alkalmazkodjon a kereslet változásaihoz.

Az ilyen, az alkalmazkodást kikényszerítő politikák másik fő típusa az *oktatási piac* megteremtésére épül. Itt elvileg a szó klasszikus értelmében vett oktatáspolitikát (mint tudatos állami feladatot) a lakosság iskoláztatással kapcsolatos fogyasztói választásai helyettesítik, ezeknek kellene a „piaci automatizmus” révén helyes irányba terelniük a képzési kínálatot. E rendszernek három jellegzetes tiszta altípusa van, s természetesen léteznek kevert típusai is. Modern társadalmakban az oktatási szférában korlátozatlan, tiszta piac azonban sehol sem érvényesül. Egy tiszta piacon, ahol az áralakulás szabad, a „jó” termelő; akinek termékére nagy a kereslet, olyan profitot képes elérni, ami termelése gyors ütemű bővítését teszi lehetővé. Különböző társadalompolitikai okokból azonban az oktatási piacon az árak alakulása többé-kevésbe mindenütt szabályozott, amitől a kínálat alkalmazkodása korántsem olyan zökkenőmentes, mint ahogy azt a klasszikus közgazdaságtan feltételezi. Ilyen körülmények között ahhoz, hogy a „rossz” termelők (a nem megfelelő minőségű, struktúrájú képzést kínáló, vagy akár csak a gazdasági szempontból pazarlóan, túl magas ráfordítással dolgozó iskolák) kiszelektálódhassanak, mindegyik altípus esetében elengedhetetlen feltétel, hogy kínálati piac legyen, azaz legyenek „felesleges”, kihasználatlan oktatási kapacitások (enélkül ugyanis a körülmények megváltozása esetén nem indulhat be az átstrukturálódás, az alkalmazkodási mechanizmus). Ahhoz, hogy egy, az oktatási piacra épülő megoldás hatékonyan működjék, három további elméleti feltételnek, a csorbítatlan fogyasztói szuverenitásnak, a teljes információnak és az oktatási tőke szabad áramlásának kellene teljesülnie — e feltételek elfogadható társadalmi költségekkel azonban csak kompromisszumokkal elégíthetők ki.⁹

A piaci rendszer egyik tiszta altípusa a teljesen *magánérőből finanszírozott* oktatás lenne. Ahhoz, hogy ez hatékonyan működhesen, az eddigieken túlmenően egyfelől nélkülözhetetlen, hogy az (egyéni beruházásként értelmezett) képzési költségek a bérekben megtérüljenek, másfelől, hogy ne álljanak fenn az oktatáshoz kapcsolódó pozitív externális hatások (azaz az egyes fogyasztó döntése mások helyzetét ne befolyásolja). Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi feltétel elméletileg ugyan csak nem teljesül.

E szisztéma másik tiszta altípusának a *gazdálkodó szervezetek*, azaz a jövőendő munkaadók által finanszírozott oktatási rendszer tekinthető. Minden ilyen megoldás feltételezi, hogy a gazdálkodók a hosszú távú profitban érdekeltek, gazdálkodási körülményeik kiszámíthatók, előre kalkulálhatók. Szabad munkaerőmozgás esetén ráadásul igen nagy a kísértés a „potyautasságra”, azaz arra, hogy egyes vállalatok ne vállaljanak munkaerő-felhasználással arányos oktatási terheket, hanem (a

képzési költségeken megspórolt összeget bérésítve), megpróbálják „lefölözni” a többiek által kiképzetteket. Tehát egy ilyen modell zökkenőmentes működése nagyfokú kooperációs készséget, jó partneri viszonyt is feltételez a gazdálkodó szervezetek részéről.

Elvileg a piaci modell, a termelők közti verseny előnyei társíthatók a közösségi, állami finanszírozással — ez az *utalvány*- (voucher) rendszer.¹⁰ Ebben a rendszerben különös élességgel vetődik fel a már említett többletkapacitás-probléma. Nyilvánvaló, hogy szabad iskolaválasztás és államilag garantált összegű utalvány esetén, ha az árakat limitálják, a kínálat alkalmazkodása (az, hogy a „rossz” iskolák valóban kiürüljenek, ily módon tönkremenjenek, s a jó oktatási programmal rendelkező menedzserek átvehessék ezek irányítását), rövid- illetve középtávon elsősorban azon múlik, bővíthető-e a képzés volumene a legkeresettebb iskolákban a határköltségek növekedése nélkül. A gyors iskolai struktúraváltás ezenkívül feltételeznél azt is, hogy a piacon „rossz”-nak minősíthető iskolák a nem megfelelő vezetéstől rosszak, nem pedig a megfelelő minőségű „termelési tényezők” (állószerzők, tanárok) elégtelen kínálata miatt.

Mindazonáltal az utalványrendszer — mivel ez állami adóbevételekből, közpénzekből fedezi az oktatás költségeit — kétségtelen előnye a piaci modell előző altípusaival szemben, hogy képes kezelni az oktatás „kvázi közjó”-jellegéből fakadó pozitív externalitásokat,¹¹ azaz ha megfelelő politikai akarattal társul, a társadalmi optimumhoz viszonyítva nem fogja feltétlenül alulfinanszírozni ezt a szférát. Ráadásul — elvileg legalábbis — úgy teszi ezt lehetővé, hogy a szükségképpen bonyolult és sohasem tökéletes demokratikus érdekközvetítési mechanizmust kiiktatja, mivel az iskolázással kapcsolatos döntéseket annak — a szülőnek — a kezébe teszi, akiről a legtöbb joggal feltételezhetjük, hogy a gyermek későbbi boldogulását a szíven viseli.

Az utalványrendszernek számos eltérő változata képzelhető el. Az egyes változatok társadalmi konzekvenciái igen eltérőek lehetnek. Léteznek a társadalmi egyenlőtlenségeket minden bizonnyal növelő, illetve csökkentő utalvány-javaslatok,¹² ami azt mutatja, hogy az oktatáspolitikai-társadalompolitikai célrendszer kialakításának feladata alól ez a modell sem mentesít.

Eddig azokat a feltételeket vettük sorra, melyek az egyes tiszta típusok eredményes működését lehetővé teszik. A típusok kombinálhatók is, s mint a konkrét oktatási rendszerek elemzése mutatja, általában ez a helyzet a tipikus — azonban az egyes elemek csak annyiban funkcionálhatnak megfelelően, amennyiben specifikus alapfeltételeik fennállnak. Ennek alapján tehát számos következtetést vonhatunk le az oktatási és az általános politikai és gazdasági reform egyes szakaszainak kívánatos időbeli sorrendjéről — másként fogalmazva: azt biztosan megmondhatjuk, *hogyan nem lehet sikeres oktatási reformot csinálni*.

Jelenleg Magyarország egy centralizált típusú közoktatási rendszerrel rendelkezik, ahol azonban hiányzik az eredményes működést biztosító, egységes minimális feltételeket *garantáló* „finomra hangolt” címkézett támogatási rendszer — ehelyett viszonylagos helyi önállóság érvényesül a feltételek biztosításában, helyi és központi demokratikus kontroll nélkül. Biztosan *nem lehet* ebből a helyzetből a siker reményében *továbblépni a helyi autonómia erősítése irányába* — bármilyen

vonzóan csengő cél legyen is ez önmagában — a helyi és társadalmi szintű politikai *demokrácia* intézményrendszerének ezt megelőző kifejlesztése és konszolidálása *nélkül*. Egy ilyen irányú reform a gyerekek későbbi sorsát nagymértékben helyi vezetők döntéseitől teszi függővé, anélkül, hogy bármilyen hatékony visszacsatolási mechanizmus garantálná, hogy ezek a döntések nem függetlenedhetnek a gyerekek érdekeitől.

Jelenleg Magyarországon a tudásnak kicsi a becsülete, a fennálló bérstruktúra nem tükrözi a képzésre fordított egyéni, illetve társadalmi költségeket. Egy teljesen másképp működő munkaerőpiac, konkrétan feltehetően a bérarányokat érdemben befolyásolni képes munkavállalói képviselők és központi bérmegállapodások rendszere lenne szükséges ahhoz, hogy a jelenlegi bérrendszer e tekintetben megváltozzék. Ilyen változás nélkül az *oktatás magánérőből történő finanszírozása* felé történő bármilyen elmozdulás társadalmi mértékű *alulképzést eredményezve*, káros társadalmi következményei mellett a gazdasági fejlődésre is korlátozólag hatna.

A gazdálkodó szervezetek oktatásfinanszírozási részvételének és oktatáspolitikai szerepvállalásának is korlátokat szab a piac fejletlensége, a gazdálkodókra túlzottan jellemző rövid távú szemlélet. Jelentős előrelépést e területen csak a valóban vállalatként működő vállalatok elterjedése hozhat — ez pedig nem lehetséges *tulajdonosi érdekelttség* (hosszú távú vagyonerdekelttség) *nélkül*. A kulcskérdés itt tehát az ún. tulajdonosi reform, amelynek konkrét tartalma ma még meglehetősen kevéssé körvonalazódott!¹³ Valószínűnek tűnik azonban, hogy a gazdasági jellegű feltételek — megfelelő bérrendszer és vállalati érdekeltégi rendszer — kialakulása, kialakítása még időigényesebb, mint egy működő politikai demokrácia megteremtése. Ha ez a hipotézis helytálló, akkor azok az elképzelések, melyek az *állami szerepvállalás csökkentésétől* s a családi illetve vállalati szféra fokozottabb megterhelésétől remélik az oktatás megjavulását, alkalmazkodóképességének növekedését, *felelőtlennek* mondhatók, s veszélyeztetik az ország hosszú távú fejlődése szempontjából kulcsfontosságú emberi tőke kínálatát.

Az eddigiekben csak a gazdasági alkalmazkodást lehetővé tevő eltérő oktatási modellek sikeres működéséhez szükséges feltételekre kíséreltem meg rámutatni. Nem szoltam még az élesen eltérő társadalmi konzekvenciákról. Nyilvánvaló, hogy az olyan eltérő rendszereknek, mint egy demokratikus államban működő állami közoktatás, vagy egy jól működő piacgazdaságban megvalósuló, az egyéni, az állami és a vállalati finanszírozást összekombináló Friedman-féle (azaz az utalvány összegét felülmúló, a szülők és a későbbi munkáltatók áldozatvállalási hajlandóságától függő magasságú tandíjat is lehetővé tevő, a hátrányos helyzetet államilag nem kompenzáló) voucher, határozottan eltérő társadalmi mozgások felelnek meg. Az egyikben az iskola megkísérli az eredendő társadalmi különbségeket csökkenteni, míg a másikban nem gátolja növekedésüket. E társadalmi következmények közti választás értéktől függő — ehhez pontosan definiálni és rangsorolni kell olyan, egyaránt vonzóan tűnő célokat, mint a választás szabadsága és az esélyegyenlőség. Nem szabad a következmények vizsgálatakor megfélemednünk azonban a következőről: az egyes modellek, rendszerek közti különbség a társadalmi célok tekintetében csak *elméleti*, csak egy *realizálható előnyt jelent* — de az előny tényleges realizálása a modell

kolák kínálatát — ugyanakkor állami kontrollal biztosítani kell, hogy az eltérő arculatú intézmények bizonyos *alapvető demokratikus értékeket* egyaránt hatékonyan közvetítsenek.

Noha az iskola fel kell hogy vállalja bizonyos alapvető, demokratikus értékek közvetítését, szakítania, törvényben deklaráltan is szakítania kell a családdal szembeni hatósági szerepkörének eddigi gyakorlatával. Az iskolának alapvetően a családi nevelés meghosszabbítása-ként kell funkcionálnia, a családok eltérő értékrendszerét tiszteletben tartva. Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy ma a jelenlegi gazdaság és társadalom diszfunkcióinak betudhatóan számos helyen a család is válságban van, a családi nevelés értékátadó ereje gyakorta nem, vagy alig érvényesül. Az iskolának kezelni kell tudnia ezt a kérdést — de nyilvánvaló, hogy a problematikus, hátrányos helyzetű, diszfunkcionális családok esetében *önmagában*, hatékony *szociális munka*, szociálpolitikai intézményrendszer nélkül ezt a feladatot nem oldhatja meg.

Az alapfokú képzés reformja során döntő fontosságot tulajdonítok annak az elvnek, miszerint az általános iskola elsődleges feladata, hogy az — amúgy meglehetősen dezintegrált — magyar társadalom integrálódását elősegítse, erősítse a társadalmi szolidaritást. Ugyanakkor e szociáldemokrata értéktartalmú elvvel szinte azonos fontosságúnak érzem bizonyos liberális elvek — így pl. a szabad fogyasztói választás elve — érvényesítését, a felelősség kialakítását, tudatosítását. (Az oktatás esetében ez azt jelenti, hogy minden szülő szabadon választhasson, egy valóban változatos, csak a legfontosabb alapértékek, készségek tekintetében egységes kínálatból — úgy, hogy tudatosuljon benne, hogy ez a választás a gyermek későbbi sorsát komolyan befolyásolhatja.) E kettős követelménynek egy olyan általános iskola felelhet meg, amelynek működési költségeit (kiszűrve az épületek, illetve a települések jellegének eltéréseiből fakadó fajlagos költségkülönbségeket) *differentiált fejkvóta-rendszerben* (tanulólétszámtól függő intézményfinanszírozással)⁴⁵, az állam biztosítja, ugyanakkor minél szélesebb körben lehetővé teszi a *szabad iskolaválasztást*. Ennek az iskolának lehetővé kellene tennie, hogy bizonyos alapkészségek elsajátításának színvonalában az iskoláskorú népességen belül a különbségek a jelenlegi szint töredékére csökkenjenek — mégpedig nem a lefelé nivellálás árán. Ehhez definiálni kell azokat az *alapkészségeket*, melyek megléte az *állampolgári* és a *munkavállalói szerepkör* sikeres *betöltéséhez elengedhetetlen*, s ki kell alakítani az ezeknek megfelelő törzstantervetket (core curriculum). Nyilvánvaló, hogy eltérő képességgel, eltérő társadalmi háttérrel gyerekektől eltérő időt és energiát követel egy ilyen alapszint teljesítése. Az eltérő inputokat épp ezért lehetővé kell tenni — a „végeredmény” viszonylag egységes színvonalát azonban kompromisszummentes, egységes állami vizsgarendszerrel kell biztosítani. Azt azonban, hogy az egyes iskolák mi módon érik el, hogy tanulók eredményesen elsajátítsák a társadalmilag szükséges alapkészségeket, nem szabad előírni. A helyi problémákra reagáló helyi megoldásokat, kísérleteket lehetővé kell tenni, s nem szabad a priori elvetni az eddig szent nevelési tabukat ledöntő megoldásokat sem. Így például nem szabad előre általánosan szabályozni olyan jellegű pedagógiai kérdéseket — még ha ezek kétségtelenül önállóan is kihatnak a társadalom integrálására — mint pl. hogy lehetséges-e a tanulók képesség szerinti

csoportosítása, a hátrányos helyzetűek elkülönített, nagyobb időben illetve az átlagostól eltérő módszerekkel történő tanítása, vagy éppen ellenkezőleg, a felzárkózást csak az eltérő háttérű és képességű gyerekek együtt-tartásával szabad (lehet) elérni. Lehetővé kell tenni olyan kísérletek kibontakozását, amelyek oldják az összes tantárgy azonos osztály-szintű követelményének érvényesítését (azaz lehessen lemaradni egyes tantárgyakból, s más, intenzívebb kiscsoportos formában behozni a lemaradást — de ne kényszerítsék értelmetlenül, a tanulásról leszoktató módon ismétlésre a csak bizonyos készségek kialakulásában lemaradottakat). Olyan iskola kell, amely képes tolerálni az egyes gyerekek pszichológiai és szociológiai összetevők által meghatározott fejlődési ritmuskülönbségeit, normálisnak tekinti azt.

A különböző kísérleti módszerek közti hatékonyságkülönbségeknek a gyakorlatban kell megnyilvánulniuk — a jobb, alacsonyabb társadalmi költségű megoldások elterjedését pedig az iskolavezetés anyagi elismerésének az alapképességek tekintetében elért objektív (a gyermekanyag társadalmi háttérének, előzetes ismereteinek különbségeitől megtisztított) eredményeitől való függővé tétele szolgálhatná. A jobb képességű illetve háttérű gyermekek nyilván az átlagosnál gyorsabban jutnának el az egységesen megkívánt — a középfokú képzés bármelyik alternatíváját elvileg elérhetővé tevő — minimumkövetelmények teljesítéséhez. Az ő további képességeiket, fennmaradó idejüket nyilván nem szabad kiaknáztatlanul hagyni, de nem szabad ezeket az energiákat a gazdasági érvényesülést lehetővé tevő minimumok lényeges kiterjesztésére, bővítésére sem fordítani. Tehát az alapképzés emberi tőke-beruházásként felfogható része messzemenően egységes színvonalú kell, hogy legyen, ami a későbbi munkaerőpiaci boldogulást elősegítő képességek tekintetében csak kis különbséget tesz lehetővé. Ezzel szemben az alapvetően „fogyasztási jellegű”, a munkaerőpiaci karriert közvetlenül nem érintő képességek tekintetében megengedhetőnek tartom, hogy jelentős eltérések jöjjenek létre. Az e képzési formákban (pl. esztétikai nevelés, drámapedagógia, sportok oktatása stb.) való részvétel lehetősége egyben motivációul szolgálhatna a tehetségesebbek számára, akik valami hasonló motiváció híján a teljesítményvisszatartásban válnának érdekeltté.

E rendszer leglényegesebb funkcióját a társadalom integráltsága erősítésében látom — e cél eléréséhez a jelzett finanszírozási, irányítási modell csak átmeneti eszköz. Hosszabb távon elképzelhető, hogy egy, az állam szerepét átalánytámogatások biztosítására redukáló korszerűbb finanszírozási modell¹⁶ is hasonló eredményekre vezessen — ehhez azonban *előbb* a működő helyi és társadalmi szintű demokrácia erős rendszerét meg kell teremteni, s el kell érni, hogy a konszenzuskeresés váljon a konfliktuskezelés társadalmilag domináns módjává.

Gazdasági szempontból rövidebb távra a legnagyobb hatása kétségkívül az általános iskolát követő, a munkaerőpiaci belépést előkészítő *középfokú képzésnek* van. A most következő középfokú képzési koncepció valóban hatékony működése feltételezi, hogy az általános iskolai képzés akárhogy is, de a fent leírtakhoz hasonló eredményeket érjen el, azaz mindenki számára közvetíteni tudja azt az ismeretanyagot és készségrendszert, aminek birtokában a későbbi munkaposztokra jelentős hatással bíró középfokú képzés kínálata reális választási lehetőségek halmazaként jelenhet meg. Csakis ebben a helyzetben szűnhetnek

ugyanis meg azok a „szemétgyűjtőként” funkcionáló ál-szakképző iskolák, amelyek hozzájárulnak a gazdasági és társadalmi struktúra legrosszabb vonásainak konzerválásához. Egyszerűbben fogalmazva mindez csupán annyit jelent, hogy a középfokra kerülő gyerekek *taníthatók* legyenek. (Addig, amíg az általános iskola ezt nem képes produkálni, speciális, valóban az alapismeretekre és -készségekre koncentrálni [olvasás-írás, verbális készségek, alapvető szintű matematikai és természettudományi ismeretek], s bizonyos szocializációs-korrektív szerepet is felvállaló egyéves „kilencedik osztályt” kellene indítani — ám ezt valószínűleg nem a kudarcot kitermelő általános iskolai szervezet keretein belül, s bizonyosan attól teljesen eltérő körülmények között. E forma feladata lenne az „átmeneti” időszakra, hogy a későbbi életesélyeket pozitívan befolyásoló valódi szakképzésben való részvétellel lehetőségét a jelenleg „iskolai selejt”-ként kezelt rétegnek is biztosítsa.)

Az általam elképzelt középfokú képzés legfontosabb jellemzői a sokszínűség és a jelentős állami szerepvállalás mind az általános, mind a távlatilag is életképes szakmacsoportokra felkészítő szakmai képzésben, mind a szolgáltatás megszervezését, mind finanszírozását tekintve.

Azaz: lennének általános középfokú képzést nyújtó állami intézmények (melyek funkciója egy, a mostaninál jóval szélesebb felsőfokú képzésre való felkészítés, illetve bizonyos, főleg humánszolgáltatói munkakörökhöz szükséges előzetes ismeretek átadása), de lennének emellett az állami támogatástól ugyancsak nem megfosztott (akár utalvány-¹⁷, akár fejkvóta-rendszerben támogatott) alapítványi, egyházi stb. iskolák is. Az egyes felsőfokú tanintézetek is létrehozhatnák saját középiskoláikat, bővítve a kínálatot — ennek finanszírozási formája az új iskolaalapításokra szánt pénzek „pályázati” úton történő odaítélése lehetne.

A szakmai képzés zöme ugyancsak államilag finanszírozott szakképző iskolákban folya, melyek azonban nem egy-egy szakmacsoportra, hanem lehetőség szerint egy viszonylag szélesebb spektrumra „szakosodnának”, s főleg megalapozó elméleti képzést vállalnának. Lehetővé válna az ilyen iskolákon belüli pályakorrekciós mozgás, sőt az általános irányba való „beintegrálódás” is, felzárkóztató tanfolyamok közbeiktatásával. A szakmacsoport szakmai-elméleti törzsanyagának elsajátítása után jönne egy választás — vagy szakközépiskolai jellegű további *iskolás* jellegű képzés, vagy konkrét szakmai ismeretek megtanítása. Ez utóbbi döntően a *munkahelyeken* történne, s ehhez az ebben résztvevő vállalatok állami támogatást kapnának — az állami támogatás felhasználását azonban ellenőrizni kell, nehogy egy valódi képzés alanyai helyett olcsó segédmunkaerőnek tekintsék a gyerekeket.¹⁸ Ám éppen az új szakmák megjelenése, a jelentős változások miatt valószínűleg szükség van néhány „tanműhely”-jellegű intézményre is, melyeket korszerű technikával kell felszerelni, és amelyeknek *gazdasági tevékenységet* is kellene végezniük (jóllehet nonprofit-intézmények).

Azt, hogy egy ilyen középfokú- és szakképzés a jelenleginél jobban alkalmazkodjon a változó igényekhez, két dolog biztosítaná. Az egyik az, hogy minden gazdálkodó szervezet számára lehetővé kell tenni, hogy *saját szakiskolát* hozhasson létre, amennyiben ezt a megoldást jobbnak látja, mint az államilag előkészített gyerekek szakképzésébe

csak a legutolsó fázisban történő bekapcsolódást. Az ilyen iskolák építési és működési költségeit a gazdálkodók adójukból leírhatnák. A másik, s *döntő fontosságú feltétel*, hogy a középfokú oktatás struktúráját, a férőhelyeket a *tanulói kereslettel* kell összhangba hozni. Jogilag rögzített garanciák kellenek, azt biztosítandó, hogy bizonyos feltételek megléte — fizikai alkalmasság, korábbi iskolai előmenetel stb. — esetén ki-ki *választása szerinti* képzést kaphasson állami támogatással. Azaz, aki vendéglátóipari *általános jellegű* szakképzést kíván kapni, az ne kényszerüljön esetleg kohászati jellegű iskolába. Azt azonban tudatosítani kell, hogy a szakképzés „befejező” szakasza már a vállalati képzési helyek kínálatától is függ, melyet az ebben az utolsó szakaszban csekélyebb közvetlen állami részvétel csak korrigálni tud. Ugyancsak tudatosítani kell, hogy a választott szakmában való *elhelyezkedésre nincs garancia*, ez (azaz, hogy a rá szánt állami támogatást milyen jól használta fel) kinek-kinek saját kockázata.

Az átképzést speciális tanfolyamok kínálatával a kiépült szakképző (állami és vállalati) intézményrendszerbe lenne célszerű telepíteni.¹⁹ Finanszírozását ugyanakkor a különböző „átképzési utak” igen eltérő költségigényeit tekintetbe vevő utalványrendszerrel kellene megoldani, melynek forrása egy vállalati, munkaadói befizetésekből automatikusan képződő elkülönült költségvetési alap. Nyíljon lehetőség az átképzési utalvány összegét, vagy annak egy részét hosszú lejáratú, kedvező kamatú kölcsönné alakítva kisvállalkozói kezdőtőkétül használni.

A *felsőfokú képzés* esetében a feladatok viszonylag egyértelműek. Bővíteni kell a képzés volumenét, fokozatosan, de gyorsan felszámolva a levelező és esti képzést. Ezek társadalmi mobilitást segítő funkcióját egy hallgatói kölcsönrendszer későbbi bevezetése veheti át — a kölcsön összege a hallgatók szerény, de önálló *megélhetését* kell, hogy lehetővé tegye. Jelentős összegű, az állami finanszírozási rendszert érdemben megváltoztató *tandíjak bevezetésének* jelenleg *nincsenek meg* a munkaerőpiaci, béroldali *feltételei*, következésképp erre belátható időn belül nem lehet építeni.²⁰

Nyilvánvaló, hogy gyakorlatilag ingyenes felsőoktatás esetén a legdrágább képzési területeken valami módon szabályozni kell a képzés volumenét. Azonban tekintetbe kell venni, hogy az ilyen állami szabályozás könnyen szakmai monopolszervezetek befolyása alá kerül (ügyvédi, orvosi kamara), céhes jellegűvé válhat — épp ezért alapvetően itt is a hallgatói *keresletre* kell alapozni a férőhelyeket. A jelenlegi kapu előtti (felvételi) szelekciót döntően kapun belülivé, a képzési folyamat részévé kell tenni. Ehhez viszont lazítani szükséges a tantárgyi és a vizsgastruktúrán, és a túl merev vizsgaszabályzaton, lehetővé kell tenni, hogy ki-ki a maga ütemében haladjon előre ebben a képzési formában.

IV.

Mielőtt a következőkben röviden, tézisszerűen összefoglalnám az eddigieket, fel kell hívnom a figyelmet valamire.

Annak, hogy akár az eddig vázolt oktatási rendszer, akár egy ettől eltérő, de az állam oktatási szerepvállalásának, felelősségének elvét

fel nem adó szisztéma a jelenlegi működésnél jelentősen jobb eredményeket produkálhasson, van egy további — triviálisnak tűnő, s egy rendeltetésszerűen működő államban bizonyára természetes — feltétele. Nevezetesen az, hogy amit állami szinten elhatároznak, azt a megvalósítás során épp olyan kemény adottságként kell kezelni, mint pl. a külső adósság visszafizetési feltételeit. Ha a parlament felvállal egy oktatáspolitikát, jelentse ez azt, hogy annak előre rögzített pénzügyi feltételei bizonyos időre (pl. egy parlamenti ciklusra) kötelező érvénnyel megteremtődnek — az éves költségvetések szempontjából tehát ez a terület nem lehet az utólagos megnyirbálások terepe. A költségvetés szerepe itt, ha már egy oktatáspolitikát elfogadást nyert, a források előteremtésére korlátozódik. Enélkül semmilyen finanszírozási technikát érintő reformjavaslat (akár átalányfinanszírozás, akár utalvány, akár fejkvótán alapuló intézményfinanszírozás, vagy bármi egyéb) sem hozhat érdemi változást.

Tézisek:

1. A jelenlegi magyar iskolarendszer szerkezeti stabilitása a bénaság jele — létre kell hozni egy alkalmazkodni, mozdulni tudó, a gazdasági és társadalmi kihívásokra többé-kevésbé automatikusan reagáló oktatási rendszert.

2. Minden ilyen rendszer működőképességének egzakt társadalmi, politikai és gazdasági feltételei vannak — ebben az értelemben az oktatási reform túlmutat önmagán, csak a szélesebb társadalmi-gazdasági átalakulás részeként értelmezhető.

3. Az állami közoktatás csak megfelelő demokratikus politikai be rendezkedés mellett működhet sikeresen — ezzel szemben az oktatási piacra épülő megközelítések alapfeltétele a képzési költségeket elismerő bérrendszer, megfelelően bejáratott társadalmi szintű bértárgyalási rendszer illetve hosszú távú vagyonérdekeltség alapján működő, tulajdonosi szemléletű vállalatok. Ma e feltételek mind hiányoznak — talán a demokratizmus erősödése következhet be a legrövidebb távon, megfelelő döntések esetén.

4. Noha a jelenlegi értékválság közepette világosan nem tapintható ki a társadalmi értékrendszer, hiányzik egy kiküzdött konszenzus, a „helyes” oktatáspolitikai pedig értékfüggő dolog, mégis meg kell kísérelni ilyen koncepciók kialakítását, hogy a róluk folytatott vita során közelebb juthassunk a kívánt konszenzushoz.

5. Az általános iskolának alapvető demokratikus értékek közvetítésére, továbbá bizonyos, az állampolgári illetve a fogyasztói szerephez szükséges kompetenciák egységes színvonalú biztosítására kell törekednie. Minden tanulójaiban ki kell alakítania bizonyos — egy fejlett gazdaság szükségleteihez alkalmazkodó — munkavállalói szerepkörhöz szükséges alapkészségeket, melyekre a szakmai képzés ráépülhet. Ezek a követelmények rövid távon egy részben differenciált fejkvóta-rendszerben finanszírozott állami közoktatással elégíthetők ki. Hosszabb távon, bizonyos demokratikus intézményrendszeri feltételek és konszenzus-alapú konfliktuskezelő technikák általános elterjedése esetén ezt a rendszert célszerű lehet felváltani a helyi autonómiának nagyobb teret adó átalányfinanszírozásra épülő iskolarendszerrel. Az egységes

célokat differenciált eszközökkel kell és lehet elérni — a legjobb megoldások kiválasztása széleskörű gyakorlati kísérletek alapján történjen.

6. A középfokú oktatás struktúráját, férőhelyeit a tanulói kereslettel kell összhangba hozni. A középfok tartalmazzon általános állami középiskolát és állami szakképzőintézményeket, melyek általánosabb szakmacsoportokra képeznek. A konkrét munkapozsitra történő képzés zömmel a munkáltatók szervezésében történjen, állami támogatással. Tegyük lehetővé, illetve adókedvezménnyel ösztönözzük, hogy az állami képzési kínálatot nem kielégítőnek találó vállalatok saját iskolákat hozhassanak létre.

7. Bővítsék — a hallgatói keresletre alapozva — a tandíjmentes nappali felsőoktatás férőhelyeit, tegyük rugalmasabbá a felsőoktatás szerkezetét. A szelekció kerüljön a kapun kívülről a kapun belülré.

(A tanulmány egy közoktatási reformkoncepció kidolgozását célzó, a Művelődési Minisztérium által szervezett kutatás keretében született, melynek vezetői Lukács Péter és Várhegyi György voltak. A tanulmány — erősen rövidített változatában — megjelent az Oktatókutató Intézet „Csak reformot ne...” c., most közreadott kiadványában.)

Jegyzetek

A tanulmány jegyzetanyaga nem törekszik filológiai értelemben kielégítő, teljeskörű hivatkozásokat adni. A benne kifejtett gondolatok alapelemei nyilván a hivatkozott forrásokon kívül még számos munkában megtalálhatók, ezek szerzőitől ezúton is elnézést kérek. Csak azokban az esetekben hivatkozom, amikor az elhelyített hely hiányában csak vázlatosan kifejtett gondolatok megértéséhez nélkülözhetetlen bizonyos háttérinformációk ismerete, melyek a forrásokban részletesebben kifejtésre kerültek.

1. Lásd pl. Halász Gábor: Gazdasági válság, oktatáspolitikai változás Nyugat-Európában (OT Tervgazdasági Intézet, 1984), illetve Lukács Péter—Semjén András: Oktatásfinanszírozás: miértek és hogyanok, in: Oktatásfinanszírozás (szerk. Lukács—Semjén, Oktatókutató Intézet, Bp., 1988. 3–10. o.).

2. Vess össze pl. Vekerdy Tamás álláspontjával a „Kinek az iskolája, minek az iskolája? — Nyilvános vita a közoktatásról” (szerk. Lukács Péter, Oktatókutató Intézet, Bp., 1989.) c. kiadvány 6. oldalán.

3. Vess össze pl. Jean-Pierre Jallade: Education Policies in European Market Economies: Trends and Prospects (UNESCO European Technical Workshop on the Harmonization of Plans for the Development of Education and Training with Plans for Overall Economic and Social Development, Budapest, 12–16. December, 1988.) c. előadásával.

4. Vess össze pl. a Rupp András és Kusztosné Nyitrai Edit által elmondottakkal a Tanakodó 1989. április 19-i műsorában, az „A költségvetési reform tézisei” c. anyagban kifejtettekkel (Költségvetési Reform-bizottság Titkársága, Bp., 1989. január 31.), illetve más oldalról az MM Alapfokú Nevelési Főosztálya által készített „Javaslat az alapfokú nevelési-oktatási intézmények költségvetési reformjára” c. anyaggal (Bp., 1989. február 26.).

5. Lásd bővebben Lukács Péter: Iskola a piacon — avagy hogyan kerüljük el az újabb oktatási reformokat (Mozgó Világ, 1988. 5. szám).

6. Csak a szélső példákra hivatkozom: Tóth Sándorné: A japán oktatási rendszer — A gazdasági csoda hátországa (OT Tervgazdasági Intézet, Bp., 1987.), illetve Semjén András: A norvég oktatási rendszer (Oktatásügyi Kutatások, harmadik kötet, Bp., 1987.).

7. E rendszer kialakulásának közgazdasági racionalitását és sikeres működésének feltételét részletesebben elemzi két másik írásom: Közösségi finanszírozás — demokratikus kontroll (Tervgazdasági Fórum, 1987. 1. szám), illetve Piac vagy közösségi finanszírozás (In: Arat a magyar, MTA Szociológiai Intézet, Bp., 1988.).

8. Lásd erről N. Luhmann koncepcióját, melyet magyarul Pokol Béla ismertet A társadalmi innováció automatizmusai (Valóság, 1985. 4. szám) c. cikkében, illetve A szociológiai elmélet új útjai c. könyvében (Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.).

9. A piac tökéletes működésének feltételeiről lásd pl. Samuelson—Nordhaus: Közgazdaságtan, III. kötet (A láthatatlan kéz elméletének modern újrafogalmazása, 969–970. o.) KJK, Bp., 1988.

10. A utalványokról részletesebben lásd pl. Arthur E. Wiese—Linda Darling—Hammond: Oktatás utalványra: egyéni választás és közérdek, illetve G. B. J. Atkinson: Újabb fejlemények az oktatás finanszírozásában, in: Oktatásfinanszírozás (szerk. Lukács—Semjén, Oktatókutató Intézet, Bp., 1988.).

11. A kérdésről bővebben lásd a 7. jegyzetben említett forrásokat.

12. A Jencks- és a Friedmann-féle javaslatokat, és ezek variánsait lásd bővebben Atkinson i. m.

13. Egy lehetséges koncepciót tartalmaz a Szabad Demokraták Szövetségének Programtervezete, Bp., 1989.

14. Az általános iskolában szükséges értékváltásról alkotott véleményem bővebben kifejtettem Az oktatás, a munkaerőszervezet és az innováció — modernizáció kérdésköre (Politika-tudomány, 1989. 1. szám — megjelenés alatt) c. írásomban.

15. Az intézményfinanszírozás szükségességéről lásd pl. Halász Gábor: Problémák és perspektívák az oktatás irányában és finanszírozásában (Oktatókutató Intézet, Bp., 1988.).

16. Az erre a modellre való norvég áttérésről lásd pl. a szerző már idézett Közösségi finanszírozás — demokratikus kontroll c. cikkét illetve Gazdaságpolitikai útkeresés Norvégiában a 80-as években (Külgazdaság, 1987. 10. szám) c. írását.

17. Egy középiskolai utalványfinanszírozási rendszer-javaslatot részletesen kifejt Surányi Bálint: Finanszírozási reform mint válságelhárítás a középfokú oktatásban c. írásában (Oktatókutató Intézet, Bp., 1988.).

18. Ilyen veszély még a magyarnál jóval fejlettebb piaccal, hosszabb távon gondolkodó vállalatokkal rendelkező országokban (pl. Anglia) is fennáll. Lásd Dan Finn: The Manpower Services Commission and the Youth Training Scheme: a Permanent Bridge to Work? (Compare, Vol. 14. No. 2, 1984.), illetve Nagy Mária: Ifjúsági munkanélküliség, szakképzés és oktatás Angliában (OT Tervgazdasági Intézet, Bp., 1986.) c. írásaiban a YOP (Youth Opportunity Programme) tapasztalatainak elemzését.

19. Ettől — a pl. Finnországban meghonosítottól — alapvetően eltérő az angol átképzési rendszer, melyet az MSC tevékenysége dominál. Erről bővebben lásd Nagy Mária és J. P. Jallade idézett műveit.

20. A felsőoktatás finanszírozásáról itt vázolt véleményem gyökeresen ellentétes a Világbank álláspontjával — lásd „Financing Education in Developing Countries: An Exploration of Policy Options” (The World Bank, Washington D. C.) — mely szerint a felsőoktatást döntően magánérdekből kell finanszírozni a fejlődő országokban, s az így felszabaduló költségvetési eszközöket az alapfokú képzésbe átirányítani, mivel ott nagyobb társadalmi hasznot hozhatnak. Különbözőbb külön indoklást ennek ellenére is szükségtelenné tartok a magyar bérrendszer és munkaerőpiac működésének ismeretében. Bővebben lásd a jelen tanulmány 7–8. illetve 9. oldalán írottakat. A hallgatói kölcsönökről általában véve jó eligazítást nyújt egyébként Atkinson idézett műve. Az általam javasolt variáns (kölcsön + tandíjmentesség) jól működik a skandináv országokban.

Az „Egy régi könyvből” vett idézeteink forrása: Heller Farkas A társadalmi kérdés megoldásának útjai című, Budapesten 1920-ban megjelent könyve.

EGY RÉGI KÖNYVBŐL

„A gazdasági individualizmus minden rendszere abból indul ki, hogy van oly természetes, ésszerű gazdasági rend, amelyben az egyéneknek és a társadalomnak az érdeke önmagában egyensúlyba helyezkedik és nagy általánosságban az érdekelletétek a gazdasági rendben rejlik erőknél fogva megszűnnek. A gazdasági életnek ezt a természetes rendjét az individualistikus rendszer szerint a társadalmi együttélés természetes feltételeinek megvalósítása által átmenet nélkül is létre lehet hozni. A marxizmus ez utóbbi tételt elveti és helyébe a történelmi fejlődés gondolatát állítja, azt tanítva, hogy a gazdasági rend nem alakítható önkényesen, hanem az a társadalmi átalakulásban adott feltételekből hosszú fejlődés folyamán meghatározott törvények szerint alakul ki. A fejlődés végén azonban a marxizmus felfogása szerint mégis oly társadalmi rend áll, amely lényegében a természetes és ésszerű gazdasági renddel megegyezik, mert szerinte a fejlődés az osztályellentétek elsimulásához vezet.”

John Keane

„Sajtószabadság” az 1990-es években*

London, 1792: egy zimankós decemberi reggel távollétében elítélik Thomas Paine-t, a francia forradalom elkötelezett hívét, az *Emberi Jogok* című könyv szerzőjét lázító, rágalmozó írárok sajtó útján való terjesztése vétségének címén. A királyi bíróság gondosan összeválogatott esküdtszékkel vonult fel. Tagjai — a korabeli beszámolók szerint csupa jó húsból álló, tiszteletre méltó, a jómód látható jegyeit mutató polgár — fagyosan ellenségesnek mutatkoztak. A nemrég bekövetkezett franciaországi forradalmi események mélységesen megrendítették őket. Nyilván orrukban érezték a szeptemberi mézszárlások során kiontott vér szagát, gondolataik a király közelgő tárgyalása körül jártak, s fülükben ott visszhangzott még a Bastille-t ostromló plebs moraja, s a király Versailles-ból a Tuilériákig vonszoló szegénymenetét kísérő gúnykiáltások.

A vádat a tiszteletre méltó Spencer Perceval ömértósága képviselte (17 évvel később ő lesz majd Anglia miniszterelnöke); vádbeszédében Tom Paine-t úgy festette le, mint hazájának árulóját, mint részeges, tivornya frátert, aki tevékenyen támogatta mind az amerikai, mind a francia forradalmat, piszkolódva gyalázta a Parlamentet, a Királyt, s magát a szívnek oly drága 1688-as Egyezményt is. A teremben piszegetve intik egymást csendre az emberek. Perceval belefog. „Thomas Paine ... korábban londoni lakos ... e gonosz, rágalmozó és rosszindulattal eltelt ember ... mértéktelen gonoszkodással és rosszindulattal szöve armányt ... rágalmozta és mocskolta a közelmúlt ... boldog emlékeztető forradalmát, melyet ... a gondviselés jóvoltából Ő Fensége Vilmos ... elsőbbségi orániai herceg, majd Anglia uralkodó királya vitt diadalra ... Nevezett megírt és kiadott ... egy álságosan hamis könyvet, amely ... rágalmozással próbált lázítani ... hajdanvolt boldog emlékeztető forradalmunk, ... jelenleg uralkodó Király Urunk ... s e Királyság Parlamentje ellen. Mely könyvnek címe: *Az emberi jogok. Második rész.*”

Nem sokkal azután, hogy Perceval összefoglalta a vád részéről a tényállást, Thomas Erskine, a walesi herceg mellé rendelt főállamügyész emelkedett szólásra Tom Paine védőjeként. Erskine igazából lehetetlen feladatra vállalkozott, ha tekintetbe vesszük a vád és az esküdtszék jéghideg ellenségességét, s azt a tényt, hogy a *tory* sajtó már a tárgyalás megkezdése előtt dühödten kipellengérezte magát

* John Keane 1988. december 1-én a The Polytechnic of Central London-ban elhangzott előadását a magyar változat számára szerkesztette Meller Ágnes.

Erskine-t is, úgy tüntetve fel őt, mint Paine fegyverhordozóját, aki maga is titkos híve a francia forradalomnak. Ám Erskine-t úgy tartották számon, mint ragyogó jogi elmét és ékesen szóló orátort, aki szeretet hosszú szózatokat intézni a hallgatóságához. Ezúttal sem történt másként. A Guildhallban 1792. december 18-án elmondott védőbeszéd több, mint négy óra hosszáig tartott. Mr. Gurney (akkoriban London legjelesebb gyorsírója) fáradságos munkával az utolsó szóig híven jegyezte le a szöveget, amely később teljes terjedelmében több kiadásban is napvilágot látott. Egy példányra a Brit Nemzeti Könyvtár karamataiban sikerült rábukkannom.

Erskine érvelése — összefoglalóan — a következő volt. Az a vád, hogy Paine a sajtó útján rágalmakat terjesztett és izgatott, megalapozatlan, tételezése ugyanis az angol Alkotmány egyik alapelve, tenne erőszakot — a sajtószabadság elvén. Erskine szembeszállt azzal a nézettel, melyet — konzervatívok lévén — még olyan írók is képviseltek, mint Jonathan Swift és dr. Johnson, nevezetesen azzal, hogy mindig és mindenben a Parlament a legfőbb hatalom. Erskine bírálta a politika mindenhatóságának, korlátlan uralmának elvét, már-már rokon nézeteket vallva az Egyesült Államok Alkotmánya első módosításával (1791. december 15.), amely leszögezi, hogy „A Kongresszus nem hozhat olyan törvényt, amely ... korlátozná a szólás- vagy sajtószabadságot.” Sajtótermékek kiadásának ügyében — így Erskine — a Parlament hatalmát korlátozza az egyének ama joga, hogy szabadon hangoztassák és megjelentessék nézeteiket. Minden egyén természetéhez tartozik, hogy igényli a nyilvánosság oxigénjét. Az állampolgár nyelvének, agyának és szemének terelgetése — kormányzása! — elfogadhatatlan. A sajtó szabadsága Isten adta természetes jog. Egyetlen földi hatalomnak sincs joga csorbát ejteni rajta, legkevésbé a saját bőrüket menteni akaró korrupt kormányoknak. „Minden ember — hangsúlyozta Erskine — vizsgálhatja társadalmi rendjének elveit, kimutathatja azok tévedéseit és hibáit ...” Mi több: tagadta, hogy az egyéni vélemények szabad nyilvánítása a szabad sajtóban lázongáshoz és rendetlenséghez vezetne. Tintát bőven ontó polgári disputák sosem torkollanak véres polgárháborúba, ellenkezőleg, harácsoló kormányzatok lobbantják fel leginkább a polgári társadalomban a zűrzavart.

A republikánus ihletettséggű érvek hidegen hagyták az esküdtszékét. A vád képviselője szólásra emelkedett ugyan, hogy replikázzon, de félbeszakította őt Mr. Campbell, az esküdtszék elnöke, s előadta: esküdtársai azzal hatalmazták fel, hogy — az időt feleslegesen nem vesztetve — azonnal hirdesse ki az ítéletet, mely így szólt: *bűnös*. Az egykorú beszámolók szerint a teremben azonnal kifütyülték az ítéletet. Rögtön felcsattant azonban az ellentábor is: „Lakat alá velük!” Kitört a pánik, és Erskine barátai (akik a tárgyalást megelőzően szép számmal kaptak fenyegető leveleket) aggódni kezdtek barátjuk biztonságáért. Sietve kitzukolták hát a Guildhall előcsarnokának lépcsőig, ahol is — mindenki nagy megdöbbenésére — Erskine többezer, tömegbe gyűlt hívével találták szembe magukat. Zengett az „Éljen Erskine!”, meg az „Erskine-nel a szabad sajtóért!” Néhány fellelkesült whig és radikális azt javasolta, fogják ki Erskine hintójából a lovakat, s maguk húzzák Serjeant's Innben lévő otthonáig. Erskine köszönettel elhárította az ajánlatot, s arra hivatkozva, hogy fárasztó napja volt, közölte: megtisztelve érezné magát, ha hívei nem fognák ki a lovakat. Udva-

rias kérése azonban hasztalan volt. A tömeg előrelendült, a lovakat kifogták, a hámot megragadták az emberek, s a hintót kézierővel vontatták végig a szűk utcákon. Útját tapsvihár követte. Mire a menet Cheapside-hoz ért, a tömeg óriásira dagadt. Az utcát betöltötte a láрма: „Éljen Erskine! Éljen a sajtószabadság!”. Kitárultak az ablakok, zsebkendőjüket lobogtatva és kiáltozva nők hajoltak ki rajtuk: „Áldjon Isten, édes Erskine!”. Egynémely ablakból, csakúgy, mint az utcán egynémely úriember szájából (s olyik még józan is volt) felcsendült a „Pokolba Tom Paine-nel, de éljen Erskine és a szabad sajtó!”. A Fleet Marketen akkora volt a csődület, hogy a vonuló menet negyedórára elakadt. Nagy nehezen elvergődtek a Serjeant's Innhez, amely akkorára már dugig volt — sőt még azon is túl — szimpatizánsokkal. Erskine kiszállt a hintóból, mélyen meghajolva köszöntötte az egybegyűlteket, majd — a tekintélyes tömeg dörgő tapsvihara közepette — eltűnt háza kapuja mögött. A tömeg néhány percen belül békésen feloszlott.

A sajtószabadságért vívott küzdelem történelmének ez a kis epizódja egyike kedvenc történeteimnek. Felidézi a sajtó-cenzúra tilalmainak feloldására kísérletet tevő első modern-kori próbálkozások gazdag és bonyolult történetét. Emlékeztet arra, hogy a sajtószabadság a modern európai társadalmak sajátosan egyedi szervező elve, hiszen sehol máshol a világon ilyen igény szervesen, belső fejlődésből nem alakult ki. A sajtó szabadságáért vívott küzdelem Európán belül Angliában jelentkezett legelőször és legerőteljesebb formájában. E küzdelem angliai állomásai jól ismertek. Ilyen állomás a Vilmostól és Máriától örökölt nehézkes engedélyeztetési rendszer összeomlása és a Nyomtatási Törvény 1694-ben bekövetkezett elévülése. Ilyen III. György uralkodása idején John Wilkes sikeres sajtóhadjárata, melynek során a nyilvánosságot vette igénybe, hogy tisztázza magát az őt a parlament tagjaként ért vádak — rágalmazás, lázítás, istenkáromlás — alól. E hadjáratral sikerült kivívnia, hogy a Parlament dolgairól a sajtó nyíltan és nyilvánosan beszámolhasson. Ilyen volt — az 1790-es évek elején — a francia forradalom által inspirált röpirat-háború, amikor is Paine, Mary Wollstonecraft és mások az egyszerű népnek az uralkodó osztállyal szemben táplált gyanúját az egyszerű nép nyelvén fogalmazták meg és összegezték, s ezzel hozzájárultak egy demokratizálódó sajtó létrejöttéhez, mely a politikát egyre inkább minden állampolgár, férfiak és nők, gazdagok és szegények egyformán közös ügyének látta és láttatta. Fontos állomása volt az angol sajtószabadságnak, amikor megjelent a „szegények sajtója”, hogy tevékenyen szembeszálljon az árak révén gyakorolt cenzúrával és az iskolázatlanság megvámolásával. Az 1830-as években *A porig romboló, A szegény ember támasza, A vörös republikánus* és ehhez hasonló címeken tömegével készülnek London lepusztult mellékutcainak nyomdáiban engedélyezetlen újságok, hogy a legváltozatosabb csempész-trükkök révén jussanak el az ország minden sarkába — koporsóban, kalapdobozban, szennyeskosárban vagy alommal, kenyérrel letakarva.

Ez a történet arra is jó, hogy emlékeztessen azoknak az ismeretlen vagy elfelejtett embereknek a felbecsülhetetlen fontosságára, akiknek bátorsága, áldozatkészsége és fáradtságos munkája mind szükséges feltétele volt annak, hogy az olvasókhöz eljussanak a könyvek, röpiratok és újságok. Kelltek a rongyszedők, akik a gazdagok palotáinak cse-

lédbejáratán kopogtatva koldulták össze férfi és női alsóneműkből, elvásott ruhákból és egyéb rongyokból a nyomdaipar számára szükséges alapanyagot. Kellettek a nyomdászok, akik mindig mostoha körülmények között, többnyire az utakon éltek életüket, egyik kiadótól, nyomdászmestertől a másikig vándorolva munkakeresőben. Kellettek azok, akik — nem egyszer igencsak nagy kockázat árán — segítettek terjeszteni a nagy szeretettel előállított könyveket, röpiratokat, újságokat: boltosok, könyvkereskedők, olvasóterem-bérlők, vidéki fogadók, vendéglősök, kávéházak, csapszékek tulajdonosai.

A Tom Paine pere körül zajló események arra is felhívják figyelmünket, milyen messzehordó politikai jelentősége volt a könyvkiadás állami szabályozása elleni küzdelemnek. Az angol forradalom óta a szabad sajtó követelése mindig a modern államfelfogás új, világibb és demokratikusabb szemléletének kialakítására ösztökélt. Jól mutatják az Erskine védőbeszéde által kiváltott reakciók is: a sajtószabadság jelszava segített a konspiráló és kiskirálykodó kormányzatokat megbélyegezni.

Ez a folyamat különösen érzékelhető volt a XVIII. század vége felé — amint azt a nagyközönség az említett perre való élénk reagálása mutatja. Az angol uralkodó osztályok tagjai büszkék voltak alkotmányukra, s szentül meg voltak győződve, hogy az egész világ irigylő őket ezért az alkotmányért. William Pitt például nagy garral állította, hogy Anglia tanította meg Európát: az igazi nagyság alapja a sajtószabadság s a többi polgári és politikai szabadságjog. Mindaddig, amíg a szabadságjogok fennen ragyognak, a világ káprázó szemmel figyeli majd Anglia dicső tetteit. A sajtószabadságban vélték megtalálni a legfőbb üdvösséget, „az angol ember polgári, politikai és vallási jogainak védőbástyáját” (Junius), olyasvalamit, ami — mint Blackstone megjegyzi — lényegi tartozéka egy szabad államnak.

No persze az ilyen szövegeket nem kell névértékben elfogadnunk. A XIX. század közepéig a „sajtószabadság” eszménye mindössze mérész és fertőző utópiaként működött. Segített ráijeszteni az uralkodó osztályokra. Drámai képet festett az államnak a vélemény-nyilvánítás szabadságát korlátozó törekvéseiről. Az alávetett osztályok újabb és újabb rétegeit mozgósította, és — Cobbett *Kétpennys Ponyváján* és más radikális újságokon keresztül — segített gyarapítani a közügyekben elkötelezetté vált jogfosztottak számát (ami teljesen nyilvánvalóan megmutatkozik például a rabszolgaság eltörléséért indított kampányban és az 1832-es reformtörvényt és a gabonatörvény hatályon kívül helyezését megelőző nyilvános mozgolódásokban). Mindezek ellenére a teljes sajtószabadság — mindkét nembeli állampolgárok egyetemes hozzáférése valamennyi szabadon terjesztett könyvhöz, röpirathoz és újsághoz — a gyakorlatban sosem valósult meg teljesen. Utópia maradt. Tom Paine bírósági tárgyalásának idejében például az olyan újságoknak, mint a *The Times* vagy a *Morning Chronicle* nem a hírek terjesztése és a közvélemény tájékoztatása volt az elsőrendű célkitűzésük. Terjedelmük nagyobb részét a hirdetéseknek tartották fenn, hisz innen származott jövedelmük nagyobb része. Az újságok, könyvek, röpiratok csak igen szűk körben terjedtek, és még így is a legkülönbözőbb akadályokba ütközött terjesztésük. A lapokat kézzel szedték és nyomtatták — ebből következően igen kis példányszámban. (Egészen 1814-ig, amikor is elsőként a *The Times* helyettesítette gőz-

gépekkel a kézierőt a nyomdatechnikában.) A terjesztést akadályozta a Postahivatal bürokráciája és az üzérkedés; a rossz úthálózat okozta nehézkes közlekedés (delizsánszon az út Londontól Manchesterig 24 órát tartott), és az írástudatlanság széleskörű elterjedése a falusi és városi dolgozó rétegek körében. Az újságokat, röpiratokat, hirdetéseket (sőt, magát a papírt is) súlyos illetékek és adók terhelték. Egyes szentfazekak a vasárnapi újságolvasás iránti megnövekedett igényben a közerkölcsöket fenyegető növekvő veszélyt láttak; az újságírókat és újságárusokat nem ritkán megfigyelés alatt tartották; arra is volt példa, hogy megfélemlítették őket azért, hogy megalkuvásra, szervilizmusra kényszerítsék őket. A konzervatív és a szabadelvű uralkodó rétegek egyformán rémüldöztek az írásbeliség — illetőleg a népi sajtó — elterjedésétől. Attól tartottak, hogy a sajtó az erkölcs, a vallás, a rend, az egész társadalom aláaknázásának, tönkretételének eszköze. A szabadelvűek rendezte ünnepélyeken kedvelt és gyakori gesztus volt a sajtószabadságra emelni a poharat. Ám valahányszor visszakerültek a hatalomba (1782-ben, majd 1806-ban), ugyanolyan korlátozó intézkedésekkel sújtották a sajtót, mint a konzervatívok (igen kemény illetékekkel terhelték, és „tisztára mosott” közpénzeken vásárolták meg maguknak a sajtó támogatását).

De nemcsak arról van szó, hogy valójában mély szakadék tátongott a sajtószabadság utópikus eszméje és a között a gyakorlat között, amelyre a korlátozott terjesztés és szüntelenül zaklatott és velejéig korrumpált sajtó volt jellemző. A sajtószabadság korai elkötelezettjei és szószólói nem vették észre, hogy rózsás víziójukon számos sötét folt éktelenkedik. Így például nem tudtak mit kezdeni az öncenzúra tapasztalati tényével, hiszen abból indultak ki, hogy a politikai hatalom az a legfőbb „külső” fenyegetés, amellyel az egyéneknek szembe kell nézniük — azoknak az egyéneknek, akik egyébként „természetadta” módon képesek saját véleményüket a nyilvánosság előtt kifejteni. Ugyanezen urak kissé túl vérmesek voltak annak megítélésében, vajon a piaci verseny mennyire képes biztosítani azt, hogy az állampolgárok egyetemesen hozzáférjenek a nyilvános tájékoztatás eszközeihez. Ráadásul a sajtószabadságnak az angol forradalom idején kibontakozó eszméje filozófiai értelemben is zavaros, sőt, önellentmondásos maradt. Akik az állami cenzúra bilincsenek széttörése mellett érveltek, egymásnak ellentmondó érvek tarka sokaságából válogattak. Milton, másokkal együtt például az értelem Isten adta és az egyesek által élvezett képességének nevében kritizálta az állami cenzúrát. Erskine és Paine természetjogi alapon követelték a sajtószabadságot. Jeremy Bentham és az utilitáriusok szerint az állami cenzúra szabad kezét ad az önkényuralomnak, és összeférhetetlen a legnagyobb számú ember legnagyobb boldogsága elvével. Ami pedig J. S. Mill híres, a sajtószabadság ügyében tartott védőbeszédét illeti, az teljes mértékben arra a világi és poszt-utilitárius eszmére támaszkodott, hogy az igazság csak tanult állampolgárok egymással folytatott korlátlan, nyilvános vitájából eredhet. Könnyű belátni, hogy e különböző érvek kölcsönösen ellentmondanak egymásnak, s ráadásul egy komoly önellentmondással terhesek. Mindegyik fél úgy igyekezett érvelni a vélemények nyílt és korlátozatlan ütköztetésének szükségessége, jogossága mellett, hogy a maga álláspontját megkérdőjelezhetetlen, abszolút érvényű érvek ki-

áltotta ki, akár az isteni akarat, az emberi jogok, az igazság vagy bármi más volt is a hivatkozás alapja.

A közszolgálati műsorszórás alkonya?

Ha a modern sajtószabadság e korai eseményének komoly fogyatékoságai vannak, miért vesztegezzünk rá időt? Sajtóhiba volna a címben? Miért kezdjük az elkövetkező évtized számbavételét az 1790-es évek feletti elmélkedéssel? Miért fordítunk figyelmet egy fogyatékos utópiára, amely fölött már kétszáz év szállott el? E kérdésekre súlyos a válasz: a szabad sajtóról folytatott régesrég gondolatmenet erejének és gyengéinek értékelése nem üres, akadémikus elmetorna, hanem igencsak lényegretörő vállalkozás. Az olyan országokban ugyanis, mint Anglia vagy az Egyesült Államok, valami egészen sajátos történik. A „szabad sajtó”, ez az ódivatú kifejezés, mely a magánpiaci versenyen nyugszik, mostanában kezd látványosan visszakerülni azoknak a nyilvánosság előtt zajló vitáknak a középpontjába, amelyek a tömegkommunikációs eszközök eljövendő formáiról szólnak. A történelem ismételné látszik önmagát. A sajtószabadságért vívott első küzdelmek holt hősei mintha új életre kelnének. A sajtó- és főleg műsorszórás-politikára vonatkozó viták nyelvi kliséiben egyre gyakrabban bukkan fel a régikeletű szóhasználat: az egyéni választásról, a központi vezérlés megszüntetéséről, a piaci versenyhelyzetről, s „a véleményalkotás és a hirdetés-ipar új szabadságkorszaka” eljövételéről.

Erskine újjáélesztésében újkonzervatív értelmiségiek, a tömegkommunikációs ipar jelentős alakjai, politikusok és a kormányzati politika kulcsemberei játszották a döntő szerepet. Az állami szabályozás ellen intézett filippikáikban az Új Jobboldal e sírrablói egy új szabadságkorszak hajnalának eljövételét ígérk az olvasók, rádióhallgatók és tévénezők sokaságának. A központi vezérlés megszüntetése — ez az újkonzervatív gondolkodásmód *leitmotivja*. Széles körben törnek pácát az államilag szervezett és támogatott kommunikációs médiumok felett — különösen a rádiós és televíziós műsorszórás területén. Mert hogy állítólag rendkívül költségesek, mégsem hatékonyak, ráadásul nem riadnak vissza holmi korlátozó praktikáktól sem.

Az államilag védett-támogatott médiumokat azért is szokták bírálni, hogy nem vesznek tudomást a hirdetés-ipar érdekeiről. Az angol műsorszórás „kettős hatalmi rendszeréről” (BBC—ITV) például azt állítják, hogy mesterségesen leszorítja a „hirdetés-üzenetek” számát (amin a hirdetésnek szentelt percek és a nézők avagy hallgatók számának szorzata értendő). Így az angol kettős hatalmi rendszer — mint minden egyeduralkodó intézmény, amely képes javainak vagy szolgáltatásainak visszatartása révén emelni az árakat — megfeji a cégeket, hiszen monopolhelyzetben lévén, akkora hirdetési költségeket ró rájuk, amekora tetszik. A versenyképes áron kínált hirdetések visszaszorítása nemcsak a gazdaság egészére hat kedvezőtlenül, de a műsorok „fogyasztóinak” is kárára van.

A szabad piac a hirdetés-ipar világában javítja az információk terítését, fokozza az innovatív produkciók színre kerülését, csökkenti az árakat, és növeli az egyes cégek közötti egészséges versengést. Ráadá-

sul bizonyos mértékig „ingyenessé” teszi a médiumokat, hiszen a hirdetési költségek nem terhelik közvetlenül az újságolvasókat vagy a televíziónézőket.

Tovább menve: az újkonzervatívok Angliában is, másutt is szembe fordulnak az államilag támogatott médiumok paternalizmusával. Véleményük szerint a közszolgálati műsorszórás elvi feltétele, hogy az ország minden egyes polgára hozzá tud férni — és kell is, hogy hozzáférhessen — valamennyi csatorna, valamennyi, széles körben kedvelt és minden ízlést kielégítő programjához. A valóságban azonban a közszolgálati műsorszórás szűkíti, körülhatárolja és elszegényíti a nyilvános választékot. A közszolgálati bürokráciák műsorszerkesztési döntéseit semmi nem kényszeríti állandó, részletes önigazolási eljárásokra. A közszolgálati műsorszórás rendszeres és önkényes cenzúrával jár. Fenyegeti a szólásszabadságot. Megpróbálja előírni, hogy mi szolgál javunkra. Belekényszerít minket a szabályozások Prokrusztész-ágyába. A BBC jelmondata — „Mások folyamatosan tájékoztathatnak egyeseket vagy esetenként mindenkit. Csak mi tudunk mindenkit folyamatosan tájékoztatni” — tulajdonképpen csak leplezi azt a paternalizmust, amelyet a BBC alapítója, Lord Reith, sokkal őszintébb szavakkal öszszegzett, amikor azt mondta: „Kevesen tudják, hogy mit akarnak, és még kevesebben, hogy mire van szükségük.”

Mi is legyen hát az államilag támogatott médiumok létszámduzzasztó, költségnövelő monopol-politikájával és paternalizmusával? Az újkonzervatívok szemében a médiumok egyeduralmi jellegű szabályozása ma már semmivel nem igazolható. Egy olyanfajta szocializmus megtestesítője, amely felett eljárt az idő. Mivel a szocializmus (ahogy a nyugati újkonzervativizmus számára igencsak kézreeső definíció tartja) nem egyéb, mint időleges letérés a kapitalizmusból a kapitalizmushoz vezető útról, a tömegtájékoztatási eszközök fő célkitűzése nem lehet más, mint megroppantani a szocializmust egy olyan, a piaci versenyre épülő rendszer kiépítése révén, amely az olvasókat, nézőket, hallgatókat annyi alternatív információs forrással és információval látja el, amennyivel csak lehetséges, s így a közönséget saját érdekei meghatározásának szuverén, mindenkinél illetékesebb döntőnekeként kezeli. Az állami protekcionizmusra támaszkodó médiumok diszkrecionális pénzelésével, illetve az általuk gyakorolt önkényes cenzúrával szemben a legjobb ellenszer a piaci verseny személytelen és fogyasztó-érzékeny elosztási rendszere. A tömegtájékoztatásnak sincs hatékonyabb eszköze, mint a kompetitív piac (sikeres és kudarcot valló próbálkozásokon keresztül történő) felderítése; azt kell tudni, hogy mit akar a fogyasztó és hogyan elégíthetők ki a legolcsóbban az igényei; azt is tudni kell, vajon ráharap-e új és kihívást jelentő gondolatokra, eszmékre, ízlésirányzatokra. Vagyis könnyedebb, kevésbé „parancsuralmi” műsorpoltikai rendszert kell bevezetni. A hirdetéseknek az eddiginél jobban kell illeszkedniök a műsorszórás-politikába. Az újkonzervatívok félresöprik a hirdetés-ipar ellen felhozott konvencionális bírálatot, nevezetesen azt, hogy olyan elvárásokat bátorít, amelyeket nem tud ki-elégíteni; hogy a nagy cégek tékozló rivalizálásának terméke; hogy akadályokat emel a „bejutási esélyek” elé, s ezzel a piaci verseny ellen hat. Annyi bizonyos, hogy a hirdetés-ipar ma már igen nagy üzlet (az Egyesült Királyságban 1986-ban több, mint 5,1 milliárd fontot költöttek összességében hirdetésekre — ennek egyharmadát tették ki a

televíziós hirdetések költségei), s a fentebb felsoroltak alapján egyre nagyobb üzlet lesz. Szabad és versenyképes hirdetési piacra van szükség, mivel csak ez biztosíthatja, hogy a hirdetési díjakat ne bürokrata bizottságok döntései szabják meg, hanem a kereslet. Általában véve tehát a tömegtájékoztatási médiumokat vagy bátorítani kell, vagy végigterelni a piacosított szolgáltatások fejlődési útján. Versenyképesnek és költséghatékonyak kell lenniök. Ha hihetünk a szabad piac „hivatásosainak” — hitükben egyébként nincsenek egyedül —, egy új technológiai forradalom küszöbén állunk. E forradalom legalább oly horderejű, mint a kézírásos pepecselésről a nyomdatechnikára való áttérés. Az új médiumok (elsődlegesen a kábeltevé és a műholdas műsorszórás) kifejlődésével szemben a közszolgálati műsorszórási modell oly védtelen és kiszolgáltatott, amilyen a skót felföld zord tájain, viharban az egy szál esernyővel felszerelkezett vándor. Az új technológiák aláásásák, szétmállasztják a műsorszórás privilegizált, védett pozícióit. Nagyobb fogyasztói választékot kínálnak a minőségben, így fel tudják oldani a nyomdai kiadás és műsorszórás közötti szokásos különbséget, amennyiben mindkét területen megkönnyítik a piaci versenyt.

Gyakran szokás hivatkozni egy sajtótörténeti analógiára. A közszolgálati monopóliumok eltörlése, halljuk, annak a jele, hogy a műsorszórás (és a telekommunikáció) végre valahára nagykorú lett, csakúgy, mint a sajtó és könyvkiadás is azzá lett a civil társadalom alulról jövő ellenállásán végül is megtörő állami cenzúra és szabályozás többszáz éve után.

Az újkonzervativizmus kritikussai

Az újkonzervativizmus kritikussai, különösen azok, akik politikailag „balra húznak”, az említett tervek hallatán veszélyt szimatoltak — megítélésem szerint indokoltan. Bírálataukban ezért erős az érzelmi töltés. Az állami védettségű médiumok protekcionista támogatása, paternalizmusa, hirdetés-ipari monopolhelyzete ellen indított thatcherista offenzíva nem más — mondják —, mint recept az angol médiumok amerikanizálására.

E rendszer kritikussai azt állítják, hogy mindez tönkreteszi a közszolgálati műsorszórást. A BBC-ből és a Négyes Csatornából önmagára csukódó kulturális gettó lesz. A minőséget a commercializmus farkasai elé vetik. A nagyobb választék nem jobb, hanem ellenkezőleg, rosszabb médiumokat eredményez majd. A rádiózásra, televíziózásra jellemző brit kvalitásoknak vége, a brit műsorszórás megszűnik külföldi irigykedés és csodálat tárgya lenni. Lesüllyed a brit újságok szintjére — melyek a legrosszabbak közé tartoznak Európában.

Ez a reakció — melyet nem kevés gunyoros túlzással mutattam be — abban, amit mond, elég hihetőnek hangzik. Ami zavaró benne, az az, hogy védekező beállítottságú és rövidlátó. Meghökkenítő párhuzamokat mutat a jóléti államot kezdetben érő újkonzervatív támadásokra adott első védekező válaszokkal. Azok a kezdeti kampányok, melyek a „Mentsük meg a jóléti államot!”, „Állítsuk meg az elvonásokat!” típusú jelszavak jegyében zajlottak, olyan intézményeket támogattak, amelyek érdemtelennek bizonyultak a feltétel nélküli támogatásra. Részben éppen emiatt nem sikerült később megakadályozni az újkon-

zervatívokat abban, hogy szétszedjék és átstrukturálják a jóléti államot. A tanulság: bizonyos, hogy nem elegendő „védelmünkbe vennünk” a közszolgálati műsorszórást, mégpedig legalább három ok miatt bizonyos.

Kezdjük azzal, hogy a közszolgálati műsorszórás elcsukló hangon való védelmezgetése képtelen kellő határozottsággal kimutatni, mik a gyenge pontjai az újkonzervatív érvelésnek, mely szerint a piaci verseny a sajtó és a műsorszórás szabadságának elsőrendű feltétele. Az újkonzervatívok igencsak hangsúlyozzák, hogy az igazi kommunikációs piac alapkövetelménye egyrészt, hogy közvetlenül nyilvántartható legyen, mik az egyéni fogyasztók preferenciái (s milyen intenzívek); másrészt, hogy azok a gyártók, akik hajlandók és képesek produkciók költségeit állni, ténylegesen szabad bejárást kapjanak a piacra. A baj csak az, hogy a kommunikációs piac egyik vonatkozásban sem képes megfelelni a vele szemben támasztott követelményeknek. Az érvek ismerősek. A korlátozásmentes verseny nem biztosítja törvényszerűen a termelők szabad bejutását a piacra, s a hírlap-piacon se más a helyzet. James Curran és mások kimutatták, a brit hírlap-iparban a verseny maga-magát falta fel, mert arra kényszerítette a cégeket, hogy — gyenge oldalait védelmezendő — megszerezzék a vezető piaci pozíciókat és messze elhúzzanak potenciális versenytársaiktól. Nagy-Britanniában három ember kezében van a vasárnapi lapok eladásainak 80, és általában a napi eladások 75 százaléka. A bekerülési költségek magasak, és egyre csak nőnek. A *The Independent* alaptőkéje 19 millió font volt (megtámogatva további 3 milliónyi hitellel). Mindenhol a globális léptékű médiumközi tulajdonlásra való törekvés látszik. Rupert Murdoch a kifejezett példa erre a „kicsi a rakás, nagyobbat kíván” folyamatra. A központi irányítás megszűnte valószínűleg hasonló trendeket eredményez majd a televíziós műsorszórásban is (mint Olaszországban, ahol közel harminc csatorna működik, és lehetővé vált, hogy a Berlusconi-csoport rátegye a kezét az ország legfontosabb magáncsatornáira). A verseny felfalta a versenyt, amikor arra kényszerítette a tömegtájékoztató cégeket: úgy védekezzenek a versenytársak ellen, hogy piaci nagyhatalmakká válva már ma lekörözzék holnapi vetélytársaikat.

A korlátlan piaci verseny az állampolgárok választási szabadságának is ellene dolgozik — különösen a kisebbségek esetében, de az időleges sodródó többségek esetében is. A közönségért versengő műsorszórási szakemberek jól tudják: a közönség létszámát legcélszerűbb úgy növelni, hogy tömegeket vonzó programokkal célozzák meg a nézők hátsó országát. Ennek következtében egyre egyhangúbb lesz a kínálat, mindenütt ugyanazokkal a programokkal öntik nyakon az embert. Mindent uralmuk alá hajtának a nézettségi indexek. De pontértékeikben kevésbé — arányos képviselőtüknel mindenestre kevésbé — jelenik meg az afro-karibok és ázsiaiak, a homokosok és leszbikusok, a munkanélküliek, zöldek és gyermekeiket egyedül nevelők, az írek, a szocialisták és más kisebbségek véleménye. Alapvető gyengéje ez a rendszernek, hisz időről-időre valamennyien tagjaivá válhatunk ilyen vagy ehhez hasonló, más kisebbségeknek, néhányan pedig (magam is közéjük tartozom) sajnos életreszólóan tartozunk egy kisebbséghez. Ugyancsak képtelenek az ilyen osztályzatok kifejezésre juttatni, hogy mit mennyire kedvelnek az egyes emberek. Közönség-vizsgálatok arra látsza-

nak utalni, hogy bár a *Panoráma* nézőtáborának szociális összetétele meglehetősen hasonlít a *Dallas*-rajongókéhoz, létszámát tekintve mégis jelentősen kisebb, a műsor iránti „elkötelezettségében” viszont sokkal lelkesebb, mint az utóbbiak. A pontozásos véleménynyilvánítások vezérelte nyitott piaci verseny birodalmában a *Panoráma* nézői egyszerűen csak azon vennék észre magukat, hogy programjuk kikerült a műsorból — vagy az éjfél órák valamelyikén kerül adásba. Egy ilyen világban a *Panoráma* nézői hamar kénytelenek lennének rádöbbsenni: a piaci verseny egyik alapproblémája éppen az, hogy garantáltan biztosítja, hogy a nyertesek mellett vesztesek is legyenek.

A probléma csak elmérgesedik, ha a piaci verseny a hirdetés-ipar révén olajozottan működik. Mindenütt felerősödik az a tendencia, hogy a változatos kiállítású programokat felváltsák a szórakoztatóipari könnyű műfaj termékcsomagolási futószalagján készült kiszerelesben özönlő műsorok.

És végül, a korlátozást nem ismerő piaci verseny még egy másik módon is az állampolgár válogatási esélyei ellen dolgozik. A kommunikációs piacon való részvétel pénzbe kerül. Egyeseknek egyszerűen nincs pénzük, másoknak nincs *erre* pénzük. Az újkonzervatívok általában azzal siklanak el efölött, hogy lelkesen ünneplik a közönség „növekvő prosperitását, szabadidejének, szabadidős tevékenységeinek és ilyen tevékenységekre fordítható pénzösszegeinek örvendetes gyarapodását”. Az efféle állítások könnyedén elsiklanak olyan tények felett, melyek azt bizonyítják, hogy a kommunikációs piacon — csakúgy, mint bármely másikon — a piaci verseny mindig a szegények zsebéből cseni ki a pénzt. Mind nagyobb megosztottság és elkülönülés keletkezik a gazdag és a szegényes információ — a gazdag ember és a szegény ember információja — között. A magasabb jövedelemmel és stabil állással rendelkező állampolgárok inkább megengedhetik maguknak az új kommunikációs termékek, szolgáltatások igénybevételét. Nekik sugároz (évről-évre drágább előfizetési díjjal) a „high-class” fizető televízió; övék többszáz fontért a műhold-szórású szakácsrecept; övék a legmodernebb személyi számítógép, a hordozható telefax; övék a műhold-közvetítéses körkapcsolásos konferencia minden bája, a hordozható telefon, az óriás-képernyős szuper-televízió. Miközben mások jussa az — főleg azoké, akik megrekedtek a Nyugat-Európa-szerte villámgyorsasággal növekvő létszámú alsóbb osztályokban — hogy nekik a másodosztályú kommunikációs médiumok jussanak. Nekik dalolnak a hirdetési bevételekből finanszírozott olcsó rádió- és tévéműsorok; nekik jut az egyre romló postai rendszer; ők mennek ki telefonálni a sarokra, a fülkébe, ahol a készülék többnyire éppen nem működik. Rég elmúltak azok az idők, amikor azt lehetett hinni, hogy a piaci verseny biztosítja a sajtó és a műsorszórás szabadságát. A sajtószabadság régi ideálja a kisleptékű vállalkozások korában született. Ez a kor a kézzel nyomott röpiratoké, a pennys újságoké, a korlátozott példányszámban megjelenő erkölcsstani és természettudományos értékezőeseké. Ez a kor egyetemesen hitt abban, hogy a decentralizált piaci verseny a politikai despotizmus legfőbb ellenszere. Azóta sok minden megváltozott. A tulajdonlás és ellenőrzés szerkezete a kiadás, a rádió és a tévé privát szektorában rendkívül integráltan kevés-centrumú és bürokratikus lett. Multimédiás vállalkozások, amelyek nemzetközi üzemmódban működnek és a piacgazdaság imperatívuszai által diktált üze-

neteket terjesztenek — ez látszik az információs magánszektor fejlődési modellje lenni. Erre a tendenciára sürgősen rá kell mutatni, mivel korábban a szabad sajtó védelmezői a piachoz alkalmazkodó kommunikációs eszközök *állami* szabályozását bírálták. Ma, a sajtószabadság híveinek (mintegy kontrasztként) rá kell ébredniök, hányféle módon korlátozzák a kommunikációs piacok a sajtó és a műsorszórás szabadságát s emelnek korlátokat a bekerülés elé: monopóliumokat hoznak létre, korlátozzák a választékot, és főként — meghamisítják az információról érvényesnek mondott meghatározásban a kifejezés tartalmát. Az információ ma már nem a közjavak egyike, hanem magánúton beszerezhető árucikk. Röviden: fel kell ismernünk, hogy az újkonzervatív ideológia az egyéni választás szabadságáról a vélemények piacán valóban csak ideológia; nem több, mint annak „igazolása”, hogy a befektetőknek nagyobb választék áll rendelkezésükre, mint az állampolgároknak. Azaz: annak apológiája, hogy a „big business” képes megszervezni és meghatározni és ezáltal *megcenzúrázni* az egyén választását, hogy mit hallgasson, olvasson vagy nézzon.

Van egy másik gyenge pontja is a nyámnyila érvelésnek. A közszolgálati modell ideges védelmezői nem figyelnek fel eléggé egy — valamennyi nyugati demokráciában kibontakozó — problémára: a — zömében tervezetlen — sodródásra az információ és a vélemények szabályozásának és cenzúrázásának legfrissebb eszköztárával felszerkezett abszolutista állam új, többrétegű, „hajlékonyabb” formái felé. A kormányzatok — mondotta volt Southey — éppúgy nem maradhatnak fenn az őket támogató tollak, mint szuronyok nélkül. Ez a mondat napról napra igazabb érvényű. A nyugat-európai világ megfigyelői a politikai spektrum különböző pontjairól fogalmazzák meg mindenütt azon aggodalmukat, hogy az abszolutista államnak alkotmányos kormányzatokká való történelmi (bár teljesen sosem befejeződött) átalakulása visszájára fordult. Az információk és vélemények szabad áramlását ma már akadályozzák a hivatalos információs „management” uralkodó technikái, az államszuverenitás elvére (vö. „állambiztonság”) történő ismétlődő hivatkozások. Az első világháború óta sokasodnak a helyi szintű, országos és transznacionális kormányzati hatalom uralkodásának „láthatatlan” formái — olyan osztályok, bizottságok, ügynökségek jöttek létre, amelyek nem tartoznak elszámolással az állampolgároknak vagy az őket képviselő médiumoknak; nem érvényes rájuk a törvény. Ha a törvény uralma az önkényes államhatalomnak a politikai életből való módszeres kiküszöbölését jelenti — azt a hatalmat nevezzük önkényesnek, amely érzéketlen a nyilvános közösségi értékelés és bírálat iránt, közömbös az őt körülvevő környezet iránt, s attól képtelen tanulni —, akkor minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a nyugati demokráciában terjed a törvényenkívüliség. Angliában mindennapos jelenség és — ami még rosszabb — terjed a vélemények törvényesített állami cenzúrája, sőt, a cenzúrázott anyagok állami cenzúrája is. E tendencia tüneteinek listája aggasztóan hosszú, és egyre bővül. A miniszteriális és adminisztratív hatalom virtuálisan mentesül a jogi felülvizsgálat és tüzetes ellenőrzés alól. A Parlament éppen csak felületesen ellenőrzi a tervezést és a kivitelezést. A helyi hatóságok és hivatali osztályok szabályzatokat, előírásokat léptetnek életbe, de nem általános követelmény, hogy ezek megfeleljenek a kívülről érkező javaslatoknak. Valahányszor „java-

solnak” vagy javaslatokat kérnek, csakis lényegtelen ügyekről lehet szó. Az állampolgárnak nincs módja tudomást szerezni, vajon nem befolyásolták-e a tisztségviselőket elfogult magán-érdekek, s még ahhoz sincs joga, hogy megtudja: milyen logika szerint születtek a hivatal végső döntései. E törvényenkívüliség már 1979 előtt is létezett, azóta — különböző kormányzati hírzáratok következtében — csak még általánosabbá vált. Csak tavaly is bohócot csinált magából a Thatcher-kormány a Zyrcon-tévésorozat és a *Spycatcher* műsor kapcsán. Nyílt cenzúrázás folyik a Rádió Négyes Adásának közvetítéseinél, az ITN sugározta hírek esetében, és a BBC és ITV dokumentumműsorainál. A *Guardian*, az *Independent*, az *Observer*, a *Mail on Sunday* és a *Sunday Times* újságíróit zaklatták, sőt eljárást indítottak többük ellen olyan cikkekért, amelyek témája a belső ügyektől a nemzetközi terrorizmus kérdéséig terjed. Bizarr törvények születtek, amelyek tiltják minden olyan anyag megjelenését, amelyről feltételezhető, hogy „kedvet ébresztene” a homoszexualitáshoz. És születőben van a hivatali titokra vonatkozó törvény, amely fejét veheti a közhivatalnoknak a „hivatali titkok” kiszivároztatásáért — még akkor is, ha e titkok bűncselekményeket vagy hatalmi visszaéléseket lepleznek.

Meghökkenítő paradoxon: az újkonzervatívok imádnak a cenzúrát nem ismerő szabad kommunikációs piac iránti igényről papolni, ugyanakkor hevesen szállnak szembe az állampolgár minden olyan kísérletével, amely kiterjesztené a törvény hatókörét, csökkentené a politikai hatalom önkényét és titkosságát. Piaci szabadelvűségük szoros kötődésében él együtt politikai autoritarianizmusukkal. A kommunikációs szabadpiacnak, ahogyan ők látják, szüksége van egy erős, autoritatív államra, mely a piac mindenható uraként cselekszik. A „szabad” társadalom hatóerőit — mondják — a koherens igazgatási hatalom biztosítja, az államférfiúi kvalitású politikusok merész és határozott tettei, a kormányzatnak az a hajlandósága, hogy bátorítsa, támogassa a nemzeti hagyományokat, az ország törvényeit az állam és a piac belső és külső ellenségeivel szemben. Az újkonzervatívok mély ragaszkodása az olyan stílfordulatokhoz, mint piac és állam, szabadság és rend együttes emlegetése kissé önellentmondásos. Kutya-macska barátságban élő, egymást fojtogatva ölelő szeretők mintájára a piac és az állam kölcsönösen feltételezik egymást, de egyikük sem tud békén megférti a másikkal. És ezt a „családi perpatvart” az egész környezet (a gyerekeket is beleértve) keményen megszenvedi. Az a helyzet, hogy az újkonzervativizmus képtelen életre keltetni az általa igen határozottan igenelt szabadság-értékeket, s ezért kellene az őket a közszolgálat oldaláról bírálóknak messzebbre látniok. Az újkonzervativizmust érő bírálatuknak maróbb élt és nagyobb meggyőző erőt kell adniok annak hangsúlyozásával, hogy a piac nemcsak hogy nem biztosítja önmagában a vélemények és a véleménynyilvánítás nagyobb szabadságát, de ráadásul az újkonzervatívok vonzódnak is a titkos, színpalak mögötti, láthatatlan állami hatalomhoz — amely ugyancsak ellentmond a kommunikáció szabadságának.

Ez pedig közvetlenül elvezet a közszolgálati kommunikációs rendszerek melletti érvelés harmadik gyengéjéhez. Ez az érvelés egy bénító tautológián nyugszik. A közszolgálati médiumokat egyszerűen a BBC és a hozzá hasonló intézmények szinonimájaként kezeli, vagyis olyan intézményekként, amelyeket nagyságuk, sokszínűségük és privilegizált

helyzetük képessé tesz arra, hogy magukhoz vonzzák a tehetséget, képesek maradjanak a szüntelen megújulásra, és minőségi műsorokat állítsanak elő. Nagyon komoly bajok vannak ezzel az érveléssel — már ha a fejét homokba dugó strucc magatartása egyáltalán érvelésnek nevezhető. A közszolgálati modellnek ez a definíciója nemcsak alábecsüli a Négyes Csatorna modelljének megfelelően kidolgozott innovatív programfajta jelentőségét. Nemcsak alábecsüli azt a hatást, hogy a technológiai változások lassan aláássák a hagyományos érvelést, miszerint a felhasználható hullámhosszok szűkössege a közszolgálati műsorszórást a „természetes monopólium” státuszával ruházza fel. De azt sem képes meglátni, hogy sürgős szükség volna a közszolgálati modell definíciójának kiterjesztésére és életszerűbbé tételére. A BBC védelmezői túl sokat és túl elvontan beszélnek a „minőség védelméről”, minőségen egyébként — egyik barátom véleménye szerint — a cizellált, fentebb stílt képviselő, kihívó produkciókat értik, azokat amik „nem bunkóknak valók”.

Mindenekelőtt azonban — és ez alapvető fontosságú, ha arról beszélünk, milyen a médiumok helyzete a 90-es évek Angliájában — a közszolgálati modell védelmezői, akik egyre csak a minőség védelméről papolnak, stratégiai szarvashibát követnek el. Hagyják, hogy az újkonzervatívok kisajátítsák a „sajtószabadság” régi és jól hangzó jel-szavát. „Mentsd meg a közszolgálati modellt!” — ezt hangoztatni önsorsrontó, mert túlságosan engedékeny program az újkonzervativizmus elleni harcban. Az újkonzervativizmus gazdag — bár ripacszkodó — szóhasználatát (felszabadulás az állami ellenőrzés alól, változatosság, az egyéni választás szabadsága) sem fölényesen figyelmen kívül hagyni, sem kritikátlanul elfogadni nem szabad. Az újkonzervativizmus ál-libertárius hivatkozásai központi fontosságú részét alkotják annak az átfogó stratégiájának, amellyel a jelent és a jövőt ellenőrzése alatt akarja tartani, újradefiniálva és kisajátítva a történelmi múlt legfontosabb közösen osztott-értelmezett tartalmait. Az újkonzervativizmus harcba szállt a történelem újrárásáért; azért, hogy a közösséginylvános szabályozást paternalizmusnak minősíthesse, kijelenti, hogy ez az állami szabályozás ellenőrzése alól függetlenedett brit szabadságörökségek elleni támadás. Ez a történelem újrárásáért folytatott küzdelem jól rávilágít arra, hogy a hagyomány nem magától terem, mint fán a gyümölcs, hanem olyasvalami, ami tudatos tevékenység nyomán, szüntelen munkában születik meg, születik újjá — vagy hal el. Azt bizonyítja, hogy alighanem azoké a jövő is, akik ellenőrizhetik a hagyományok „előállítását”, akik uralhatják a jelent és manipulálhatják a múltat. És az is nyilvánvaló mindebből, hogy annak a vitának: ki örökölje a „sajtószabadság” régi európai kulcsfogalmát, igencsak el kellene már dőlnie. Fölényt szerezni ezekben a vitákban kényszerűen létfontosságú egy olyan közszolgálati kommunikációs rendszer fennmaradása és fejlődése számára, amely őszinte hitelességgel képes nyitott és pluralisztikus lenni — s amely ezért pártállástól függetlenül minden állampolgáré.

No, de hogy nézne ki a gyakorlatban egy újradefiniált, kiszélesített, jobban hozzáférhető közszolgálati modell? Mik lennének működésének vezérelvei? Azaz: mit jelenthet a „sajtószabadság” az 1990-es s későbbi években?

Nyilvánvaló, hogy a tömegtájékoztató megújult közszolgálati rend-

szerének az első pillanattól fogva világossá kell tennie alapelveit és stratégiáit. Véleményem szerint egy közszolgálati rendszernek meg kell kísérelnie, hogy frontálisan szálljon szembe az „erős állam vezérelte szabad piac” újkonzervatív stratégiájával. Az általam már felsorolt okok miatt a közszolgálati tömegtájékoztatást nem úgy kell kezelni, mint a piac szálnalmas utánzatát (ahogy azt például az Egyesült Államokban teszik), mint másodosztályú kísérletet arra, hogy mesterségesen utánozzák azokat a termelési módszereket és műsorpolitikai tervezeteket, amelyekkel egy igazi piac élne — ha a leghalványabb esélye is lenne rá. Ugyancsak tartózkodni kellene attól, hogy a közszolgálati modellt szűkreszabottan, s ugyanakkor félénken, valahogy a BBC szinonímájaként definiáljuk.

Egy pillanatig sem kétséges, hogy a közszolgálati médiumoknak ki kell elégíteniök a kisebbségeket, a tudás és kultúra „hordozóinak” kell lenniök, kritikus és kísérletező szemléletre kell ösztönözniök, olykor — ha szükséges — akár a közízlés ellenében is. De ennél sokkal több kell. A közszolgálati médiumoknak azt a célt kell maguk elé tűzniök, hogy megerősítsék az állampolgárt, képessé tegyék arra, hogy kialakítsa magában kiteljesedett és aktív állampolgári tudatát. Tudnia kell, hogy alkotmányos államban él, mely maga is része azon európai országok föderációjának, ahol az államhatalom elszámolással tartozik állampolgárainak, akik egy független, önszerveződésű civil társadalomban teszik a dolgukat, élük az életüket — egy olyan civil társadalomban, amely magabiztosan lép túl a nemzetállamok szűkreszabott határain. Annak a közszolgálati elvnek a gyökerei, amelyért magam is harcolok, hagyományosan az angol forradalomig nyúlnak vissza. Az elv — melynek fénykörébe beletartoznak a Tom Paine-t védő Erskine körül kavargó események is — azt mondja ki, hogy a tömegtájékoztatási eszközök rendeltetése a nyilvános használat és valamennyi állampolgár kielégítése, nem pedig politikai hatalmasságok vagy üzleti hatalmak hasznának és nyeréskedésének bővítése.

Ettől persze még továbbra is megválaszolatlan marad a kérdés: milyen legyen a gyakorlatban a közszolgálati tömegtájékoztatási rendszer. Milyen politikai stratégiákon keresztül fejleszthető ki? Megítélésem szerint három politikai prioritásra kell tekintettel lenniünk. Legelőször is — a törvények alól magát kivonó, láthatatlan kormányzati hatalom erősödése okán — kötelezni kell a kormányt, hogy nyilvánosan adjon számot a tájékoztatási rendszer *bármely* területén lévő *bármely* beavatkozásáról. Nem kell a kormányban az információk kezelésének törvényesen védett letéteményesét látnunk. Erskine — Paine-t védve — világosan fogalmazott: „Vannak szabadságjogok, melyeket a kormányzatok tartatnak be, de a véleményszabadság joga a kormányzatokkal tartatja be kötelezettségeiket.” Ez a gondolat arra mutat rá, hogy új alkotmányos garanciákra van szükség az angol politikában, olyanokra, mint amelyeket a Charta '88 vázolt fel a közelmúltban. Jogorvoslatról kell gondoskodni a központi és helyi hivatalok valamennyi hatalmi visszaélésével szemben. Létre kell hozni az arányos képviselőten nyugvó választási rendszert. Meg kell szövegezni azt az új *Bill of Rights*-t, amely biztosítja a polgári szabadságjogok védelmét, amilyen a gyülekezési és egyesülési szabadság, a törvényes védelemhez való jog és a jogi intézkedés hiányában történt szabadság-

korlátozás tilalma, vagy a nemi, faji, vallási vagy egyéb megkülönböztetéstől való mentesség szabadságjoga.

A prioritások másodikika a médiumok lehető legteljesebb kivonása az áruviszonyok alól — vagyis a magántársaságok a tömegtájékoztatási eszközök fölött gyakorolt hatalmának megtörése (vagy legalábbis szigorúbb szabályozása). Az információk piaci tranzakcióktól függő előállításának és terjesztésének szigorúbb korlátai óhatatlanul növelik az állam piaci beavatkozását. (Ezért rendkívül fontos alkotmányosan rendezni azt a kérdést, hogy a politikai hatalom mennyiben kényszerül állandó elszámolásra az állampolgárokkal szemben.)

A magántőke tömegtájékoztatási hatalmának korlátozása azt jelentené, hogy a Maxwelleket, Murdochokat és Eddie Sachsokat arra kényszerítjük: vessék alá magukat azon új és kemény rendeletek szigorának, amelyek meghatározzák a műsorpolitikai arányokat és a média-közi tulajdonlás kérdéseit is. Azt jelentené, hogy létrehozunk egy tömegtájékoztatási tanácsot, amely megteremti a korábbi tulajdonosoktól elvett médiumok alternatív tulajdonlásának lehetőségét, és segít pályára bocsátani új tömegtájékoztatási vállalkozásokat. Ez pedig kétségkívül jelentősebb támogatást adna egy sor Négyes Csatorna-típusú gyártó-forgalmazó kis cégnek, amelyek egy szabályozott piacon belül működnének, és határozott profilú programokat finanszíroznának.

A harmadik, és ehhez szorosan kapcsolódó prioritás a homályos és megfoghatatlan állami és piaci hatalom alulról induló szétzúzása, mégpedig a civil társadalom közpénzekből finanszírozott és törvényes garanciákkal védett médium-intézményeinek megteremtésével. A példákba beleértendő a BBC, mely így „zászlóshajója” maradhatna a se nem piaci, se nem állami szektornak; persze csak annak árán, hogy véghezviszi saját belső demokratizálását, és felszámolja a jelenleg érvényes rendszert, amelyben vezérkarát állami kinevezések útján hozzák létre. További példának felhozhatjuk a független helyi film- és hanglemezstúdiók létrehozását; a közösségileg szubvencionált politikai újságokat (mint Svédországban); a legújabb információs technikával felszerelt közszégi könyvtárakat; a nyilvános videotex- és üzenetközvetítő-rendszereket; a szövetkezetként működtetett kiadó- és terjesztő-vállalatokat; és a közszégi-közösségi rádióállomásokat.

A gyakorlatban e három prioritás — új alkotmányos garanciák, a piacok állami szabályozása és visszaszorítása, a „se nem piaci, se nem állami” információs rendszerek sokaságának kifejlesztése — radikálisan megváltoztatná a közszolgálati modellről alkotott definíciónkat. A közszolgálati tömegtájékoztatás ily módon az államilag alapított és támogatott nem állami tájékoztatási intézmények infrastruktúrájának egészét jelentené, s teljesítené azt a feladatot, hogy információval lássa el az állampolgárokat. Az új életre keltett és tágabb körű közszolgálati modell a demokrácia nélkülözhetelen fegyvertára lenne.

Az állampolgárok csak akkor tudják eldönteni, hogyan akarják élni az életüket (márpedig ez a demokrácia), ha egyenlő esélyekkel férnek hozzá a különböző információs forrásokhoz. Az általam felvázolt, módosított közszolgálati modell ezt veszi tudomásul. Lord Reith árnyékából végleg kilépve felismeri, hogy egy bonyolult társadalomban tartóhatatlan Reith hajdani feltételezése: hogy egy ország népe úgy tud egymással szót érteni, mint a konyhaasztalt körülülő családtagok. Az állampolgárok nem tudnak mindannyian egyszerre és egyidőben (ráa-

dásul napi 24 órában) az információk küldésével-vevésével foglalkozni. Az új közszolgálati modell vezéreszméje — filozófiai értelemben — a demokratikus szkepticizmus egy fajtája lenne, amely — tudomásul véve a bonyolultság, sokszínűség és különbözőség tényeit — kétségbevonja, akadáhat-e bármely olyan egyén, csoport, bizottság, párt avagy szervezet, amelyre rá lehetne bízni, hogy az állampolgárok közösségét érintő kérdésekben felsőbbrendű döntéseket hozzon. Az új közszolgálati modell magáévá tenné egyik kedvenc humoristám, a cseh Jan Werich időszerű filozófiáját, mely szerint a hatalom birtokosainak ostobasága ellen folytatott küzdelem az egyetlen hiábavaló, ám soha fel nem adható emberi küzdelem. Összegezve: az új közszolgálati modell úgy működne, mint a fejlett demokrácia nélkülözhetetlen tartozéka, mint a nagy, szent dogmák és a gyanús szagú kis ortodoxiák kontrollja, mint annak nélkülözhetetlen eszköze, hogy a különböző egyének és csoportok nyíltan kifejezhessék szolidaritásukat (vagy kérlelhetetlen szembenállásukat) más állampolgárok és csoportok rokon- és ellenszenvével, ízlésével, eszményeivel és törekvéseivel. Kínosan tudatában vagyok, mennyire hiányoznak előadásomból azok a megalázóan földhözragadt, aprólékos részletek, amelyek nélkül, sajnos, nem lehet sikeresen kiépíteni és életképesé tenni a közszolgálati modellt. Nem is vagyok meggyőződve arról, hogy ez a modell az általam még belátható időn belül intézményesülni fog. Még azt is jól tudom, hogy — ha netán intézményesülné is — az sem lesz általános panacea minden bajra. Ennek az intézményesülésnek is megvannak ugyanis a maga veszélyei. Gondoljunk csak bele: egy teljesen demokratikus tájékoztatási rendszerben belefulladásunk az információba, amely a ki tudja mire való elektronikus masinák és titkos „műszerek” billentyűzetének sokasága mögül zúdulna ránk, az alternatív rádió- és tévéműsorok tucatjaiból, a hírlapok és magazinok százaiból, a könyvek ezreiből, a prospektusok és villogó reklámok áradatából. Valóban fennáll annak veszélye, hogy az embereket elsodorja az információs áradat. Méghozzá anélkül, hogy jutna elég idejük megemésztetni, feldolgozni, értelmezni a rájuk zúduló információt.

Az információ-áradat veszélyeit mindazonáltal nem kell eltúlozni. A legtöbb ember még őriz magában egy veleszületett (bár alulfejlett) képességet arra, hogy az áttekinthetetlen információ-özünt megfelelő mértékben leegyszerűsítve kezelje, hogy válogasson belőle vagy akár — „csigaházába” visszahúzódva — elzárkózzék előle. Akiket megrémít a mindent magába szívó örvény képe, elfelejtik, hogy az előzőekben felvázolt modellt segíthetne létrehozni egy erőteljes állampolgári öntudatú kultúrát. (Gondoljunk csak arra: ahogy az utóbbi időkben megnőtt a nőkről szóló, illetve nők által készített műsorok száma, úgy öltött határozottabb alakot és erősödött meg a nők problémái iránti érzékenység. És gondoljunk arra is: az Egyesült Királyságban évente megjelenő 50 000 könyvnek mégiscsak van némi szerepe abban, hogy él még az írott szó, a kritikai gondolat becsülete.)

Egyébként is: vegyük végre tudomásul, hogy az információ viharai a demokratikus társadalmakban elkerülhetetlenek. A hosszú életű diktatúrákban — Franco Spanyolországában, Husák Csehszlovákiájában — egészen más a helyzet. Ott állni látszik az idő. Az emberek ott is születnek, elvegyülnek és kiválnak, de körülöttük mintha kővé dermedt volna minden. Az élet elviselhetetlenül unalmas — önmagát is-

métli csak. A democráciákban viszont minden mozgásban van, örökös mozgásban. A különböző erők között állandó nyílt küzdelem folyik azért, hogy kezükben tarthassák a valóság „meghatározására” való képességet és jogot. Ebből következően állandóan és bőséggel áramlik az információ. Ez elkerülhetetlen, de így is van rendjén. A demokráciának ugyanis nem az a páratlanul fontos előnye, hogy békét és nyugalmat, jó döntéseket kínál. A demokrácia arra biztosíték, hogy az állampolgárnak joga van és lesz megítélni a döntéseket, szabadságában áll ítéleteit felülvizsgálni és módosítani is, ha kell. Ezért gondolom, hogy a magam javasolta modell nem vetne véget azoknak a vitáknak, amelyek a „sajtószabadság” tartalmi lényegéről, illetve terjedelméről folynak. A magam felvázolta jövőben is lesznek viták arról, hogy mi minősül pornográfiának, mi nem; hogy sugározzanak-e „felnőtt” műsorokat vagy sem, s ha igen, milyen késői órán célszerű ezt tenni; hogy mik a rágalmazás vagy az izgatás kritériumai, sőt, biztosra vehetjük, hogy újabb problémák is felmerülnek majd (mondjuk arra vonatkozóan, hogy mit kezdjünk az Európához fűző kapcsolatainkkal). A demokratikus társadalmakban a „sajtószabadság” tartalma és terjedelme mindig vitatéma lesz. Az a társadalom viszont, amely akár a pénz, akár a politikai hatalom kábulatában nem ismeri a vélemény- és szó-lásszabadság vitáit, az ilyen társadalom halódik — ha ugyan meg nem halt már.

Lehet, hogy Angliára is ilyen sors vár. Lehet, hogy az új konzervatívok csevegése a választékról és a szabadságról csak igen rövid epizódja lesz a magánélet rögéhez kötött új jobbágyság felé vezető útnak. Lehet, nem leszünk elég lucidusok ahhoz, hogy felismerjük: a kommunikációs médiumok általuk javasolt „átszervezése” többel járul hozzá a jövő megmászhatatlan kontúrjainak kifaragásához, mint a thatcherizmus bármely más vonása. Lehet, az újkonzervativizmus sok ellenfelének nem lesz szeme a látásra. Lehet, hogy nem döbbennek rá: a tájékoztatási eszközök szigorúbb állami ellenőrzés alatt történő privatizálása minőségileg komolyabb és veszélyesebb akció, mint az energiahordozók vagy a parkolóterületek kiárúsítása. Mert ennek következményei legmélyükig alakítják át mindennapjainkat — tér- és idő-érzékelésünket, alapvető rokon- és ellenszenveinket, még nyelvhasználatunkat is. Lehet, hogy az emberek kiábrándulnak a közéletből, s a szabadidőt a rádió, a tévé és a lapok előre megcsócsált kommersz produktumainak fogyasztása tölti majd ki. Lehet, hogy meggyőznek mindannyiunkat: törődjünk a magánéletünkkel, a politika csak púp az ember hátán. Lehet, hogy London utcáin többé nem indulnak harcba a sajtószabadságért. És lehet, hogy Tom Paine, Erskine és régi harcos-társaik fölött újra kimondják az ítéletet — s aztán mindörökre elfelejtik őket.

Fordította: Léderer Pál

Farkas E. János—Vajda Ágnes

A statisztika(i adatok) „megbízhatóságáról”

Az utóbbi időben a növekvő nyilvánosság adta lehetőségek nyomán a tömegkommunikációban is megszorodtak a Statisztikai Hivatal tevékenységét, adatait érő bírálatok. Mint sok más fontos társadalmi, gazdasági probléma esetében, itt sem arról van szó, hogy a feszültségek most keletkeztek volna, vagy akár most jutottak volna olyan pontra, hogy megoldásuk már nem tűr halasztást. A statisztikai munka fogyatékságai, alapvető problémái hosszú ideje tartó bomlási, torzulási folyamat eredményei, amelyeknek okait térben is jóval szélesebb körben kell keresnünk, mint a statisztika szervezetét közvetlenül befolyásoló államhatalmi szféra.

Ugy véljük, hogy a statisztika kétségtelen válságának mélyebb okai, de még akut problémái is másutt keresendők, mint ahol a sajtóban, a rádióban az utóbbi időben egyre növekvő számban megjelenő bírálatok teszik. A támadásokban is és a Hivatal védekezésében is más fogalmazódik meg, mint amiről valójában szó van.

A statisztikát érő vádakban — nem feltétlenül tudatos módon — számos elem keveredik, és a KSH-t ért bírálatok sokszor közvetlenül a monolit államhatalom és az azt megtestesítő Kormány támadását jelentik. Az állami Statisztikai Hivatal megalakulásától fogva — és a világon mindenütt — a Kormány által létrehozott és fenntartott szerv: munkájának nagy részét a döntések előkészítéséhez, azok végrehajtásának ellenőrzéséhez szükséges adatok gyűjtése, szolgáltatása teszi ki. E kapcsolat általunk optimálisnak vélt formáját később fogalmazzuk meg, itt azt kell hangsúlyoznunk, hogy az elmúlt 40 évben kialakult összefonódás milyen viszonyt eredményezett.

A szocialista központosított tervgazdálkodás hatásai természetesen nem kerülhették el a KSH-t sem, és az államhatalom a legapróbb részletekig, minden területen magába olvasztotta és irányította a KSH tevékenységét is. A KSH alárendeltségének módszerei és formái változtak ugyan az elmúlt negyven évben, a kapcsolat lényege azonban nem változott: a Hivatal változatlanul egy *központilag irányított gazdaság és társadalom folyamatainak megfigyelésére alkalmazott eszköz* maradt. A hivatalos statisztika egy monolitikus berendezkedésű pater-nalista állam vezérelte gazdaság és társadalom folyamatait kívánja

nyomon követni, funkciója lényegében a központi utasítások érvényesülésének ellenőrzése. Ez az egyik oka annak, hogy a legtöbb területen nem tud megfelelni valódi feladatának és a ma már hangot kapó elvárásoknak: *azt mérje, ami történik*. A másik ok *megkülönböztetés nélküli betagozódása az államigazgatásba*. A KSH ugyanolyan pozíciójú kormányhivatal, mint bármelyik minisztérium, holott funkciója azokétól a tervgazdálkodás virágkorában is eltért: nem irányító, nem döntéshozó szerv, nem is felügyeleti hatóság, hanem a gazdaság és társadalom folyamatainak mérését hivatott szolgálni a maga módszertani apparátusával. Rugalmatlansága, merevsége e két okból együttesen fakad.

Amikor tehát a KSH-t bírálják, akkor leggyakrabban a Kormányt támadják, amikor az adatok szándékos torzításáról beszélnek, akkor azt „üzenik” a Kormánynak, hogy meghamisítja az adatokat, nem kívánja a közvélemény elé tártani tevékenységének „eredményeit”. Más szóval, olyan összefonódást vélnek felfedezni a Kormány és a Statisztikai Hivatal között, amely messze túllép a megrendelő-adatszolgáltató egyszerű viszonyán, amely a statisztikát mint egzakt tudományt a politika direkt szolgálatába állítja.

A támadásokra természetesen nem a Kormánynak, hanem — a játékszabályokból eredően is — a Hivatalnak kell válaszolnia. Ennek is régi hagyományai vannak, hiszen a statisztikának akkor is védekeznie kellett, amikor bizonyos lehetett abban, hogy a tények feltárásában alkalmazott módszerei nem irányítás-függőek, az adatok a társadalomban valójában zajló folyamatokról szólnak, másszóval, amikor a támadásokat biztonságos szakmai alapon tudta visszaverni.

Ma a Hivatal magatartása valóban csak védekező lehet. Talán nem véletlen, hogy az eddigi reakciók még nem „fedezték fel” a Kormányt érő burkolt támadásokat, és azokat nem háritották tovább. Ennek kétségtelen oka, hogy a vezetés sem kérdőjelezi meg, hogy a Hivatal fő funkciója a Kormány kiszolgálása.

Emiatt a védekezés elsősorban arra irányul, hogy bizonyítsa a KSH által publikált adatok helyességét. Az elhangzó magyarázatokban elfogadható érvek vannak, hiszen valóban nem arról van szó — a Hivatal tevékenységének nagyobb részében —, hogy az adatgyűjtések szervezésekor vagy végrehajtásakor, a publikálásra kerülő adatok kiválasztásakor vagy elemzésekor az információkat eltitkolják vagy tendenciózusan válogatják. Azt kell mondanunk — jó lenne, ha csak az lenne a statisztika fő problémája ma, hogy a publikált adatok korrektsége kérdőjelezhető meg.

Úgy véljük, hogy a Hivatal védekezéseiben egyrészt nem tisztázza a Kormányhoz való viszonyának lényegét, az ebben fellelhető problémákat, azok hatását a statisztikai munka minőségére, függetlenségére, tudományos színvonalára. Másrészt nem tisztázza a statisztikai munka válságának belső összetevőit. Nem kétséges, hogy a két dolog összefügg, szoros kölcsönhatás fedezhető föl e két jelenségkör között, amelynek lényegét szintén fel kellene deríteni. Nekünk nem lehet itt célunk elemezni annak a bizalmi válságnak az okait, amelyek a KSH-t ért támadásokból a Kormány mai megítélését érintik, már csak azért sem, mert ezzel a politológusok, közgazdászok bő terjedelemben foglalkoznak. Meg kell jegyezni azonban, hogy míg az 1950–60-as években, az 1970-es évek elején elsősorban az egyik fő „információ-fo-

gyasztónak”, a kormányzatnak nem állt érdekében, hogy valós adatokhoz jusson, addig az 1970-es évek második felére, és napjainkban is a másik „fogyasztó” (egyben adatszolgáltató), a lakosság nem kevésbé ellenérdekelte a megbízható statisztikák előállításában. El kell fogadnunk, hogy a lakosság magatartása racionális; hiszen immáron több generáció tapasztalata bizonyítja, hogy a statisztikai adat a nem az ő érdekében tevékenykedő kormányzat kezében számára veszélyes eszközzé válhat.

A kormányzati igények és a statisztikai információk közötti összefüggést befolyásolja, hogy milyen erővel tudnak megjeleníteni a központon kívül olyan egyéb érdekek, amelyek képesek a statisztika által vizsgált témaköröket, vizsgálati szempontokat módosítani. Ezek közül talán a legfontosabb a *helyi közigazgatás*¹ információigénye, mely területi egységeknek saját tevékenységük gyakorlásához, funkcióik ellátásához szükségük volt a területükön élő népesség egyes jellemzőinek, az itt működő szervezetek, vállalatok, intézmények tevékenységének leírására, megismertetésére.

A helyi közigazgatás autonómiájának megszüntetése, a tanácsoknak a központi hatalom helyi végrehajtó szerveivé degradálása a negyvenes évek fordulóján szükségszerűen eredményezte a statisztika fenti funkciójának elvesztését is. A statisztika azóta egy centralizált állami bürokrácia számára szolgáltató információkat, amelyekben a települési, regionális különbségek, jellegzetességek nagy országos masszává mosódnak össze. Hangsúlyoznunk kell, hogy ebben a fejleményben a döntő szerepet a megrendelők, felhasználók autonómiájának elszorítása játszotta; a legfelkészültebb statisztikus sem képes megfogalmazni a differenciált helyi igényeket kielégítő adatszolgáltatási szisztémát. Ennek hiánya pedig megnehezíti a helyi döntések meghozatalát és nyilvánvaló, hogy egy várhatóan erősödő helyi közigazgatásnak ki kell alakítania saját információs infrastruktúráját is.

A Hivatal történetét az utóbbi két évtizedben belső munkatársként is megélő, a statisztikai szolgálat fontosságát magukénak érző, a statisztika függetlenségének szükségességét valló *statisztikusokként* kíséreljük meg megfogalmazni azokat a jelenségeket és okokat, amelyek ismerete és továbbgondolása feltétlenül szükséges a *statisztika* válságának leírásához és talán a kivezető út megtalálásához is.

Mindezt a Hivatal társadalomstatisztikai tevékenységének alaposabb ismerete birtokában tesszük, de úgy, hogy a társadalomstatisztikát a hagyományos — a jelenleginél jóval szélesebb — értelemben használjuk; tehát idetartozónak érzünk minden olyan jelenséggel foglalkozó statisztikát, amely az emberek életviszonyait a legtágabb értelemben érinti. A gazdasági élet átalakulásával így számos olyan statisztika is idetartozik — értelmezésünk szerint —, amely jelenleg a gazdaságstatisztika részét képezi. Az alábbiakban felsorolt példák is a társadalomstatisztika tárgyköréből származnak, de úgy véljük, hogy a problémák gyökerei azonosak, és az illusztrációk a gazdaságstatisztika tárgyköréből is folytathatók lennének.

Az elmúlt negyven évben a Statisztikai Hivatal alapvető funkciója nem a gazdasági és társadalmi folyamatok, jelenségek mérése volt, hanem a kormányhatározatok ellenőrzése. A Statisztikai Hivatal gyakorlatilag mindvégig kézivezérléssel működött, a mai napig megőrizte működésében, felépítésében az 1948 után kiala-

kult modellt. A Hivatal magán viseli egyrészt természetesen a (gazdaság)politika változásainak lenyomatait, ezek azonban sohasem voltak képesek gyökeresen átalakítani a Hivatal 1948-ban kialakult struktúráját. Másrészt tudatában vagyunk annak — miközben a Statisztikai Hivatal működését befolyásoló viszonyok állandóságáról beszélünk —, hogy a statisztikai munka színvonalát bizonyos differenciáltság jellemezte az elmúlt évtizedekben. Változó színvonalról, eltérő „korszakokról” kétféle értelemben is beszélhetünk. Egyrészt a statisztika probléma-érzékenységeiben, valóság-feltáró képességében bekövetkező változások eredményeztek elkülöníthető korszakokat. Másrészt a társadalmi jelenségek leírását végző két határtudomány (közgazdaságtan, szociológia) és a statisztika eltérő ütemben fejlődött, ugyanakkor a statisztika is változó eredményeket ért el e két tudomány fogalmainak alkalmazásában. A közgazdaságtant és a szociológiát be lehetett tiltani, föld alá lehetett kényszeríteni a negyvenes évek végén, a statisztikát viszont nem lehetett teljesen megfosztani a háború előtti európai színvonaltól. A hatvanas évek közepéig az alapvetően tervutasításos szerkezeten belül is őrzött a statisztika egyfajta európaiságot, egyfajta háború előtti hagyományt a módszerek alkalmazásában, a szakmai kultúrában. Emellett a tudományos kutatóhelyek radikális megszüntetésekor a Statisztikai Hivatal viszonylag kedvező munkalehetőséget biztosított egyes társadalomkutatók számára. (További szakember-erősítés érkezett egyébként 1956 után.) Kétségtelen, hogy a Statisztikai Hivatal bizonyos védeltséget biztosított az itt dolgozóknak, és mivel az adatközlések többsége titkos volt, ez a védeltség viszonylag tartós lehetett.

Az 1960-as évek közepe utáni változások egyik jellegzetessége a „burzsoá” tudományok polgárjogának lassú térnyerése, a társadalomtudományi kutatóhelyek számának növekedése volt. Az ezekben megvalósuló kedvezőbb munkafeltételek (nagyobb kutatói szabadság, kevesebb rutinjellegű kötelezettség, nagyobb nyilvánosság biztosítása) fokozatosan magukhoz vonzották a KSH-ból a jó szakembereket. A folyamatot felgyorsította a Hivatal elburokratizálódása is. A nyilvánossá váló adatok számának mennyiségi növekedésével párhuzamosan vált egyre információszegényebbé az adatszolgáltatás, és ebből következően az elemzések is kezdtek magukra öltetni egy hivatali szabványformát.

A hatvanas évek végétől kezdve, amikor a közgazdaságtan komolyabb eredményeket ért el a gazdasági jelenségek leírásában, a statisztika — az előbb említett problémákból eredően is — ezzel nem tudott lépést tartani, és relatív színvonal-romlása következett be.

A statisztikai munka színvonalának hullámlása és a hatvanas évek derekáig e határtudományokhoz viszonyított igényessége ellenére sem vitatható, hogy a statisztikai szolgálat az elmúlt negyven évben nem töltötte be azt a funkciót, amelyet joggal várhat el a közvélemény egy statisztikai hivataltól: nem tudott „független” kormányhivatallá válni, amely a kormányzati döntéseknek nemcsak a végrehajtását ellenőrzi, de a következményeit is vizsgálja további döntések előkészítése céljából; ezenkívül magára vállalja, hogy a kormányzat szándékaitól független, esetleg azoknak ellentmondó gazdasági és társadalmi változásokat, folyamatokat, jelenségeket is érzékeny műszerként mérjen. A statisztika és a mindenkori kormányzat viszonyában így alap-

vető változásra van szükség. Mindenekelőtt azt kell alapelveként leszögezni, hogy egy ország vezetése, közvéleménye, gazdasági élete számára fontos és használható adatok begyűjtéséhez folyamatos társadalmi ellenőrzésre van szükség. Ezt leghatékonyabban nem a Kormány (még kevésbé a párt) tudja érvényesíteni, hanem a Parlament a legalkalmasabb szerv erre minden eddigi tapasztalat szerint. Természetesen nem a jelenlegi Parlamentirol van szó, hanem egy olyan — szakértőkkel támogatott — demokratikusan választott testületről, amely a legpontosabban tudja közvetíteni és meghatározni azokat az adatigényeket, amelyek legjobban szolgálják a Parlament, a Kormány döntéseinek előkészítését.

A viszony azonban csak akkor lehet a társadalom számára valóban hasznos és megtérülő befektetés, ha a Statisztikai Hivatal függetlenül, szigorúan tudományos alapokra támaszkodva választhatja meg a jelenségek megfigyeléséhez szükséges módszereket. Emellett a társadalmi jelenségekkel való állandó és szoros kapcsolatából adódó tapasztalatai, valamint szakmai meggyőződése alapján folyamatosan és politikai vagy ideológiai korlátozás nélkül alakíthatja, bővítheti a megfigyelésre kijelölt jelenségek körét. Újabb és újabb adatgyűjtések, módszertani változások bevezetésére tesz javaslatot a Kormánynak, amely természetesen a közvélemény ellenőrzése alatt áll, és ezeket csak nyilvánosan, szakmai érvek vagy ellenérvek ismeretében és felhasználásával fogadhatja vagy utasíthatja el. Nincs mód itt kitérni az Országos Statisztikai Tanács 1948-ban elhalt intézményének ebben a folyamatban betöltött jótékony szerepére: mindenesetre, amint sok mást a statisztikában, itt sem kell újat kitalálni, adott egy bevált forma.

A Kormány és a Statisztikai Hivatallal szemben megrendelőként vagy felhasználóként fellépő más állami és társadalmi szervek viszonyában az általunk remélt irányban történő változások bekövetkezése természetesen nagymértékben függ a politikai- és intézményrendszer átalakulásától. Mindenesetre egy olyan típusú állami intézményrendszer létrejöttére, amely a statisztika számára biztosítja az általunk kívánatosnak tartott függetlenséget, 1948 óta most van a legnagyobb esély. Ezzel párhuzamosan azonban fel kell tární és meg kell szüntetni azokat az ellentmondásokat is, amelyek a statisztika belső életét, mindennapi gyakorlatát bénítják, és amelyek a Hivatal szerepének átértékeléséből és ennek végrehajtásából fakadnak. Tézisszerűen összefoglalva, ezek a következők:

1. A statisztikai megfigyelési rendszer ötvenes években kialakított — és fő vonalaiban lényegében a mai napig megmaradt — struktúrájára jellemző, hogy a „kvázi” gazdaságstatisztika súlya a *társadalomstatisztika visszafejlesztésével* párhuzamosan erőteljesen megnövekedett. Ez a jelenség egy olyan, a statisztikával szemben megfogalmazott új és csak erre a periódusra jellemző igény megjelenését tükrözte, amely a statisztikát a központi tervszámok teljesítésének mérőeszközévé tette. Mint ahogy a Statisztikai Szemle 1949/6. számának egyik cikkében megfogalmazódik: „A statisztika feladata a terv teljesítésének mérése és ellenőrzése; ez a feladata országos viszonylatban, de feladata a vállalaton vagy üzemben belül is.” Ugyanennek a számnak egy másik tanulmányában is találkozunk hasonló megállapítással: „De a hamisításon túl, mi is szemére vethetjük a régi magyar statisztikának, hogy ... nem rendelkezett a gazdasági élet alapvető mutatószámaival,

A régi magyar statisztikában nincsenek biztos adataink az ipari termelésre, az önköltség alakulására, a kereskedelmi forgalomra vonatkozóan." Nem minősítve itt a háború utáni időszakban az önköltségre, az ipari termelésre s egyebekre vonatkozó adatokat, azt el kell ismerni, hogy az ilyen típusú adatok valóban kis súlyt képviseltek a háború előtt. A termelés ugyanis, és eredményeinek megfigyelése, nem elsősorban kormányzati feladat volt. Ez nem csupán, mint új típusú kormányzati igény jelent meg a statisztikában, hanem a központi akarat voluntarista megítélésének jegyében, a más igények és akaratok, érdekek visszaszorításával, elsöprésével is együttjárt.

2. A társadalomstatisztikai megfigyelések körének kialakítása azon alapelv szerint történik, hogy a szocialista társadalmi-gazdasági berendezkedés bizonyos alapvető állampolgári jogokat (egészségügyi ellátás, oktatás, kultúrálódás, részben lakás) a lakosság számára központi elosztás révén automatikusan biztosít. Ezért az ezeken a területeken zajló folyamatok mérése mennyiségi mutatókra szorítkozzék (mint orvosok, kórházi ágyak, tantermek, épített és elosztott lakások száma, oktatási, közművelődési intézmények száma, férőhely-kihasználtsága stb.). És bár igen hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a redistribúciós mechanizmusok sem a társadalmi szolgáltatások — közgazdasági értelemben vett — hatékonyságát nem biztosítják, sem a társadalmi igazságosság kritériumainak nem felelnek meg (hiszen igénybevételük se nem ingyenes, se nem biztosít azonos esélyeket a lakosság különböző csoportjai számára), ezek a felmérések nem épülhettek be a statisztikai megfigyelési rendszerbe. A munkához való jog kérdése — a foglalkoztatottság látszólag teljessé válásával — a gazdasági és politikai irányítás számára alapvetően munkaerő-gazdálkodási szempontként jelent meg, statisztikai megfigyelési rendszerét ennek megfelelően alakították ki. A „központilag elosztható” munkaerőforrás számbavétele volt a domináns szempont, a munkaerőpiacon elfoglalt munkavállalói pozíció vizsgálata (különösen, mivel ennek még létezését sem ismerték el sokáig) nem volt feladata a statisztikának sem.

3. Mivel a központi hatalom nemcsak a gazdaság, hanem a társadalom államosítását is célul tűzte ki, a társadalmi folyamatokat is direkt irányítással kívánta befolyásolni. A társadalmi élet legkülönbözőbb területein születtek a többnyire valóságos feszültségek megoldására a feszültségek okait kevésbé elemző, az állami beavatkozás mindenhatóságának hitére épülő jogszabályok, határozatok, kormányprogramok. A statisztika feladata ezen előírások teljesülésének ellenőrzése volt. Voltak rétegpolitikai határozatok, népesedéspolitikai határozatok, foglalkoztatás-politikai határozatok, volt lakás-kormányprogram, oktatási-, egészségügyi kormányprogram stb. Az intézkedések, kormányprogramok vagy alig voltak hatással a társadalmi folyamatokra, vagy szándékaikkal ellentétes következményekkel jártak. (Mint a népesedéspolitikai határozatok, amelyek újratermelték a nagylétszámú korosztályokat.) Ennek ellenére a kormányprogramok előírt mutatók alapján történő mérése kiemelt társadalomstatisztikai feladat volt, és bár az erről készülő — gyakran össze- és tényfeltáró részekkel is kiegészülő — jelentések eljutottak a szűkkörű vezetés kezébe, semmiféle befolyást nem gyakoroltak a döntésekre.

4. Szinte egyszerre jelenik meg a statisztika problémáinak okaként és következményeként az a kialakult alapelv, hogy egy jelenséget csak

egy adattal lehet és kell jellemezni. Ez a gyakorlat elsősorban a társadalomstatisztikában okozott és okoz komoly gondokat a tekintetben, hogy bonyolult, több tényező együttes hatásaként kialakult jelenségeket kell egyetlen mutatóval vagy adattal jellemezni. Az utóbbi időben a gazdaság átalakulásával, a második gazdaság térhódításával azonban már a gazdaságstatisztika területén is növekvő feszültséget okoz. A fogyasztói árindex körül kialakult — szakmainak egyáltalán nem nevezhető — vita éppen a probléma lényegét kerüli meg akkor, amikor nem arról beszél, hogy nemhogy az életszínvonal, de még a megélhetési költségek változásait is lehetetlen egy mutatóval értékelni. A jelenség éppen a gazdaságstatisztika területén alakult ki akkor, amikor az ötvenes évek elején fokozatosan teljessé vált a statisztika alárendeltsége és szerepének a tervszámok ellenőrzésére való degradálása. Nyilvánvaló, hogy az „egy jelenség — egy adat” szemlélet bénító kölcsönhatásban erősíti önmagát és teszi szürkébbé, információ-szegényebbé a statisztikát. Egyik oldalról megfelel annak a kormányzati elvárásnak, hogy a központi előírások, a tervszámok teljesülésének ellenőrzésére degradált statisztika csak így tehet eleget kiszolgáló szerepének. Másik oldalról a statisztika módszertanát, tükrözőképességét szegényíti, ha nem kutathatja és bővítheti önállóan a társadalmi jelenségek ábrázolására alkalmas mutatók körét.

5. Mérhetetlenül sok szellemi és anyagi erőforrás pazarlódott (pazarlódik) el olyan jelenségek mérésére, amelyek létezése legalábbis megkérdőjelezhető, de amelyekről párt- vagy kormányhatározat született. Ezek között említendő a párthatározatban rögzített osztály-réteg tagozódás kötelező használata a társadalomstatisztikai adatközlésekben, amely elfedi a társadalom tényleges struktúráját, megnehezíti anyagi, kulturális érdekviszonyainak, tagoltságának mérését. Az „osztály-réteg tagozódás” beépítése a statisztika rendszerébe az előző pontban említetteknél is nagyobb problémákat okozott, hiszen azok esetében többnyire reális, létező társadalmi vagy gazdasági probléma megoldására hozott határozat, program megfigyeléséről volt szó, ha a megoldási módszerek hibásnak bizonyultak is. Az osztály-réteg tagozódás esetében a valóságban nem létező struktúra megfigyelésére írtak elő statisztikai technikákat, amelyek még „finomultak” is az évek folyamán: újabb és újabb szellemi foglalkozású csoportokkal (művezetők, technikusok) bővítették (a rendeletek) a munkásosztály sorait. Miután a „munkás” besoroláshoz a hetvenes évek közepétől különböző privilegiумok is járultak (pl. kedvezményes munkáslakás-építési akcióban való részvétel), a lakosság egyes rétegei részéről is érzékelhető nyomás nehezedett paradox módon a statisztikára is, hogy oldja meg a „munkásosztályhoz tartozásukat”. Így — a statisztikában — jelentékenyen nőtt ebben az időszakban a munkásosztály súlya a magyar társadalomban, továbbá az egyes társadalmi rétegek közötti „közeledés” volt tapasztalható — a statisztikai adatokban.

6. Ugyanakkor hosszasan léteztek tabu-témák (gyakran hasonló témakörökben, mint amelyekről később a kormányprogramok születtek). Ezek a jelenségek, kormányzati szentesítés híján, nem kerülhettek be a statisztika megfigyelési körébe. „Társadalmi tényként” csak olyan jelenségek kerülhettek be a statisztikába, amelyek létezését a kormányhatározatok is elismerték. Tény tehát az, amit a kormányzat annak fogad el, függetlenül a jelenség létezésétől, valóságos súlyától,

kiterjedtségétől. A Hivatal — a benne dolgozó statisztikusok legjobb szándéka ellenére — sem mérhetett olyan jelenségeket, amelyekről a központi kormányzat ideológiai vagy egyéb okokból nem vett tudomást. Emlékeztetnünk kell arra, hogy például a népességszámot a születések és halálozások egyenlegével vezetik tovább; a ki- és bevándorlás tehát a népességszámot nem „befolyásolja” — a statisztikában. Létférfizimumot mérni sem volt szabad 1982—83-ig, a munkanélküliség méréséről pedig csak 1989-től lehet szó, mert azóta van róla kormányhatározat. (Ez az adat azonban alkalmatlan lesz a tényleges munkanélküliség megállapítására, hiszen csak a segélyben részesülőket fogja mérni.)

Csak esetleges és szórványos adatgyűjtések születtek olyan jelenségekről, amelyek létezését a kormányzati ideológia nem tagadta, de nem is tartotta fontosnak, mivel csak ideiglenes, átmeneti jelenségnek, a múlt maradványának stb. tekintette (ilyen pl. a települések differenciáltsága, a lakosság magánérvős tevékenysége akár a termelés szférájában, akár az infrastruktúra fejlesztésében, egyáltalán minden olyan jelenség, amely nem illeszthető be a központi irányításra épülő gazdaság és társadalom fogalomrendszerébe).

7. Ez a merevség tükröződik abban is, hogy a statisztika nem tud egyetlen olyan területen sem megfigyelési rendszert kiépíteni, amelynek gazdasági és ideológiai megítélése bizonytalan. A merevség szükségsszerű következménye a statisztika kiskorúsításának. Alapvető következménye a statisztika vázolt funkciójának, hogy önállótlaná vált, emiatt rugalmatlan és alkalmatlan a lényeges új jelenségek megfigyelésére, még akkor is, ha erre belső „reformpárti” sürgetés vagy alternatív mozgalmak nyomására hirtelen kormányzati igény jelentkezik. Ez a megállapítás érvényes egyébként a régóta létező, de korábban a kormányzat által tiltott vagy csak tűrt, de ma már támogatott jelenségek megfigyelésére is. Ez okozza, hogy a mai napig nincs adekvát társadalomstatisztikai megfigyelési rendszere a „második gazdaságban” végzett tevékenységeknek, ezen belül a kisiparnak, kiskereskedelemnek és az új vállalkozási formának sem; egyes vállalkozási formákban még a foglalkoztatottak, tagok létszámára vonatkozóan is csak becslések állnak rendelkezésre.

Változatlan tartózkodás mutatkozik a társadalom egyértelműen negatív (ha úgy tetszik válság-) jelenségeinek mérésével, nemkülönben publikálásával kapcsolatban (mortalitási, morbiditási statisztikák, kriminálstatisztika, környezetstatisztika).

8. A rendszeres éves adatgyűjtések képezik a Hivatal tevékenységének döntő hányadát. Ezeknek egy jelentős része — elsősorban a gazdaságstatisztikában — az egyes népgazdasági ágakban tevékenykedő vállalatok, szövetkezetek, egyéb szervezetek tevékenységéről szóló hatalmas mennyiségű adat begyűjtését jelenti. A KSH-nak ez a feladatköre az ötvenes évek elején kialakult rendszer maradványa, amely a lehető legrészletesebb adatok szolgáltatását írta elő a termelő, szolgáltató egységek számára a központi irányítást végző ágazati minisztérium, a Tervhivatal részére. A dekádjelentések, a negyedéves, féléves adatgyűjtések felduzzasztása jórészt értéktelen adatok gyűjtésével és feldolgozásával kötötte le a Hivatal kapacitását. A Kormány számára gyűjtött ilyen típusú adatok előállítása nyilvánvalóan feleslegesen terheli a Hivatal kapacitását, és nem enged teret más, valóban fontos

feladatok ellátására. Az adatszolgáltatók, az ágazati minisztériumok eddig sem igen használták az ilyen típusú adatokat, a Tervhivatal még kevésbé, de ezt eddig senki sem ismerte be. Az utóbbi időben azonban részükről már kevesebb ellenállásba ütközne az adatgyűjtések megszüntetése. A felesleges adatszolgáltatások megszüntetése ma már egyre inkább a statisztika belső problémája: az illetékes ágazati főosztályok jelenleg ragaszkodnak a létüket igazoló nagymennyiségű adatgyűjtések fennmaradásához.

9. A statisztikai elemzések napjainkig jellemző anonimitása és kötelező szenvtelen unalma, a statisztikai elemzés háború után kialakult műfajának hagyományára támaszkodik. A „hagyományt” az a centralizált gazdaságban működő szovjet statisztika teremtette meg, amely a tervezésnek csak szolgálóleánya volt, és kizárólagos szerepe az volt, hogy a Tervhivatal számára nyersanyagot szolgáltatson. A nemzetközi tekintélyű, híré és színvonalú, háború előtti magyar statisztikai elemzések nem voltak anonimak, sem pedig — adott esetben — szenvtelenek.

A statisztikai adatok elemzése eredetileg — a hagyományos értelemben vett — leíró statisztika volt. Ez valós problémákat gyűjtött, azok lényegét érzékenyen tükröző adatok értelmezését, leírását jelentette, és gyakran kiegészült az ábrázolt jelenségeket befolyásoló egyéb tényezők hatásának — adatokkal is alátámasztott — bemutatásával. Ugyanakkor ezek a statisztikai elemzések nem foglalkoztak a jelenségek mögött meghúzódó folyamatok teoretikus értelmezésével és értékelésével, legkevésbé megítélésével, és természetesen igyekeztek értékmentesek maradni abban is, hogy javaslatokat sem fogalmaztak meg a vázolt problémák megoldására. Nyilvánvalóan ez utóbbiak nem is tartozhatnak a statisztika tárgykörébe, hiszen éppen e tevékenység lényegét sértik. A leíró statisztika — lényegétől, igazi tartalmától megfosztott — pusztán formai folytatása a tervjelentés műfaja, amely hosszú ideig (néhány kivételtől, belső titkos anyagtól eltekintve) az elemzések egyetlen módját jelentette, és nem csupán a valóságtól idegen jelenségekről adott „tájékoztatót”, hanem sok esetben a határozatok végrehajtásának bizonyítására is kényszerült. Nem véletlen, hogy később, amikor a statisztikai felmérések már másfajta értékeléseket is tartalmaztak, akkor ezek inkább elméleti jellegű, szociológiai elemzések voltak, és szinte teljesen szakítottak a leíró statisztika hagyományaival. Ez gyakran oda vezetett, hogy az adatok csak illusztrációként szolgáltak bizonyos prekonceptiók bizonyításához, és nem fordítva, az adatok pontos elemzésével jutottak el lényegi társadalmi problémák megfogalmazásához. A táblaelemzés, az adatértékelés hagyományos és a statisztika lényegéhez tartozó műfaja pedig lényegében eltűnt a porondról.

A felsorolásban illusztrációként használt példák valószínűleg tetszés szerint bővíthetők lennének, és a Statisztikai Hivatal és a megfigyelési rendszer konkrét programjának megfogalmazásakor bővítésre is szorulnak (ezt természetesen adott területek szakstatisztikusainak kellene elvégezniük).

A továbbiakban arról kell ejtenünk néhány szót, hogy jelen körülményeink között miért ütköznék további nehézségekbe egy, a társadalmi jelenségeket viszonylag korrektül mérő statisztikai rendszer kiépítése, még akkor is, ha ez lenne (és remélhetőleg ez lesz) a kormányzat igénye.

A Hivatal elmúlt negyven éves története egyben az adattermelés vertikumának nem szerencsés feldarabolását is jelentette. Az egyes tevékenységek önálló szervezeti egységekké történő szétválasztása nyomán nem az optimális adatelőállítás szempontjai érvényesültek. Ellenkezőleg: rövid időn belül önálló érdekcsoportok alakultak ki, amelyek egymásnak és általában az információ-szolgáltatás hatékonyságának rovására fejtették ki tevékenységüket.

Ebben a folyamatban a legfontosabb esemény az adatok rögzítésének, tárolásának, feldolgozásának végrehajtására hivatott számítástechnikai háttérrezslegek különválása volt, de idesorolható a hivatali adatok publikálását megvalósító Kiadó „önállósulása” is.

1. A számítástechnika érdemi térhódítására a hatvanas évek végén, az első igazán nagyteljesítményű ICL-számítógép beszerzésével nyílt lehetőség; ez nyitotta meg az utat, hogy először az 1970-es Népszámlálás adatait, majd a Hivatal egyre több éves adatgyűjtését is géppel dolgozzák fel; ez teremtette meg a számítógépes adattárolás, feldolgozás általánossá, tömegessé válását a statisztikában. A Kormány — éppen a statisztika fejlesztése érdekében — az akkor a szocialista országok számára hozzáférhető lehető legfejlettebb technikai színvonalú gépet vásárolta meg. Ez nyilvánvalóan ugrás volt a sötétbe, hiszen ilyen méretű gép felhasználásával kapcsolatos tapasztalatok még alig voltak Magyarországon. A statisztikusok nagy várakozással tekintettek a gépi feldolgozások adta lehetőségekre, hiszen bízni lehetett abban, hogy a számítógépes adatfeldolgozás a nem-elektronikus technikáknál lényegesen gyorsabb lesz, és az eddigieknél nagyságrendekkel nagyobb variációs lehetőségeket teremt az adatközlésekben, a különböző statisztikai mutatók alakításában, matematikai-statisztikai módszerek alkalmazásában. Ezek a várakozások csak részben teljesültek. A feldolgozások mennyisége kétségkívül növekedett. A feldolgozások minősége azonban nem javult a statisztikusok által elvárt mértékben. Kezdetben ugyanis a számítástechnikai infrastruktúra — ha úgy tetszik, a számítástechnikai kultúra — nem volt a modern technikával azonos színvonalú. Miközben pedig ez a kultúra felnőtt a gép adta lehetőségekhez, aközben egyre bürokratikusabb és merevebb lett a Hivatal és a Számítóközpont kapcsolata. A KSH Számítóközpontja önálló érdekközponttá vált. Ennek szükségszerű következménye, hogy a statisztikusok és a számítástechnikusok kapcsolata nem a munkatársak egyenrangú viszonyává fejlődött, nem alakult ki egy olyan munkakapcsolat, amelynek során mindkét fél a saját szaktudásával hozzájárul a feladatok megoldásához.² Hangsúlyozni kell, hogy e tünetek, valamint a Hivatal és a Számítóközpont folyamatosan romló viszonyának hátterében általánosabb okok is meghúzódnak, amelyek számos hasonlóságot mutatnak a hazai számítástechnika „fejlődésével”. A számítástechnika fejletlensége Magyarországon monopolhelyzetbe hozta azokat a keveseket, akik a számítógépek használatához szükséges tudás birtokában voltak. A rendkívül költséges beruházásokat igénylő önálló számítóközpontok beruházására azonban nem volt pénz, illetve a merev központosított gazdasági szerkezet erre nem is adott lehetőséget. Számos vállalat vásárolt számítógépet a hetvenes években, alakított ki kis, közepes és nagy számítóközpontot a vállalati tevékenység számbavételére, szabályozására. Nem minősítjük itt ezeknek a vállalkozásoknak a sikerét, illetve nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy

ezek a beruházások növelték-e a vállalati gazdálkodás hatékonyságát. E folyamatban most azt kell hangsúlyozni, hogy az így létesített számítóközpontok az önálló vállalkozási formák kialakításakor sorra váltak le a vállalatokról, és GKM-k, VGMK-k, kisszövetkezetek formájában most már mint megrendelőnek végezték el azokat a feladatokat az anyavállalatoknak, amelyeknek elvégzésére létrehozták őket — természetesen a vállalat által vásárolt gép, és biztosított infrastruktúra segítségével. Mindezt persze lehetővé tette, hogy nem-szakemberek számára nem megbecsülhető az a programozói tudás, az a gépidő-mennyiség, amely egy-egy feladat elvégzéséhez szükséges, és ha az erre vonatkozó tudást monopolizálják, akkor ez a tevékenység korlátlan ideig folytatható. Nem szükséges bizonyítani, hogy milyen károkat okoz ez a statisztikában. A „fark csóválja a kutyát” tipikus esete ez. A statisztikai hivatalok csak akkor tudnak működni, ha az adatfeldolgozási háttér szolgálja munkájukat, nem pedig fordítva: a hivatalok vannak kiszolgáltatva egy valójában kiszolgáló funkcióra hivatott intézménynek.

2. Némileg hasonló folyamatok zajlottak le a KSH részére szintén költségvetésből létrehozott és időközben önálló vállalattá átalakult Statisztikai Kiadó Vállalat esetében. A Hivatal itt is egy a sok megrendelő közül, és bár a Kiadó több-kevesebb hibával, csúsztatással teljesíti a hivatali munkatervből reá háruló megrendeléseket, a hirtelen jött igények már nem építhetők be a teljesíthetők közé, hiszen azok helyét már elfoglalták a külső megrendelők. Nem állíthatjuk, hogy a statisztikai kiadványokért tömegek állnának sorba, szükség van tehát jól fizető megrendelésekre is, amelyek — mint a legtöbb kiadóban — dotálják a főtevékenység (hangsúlyozzuk, a főtevékenység!) zavartalan teljesítését. A helyes arányokat kell tehát megtalálni.

3. Az adattermelés vertikumának fenti feldarabolása mellett más-fajta szervezeti változások is lezajlottak a Hivatalban. Az adatgyűjtések korszerűsítése során elsősorban technokrata megfontolásból olyan új „vertikumok” keletkeztek, amelyek eredeti céljukat tekintve a már lassan áttekinthetetlennek tűnő statisztikai adatgyűjtési rendszert „koordinálják”, továbbá a módszertani fejlesztést szolgálják. Tényleges működésük azonban egy bürokratikus apparátus kiépülésének tekinthető, ellenőrző hatalmat gyakorolnak az adatgyűjtést végző osztályok felett, és nemcsak, hogy nem szolgálják az adatgyűjtési rendszer továbbfejlesztését, megújítását, hanem inkább annak rugalmatlanságát konzerválják.

Az eddigiekben megkíséreltük felvázolni a statisztika válságát előidéző szakmai okokat, majd azokat a belső szervezeti problémákat, amelyek szintén hozzájárultak a feszültségek kialakulásához. Befejezésül szűkebben vett szakterületünk — a társadalomstatisztika — néhány speciális kérdését vetjük fel.

A társadalomstatisztika különleges helyzete egyebek között abból fakad, hogy a bázisát alkotó adatgyűjtések lakossági megkérdezéseken alapulnak. A statisztikának az az ága, amelynek művelése állandó kapcsolatot feltételez a lakossággal mint adatszolgáltatóval. Nyilvánvaló, hogy a lakosság magatartása meghatározza a kapott információk minőségét. Már utaltunk rá, hogy a Statisztikai Hivatal és a Kormány közé az elmúlt évtizedekben egyenlőségjelet tett a közvélemény. Így a lakosság együttműködési készsége az adatszolgáltatás minőségében

közvetlenül is megjelenik, más szóval a társadalomstatisztikai információk színvonala nemcsak belső szakmai kérdés, hanem e viszonyoknak is függvénye.

Itt, más megvilágításban, újra kell szólnunk az utóbbi években egyre mélyülő bizalmi válságról. Ez erősen befolyásolja a lakossági adatgyűjtések lehetőségeit, színvonalát is. A külföldi adattárak, népszámlálási kötetek függelékeiben megtalálható kérdőívek áttekintésekor irigykedve láthatjuk, hogy azokban az országokban, ahol az emberek jobban bíznak a kormányban, s így a statisztikában is, mi mindent meg lehet kérdezni. Ezzel szemben Magyarországon az adatgyűjtések tervezésekor a lényeges szempontok között szerepel, hogy bizonyos kérdések feltehető-e vagy sem. Más szóval, nem lesz-e olyan mértékű az adatok letagadása, a lakosság által történő meghamisítása, hogy már nem érdemes pénzt költeni rá. Ebben az összefüggésben kell szólnunk azokról a problémákról, hogy a bizalom általános hiánya mellett egy további félelem is él a lakosságban: nevezetesen, hogy a jövedelméről, vagyoni helyzetéről stb. szóló adatokat ellene felhasználják. Más szóval, hogy a statisztikai törvényben foglaltakkal ellentétben az adatokat nem csupán statisztikai célra használják, hanem más állami szervnek kiadják.

Speciális módon vetődik fel ez a probléma napjainkban, amikor a számítástechnika fejlődésével lehetővé válik az egyes nyilvántartások összekapcsolása. Nem térhetünk ki most ennek a problémakörnek a személyiségi jogok védelmével való kapcsolatára, az Állami Népszámlálási nyilvántartásnak az 1990. évi Népszámlálásba való — véleményünk szerint nem elfogadható — bekapcsolódására, mert ez külön elemzést igényelne.³

A társadalomstatisztika lakossági adatgyűjtésének két fő formája van:

a) a rendszerint tíz évenként végrehajtott népszámlálások, valamint
b) a legkülönbözőbb területeken és formában végrehajtott reprezentatív adatfelvételek.

a) A népszámlálások a társadalomstatisztika legrégibb, legnagyobb hagyományokra visszatekintő és kétségtelenül a legfontosabb forrásai. Ezeket az adatforrásokat nem csupán a statisztikai tudomány használja több, mint egy évszázada, hanem folyamatos forrása a történettudományoknak, a közgazdaságtudománynak, de részben más társadalomtudományoknak is. Napjaink egyik fő kérdése — még a legfejlettebb számítástechnikával rendelkező országokban is —, hogy a népszámlálási nyilvántartások kifejlesztése után van-e még szükség egyáltalán népszámlálásokra?

Nem tagadható, hogy a nyilvántartások elvben bizonyos témakörökben helyettesíthetik a népszámlálási információkat. Ma Magyarországon két okból elfogadhatatlan a népszámlálási nyilvántartás bevonása a népszámlálási felvételbe. Egyrészt a már említett bizalmi válság teszi lehetetlenné ma az összekapcsolódást. A másik korlátozó tényező, hogy számos jel mutat arra: a népszámlálási nyilvántartás ma nem tud olyan adatokat nyújtani, amelyek — optimális költség-felhasználás mellett — pótolnák az eddig népszámlálásból nyert információkat.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a népszámlálásból származó információknak csak kis hányadánál alapkövetelmény a teljesség. Amikor majd ezek az adatok biztonsággal és a lakosság egyetértésével átvehe-

tők a nyilvántartásokból, akkor — sok ország gyakorlatához hasonlóan — nálunk is át lehet majd térni a reprezentatív alapon végrehajtott népszámlálásokra, amelyek valóban olcsóbbak, könnyebben hajthatók végre és dolgozhatók fel, mint a teljeskörű összeírások.

b) A társadalomról szóló információk gyűjtése már a két világháború között is gyakran kiegészült a lakosság egy-egy rétegének megfigyelésével, illetve — a matematikai-statisztikai módszerek elterjedésével — a teljes sokaságot jellemző adatokat produkáló reprezentatív adatfelvételek lebonyolításával. (A nemzetközi gyakorlat is egyre inkább ezt az utat követi.)

Ezek a felvételek több szempontból is jól egészítik ki a népszámlálásokat. Egyrészt gyorsan tudnak reagálni az új jelenségekre, az aktuális problémákra. Másrészt lehetőséget adnak egy-egy társadalmi jelenség mélyebb, részletesebb vizsgálatára. A reprezentatív felvételek egy részét bizonyos rendszerességgel szükséges végrehajtani, így ezek néhány évre előre tervezhetők is. (Ilyenek a jövedelmi felvételek, a háztartás-statisztikai adatgyűjtések, bizonyos mértékig az időmérleg-felvételek stb.)

A reprezentatív felvételekhez hozzátartozik az is azonban, hogy éppen a nem várt folyamatok kialakulásának, létrejöttének, összetevőinek gyors feltérképezésére alkalmas módszert kínálnak. Az ilyen típusú gyors, rugalmas felvételekre már az eddigiekben is lényegesen nagyobb számban lett volna szükség, és az egyre szaporodó társadalmi szervezetek, pártok minden bizonnyal rendelni is fognak ilyen felvételeket.

A statisztikai megfigyelési rendszer átalakulásának kívánatos iránya egyetlen szóval is összegezhető: *rugalmassá* kell válnia. Meg kell teremtenie (fel kell támasztania) önmagában azt a képességet, hogy a mindenkori gazdasági és társadalmi igényeknek optimálisan meg tudjon felelni. Nem arra van tehát szükség, hogy *tabula rasat* csinálva, most valaminő, statisztikus szakemberekből, független szakértőkből vagy bármilyen tetszőleges összetételben felállított bizottság eldöntse, hogy ezentúl milyen jelenségeket és milyen módszerrel kell megfigyelni és publikálni. A statisztikának arra kell törekednie, hogy a tanulmányban vázolt bénító kötöttségeitől megszabadulva, azt a képességet alakítsa ki magában, amely egyszerre teszi lehetővé az 1948 előtti szakma hagyományainak újjáélesztését és a jelenhez alkalmazkodó új módszerek kidolgozását. Ehhez természetesen elsősorban eddigi politikai, ideológiai kötelekeit kell levetnie, át kell értékelődnie államigazgatási szerepkörének. Mindezekről már szoltunk az előzőekben. Nem említettük azonban a belső feltételt. Rutinmunkára szoktatott-kényszerített, az államigazgatási fegyelem eszközével kordában tartott, autonómiájától és önbizalmától megfosztott és elmúlt évtizedekben kiskorúságra kárhoztatott apparátus képtelen felelősséget vállalni. Márpedig a rugalmasság, a permanens alakulni-tudás át nem hárítható felelősséggel jár, ehhez pedig olyan hivatali rendre van szükség, amelyben ez a felelősség vállalható.

Jegyzetek

1. A magyar statisztikai gyakorlatban a helyi információigény megfogalmazásának van hagyománya. A helyi önkormányzat érdekei a fővárosban olyan erőteljesek voltak, hogy hozzájárultak Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának létrejöttéhez (1869-ben, nem

sokkal a Központi Statisztikai Hivatal megalakulása után), amelynek tevékenysége mind Magyarországon, mind nemzetközileg is kiemelkedő produkciókban testesült meg. A statisztikai szervezetek kialakulásának során egész Európában önálló fejezetet jelentett a helyi, elsősorban a nagyvárosi statisztikai hivatalok létrejötte. Erről a folyamatról ír Thirring Gusztáv a Városi Szemle 1926-os évfolyamában: „Hogy a nagy közületek közül először az államok érezték a statisztikai hivatalok felállításának szükségességét, annak magyarázata abban van, hogy az államkormányzat minden céltudatos ténykedése a közállapotok ismeretét tételezi fel, ezt pedig csak a statisztikai megfigyelés nyújthatja neki. Ellenben sokkal később ébredtek ennek tudatára a városok, azok közül is leghamarabb a nagyvárosok. A helyi önkormányzat — úgy látszik — soká képes volt különleges megfigyelő szervek (statisztikai hivatalok) nélkül is ellátni teendőit, de abban az arányban, amint a népesség növekedésével és a városi élet komplikáltabbá válásával a közállapotok áttekintése megnehezült, a nagyvárosok is felismerték oly szerv szükségességét, amely a közállapotok állandó megfigyelésével a közigazgatásnak mintegy szemévé váljék. A városi statisztikai hivatal a városi önkormányzatnak egy fontos szerve, működésében tehát ehhez alkalmazkodni, s az ő érdekeit szem előtt tartani köteles. Az állami statisztika egész rendszere ellenben az országos szempontok szerint igazodik. Az állami és városi statisztika között tehát szerves összefüggés nincs, ezért a városi statisztika szervezete nem rendelhető alá az országos statisztikának, s abba nem olvasztható bele. Azok a kíséreltetek, amelyek erre vonatkozólag Szovjet-Oroszországban történtek, ahol a Zemsztvók (tartományok, vidékek) statisztikai hivatalai a központi hivatalnak *fiókjai* gyanánt szerepelnek, a városokra nézve követendő példák gyanánt semmiképpen sem fogadhatók el... Minden statisztikai hivatalnak, legyen ez birodalmi, országos, tartományi, járási vagy városi, *önálló*nak és *független*nek kell lennie.” Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalát korábbi formájában 1949-ben megszüntették. A statisztika szervezeti rendszerében bekövetkezett háború utáni változások jóval mélyrehatóbbak voltak, mint ahogy azt Thirring Gusztáv ebben a tanulmányban elképzelhette. Es ez a folyamat, amelynek során az 1952-ben alakult megyei igazgatóságok és járási felügyelőségek most már a Központi Statisztikai Hivatal igazi „fiókjait” és „lebonított” feladatainak végrehajtóivá váltak, a statisztika szervezetének teljes átalakulását jelezte.

2. Ennek egyik jellegzetes tünete, hogy konkrét táblarendeléseket kell leadni egy-másfél évvel a társadalomstatisztikai felvételek lebonyolítása előtt, különben nem tudják beilleszteni a SZK munkatervébe. Ez implicit módon azt feltételezi, hogy a statisztikus jóval az adatfelvétel előtt már tételesen tudja, hogy melyek az adott témakörben a releváns statisztikai összefüggések. Ez különösen az egyszeri adatfelvételek esetében válik groteszkké, hiszen ezek olyan társadalmi jelenségeket mérnek, amelyekről csak kutatói megfigyelések és előfeltevések léteznek. Az adatfelvételek ezeknek az előfeltevéseknek a tesztelésére szolgálnak, és a feldolgozások éppen ezeknek a feltételezett összefüggéseknek a verifikálására vagy elvetésére, és nem várt új összefüggések feltárására lennének alkalmasak, ha a már rendelkezésre álló alapmegozslások birtokában lehetne — méghozzá folyamatosan — táblákat, számításokat, mutatókat, csoportosításokat megrendelni. A jelenlegi számítógépes gyakorlat mellett a statisztikus legfeljebb azt konstatálhatja az eredmények birtokában, hogy előfeltevéseinek egy része igaznak bizonyult, más része nem. Ezt követően leadhat további új megrendeléseket a Számítóközpontnak, másfél-két év múlva megkapja az eredményt, és eltűnődhet azon, hogy az összefüggések érvényesek-e még vagy már elavultak. Azaz: a modern számítógépes technika tényleges lehetőségei nem kerülnek kihasználásra, a gépek kapacitása főként emberi munkaerő kiváltására szolgál, alig járul hozzá a statisztikai feldolgozások fejlesztéséhez.

3. Az Állami Népszámlálástörvény Hivatalnak az 1990-es Népszámlálásba történő bekapcsolódása a Hivatalon belül megalakult automóm szakmai szerveződés, a Statisztikus Kör nyomására megnyugtató módon rendeződött az e tanulmány végleges formába öntését követő hetekben. Ennek tudatában sem érezzük azonban, hogy a probléma — általánosabb értelemben — aktualitását veszítette volna. Azóta sem tisztázódott ugyanis a KSH felügyelete alá tartozó, de belügyi és honvédelmi feladatokat is ellátó népszámlálástartás és a Hivatal szerep- és hatásköre, a két szervezet egymáshoz való tényleges viszonya.

Nyugdíjasok munka nélkül

A munka nélkül maradt nyugdíjasok fogalmát a szavak értelmes sorrendje ellenére sem tudja értelmezni a szakirodalom, mivel első sorban a modern tőkés társadalmak viszonyainak leírására vállalkozik. E társadalmakban a nyugdíjas és a munka nélküli fogalma kizárja egymást. A munka nélküli fogalma csak a foglalkoztatottak társadalmi csoportjára vonatkoztatható, a nyugdíjasok pedig nem foglalkoztatottak. Legalábbis *tömeges* méretekben nem, mivel megélhetésüket garantálja az ár- vagy bérindexet követő nyugdíj.

Magyarországon — és a legtöbb kelet-európai szocialista országban — viszont már régóta senki nem csodálkozik, ha a napilapok és más tömegkommunikációs eszközök a nyugdíjasok munkaerőpiaci helyzetével, elhelyezkedési gondjaival foglalkoznak. Napjainkra megszokottá váltak az olyan szókapcsolatok, mint „elbocsátott”, „leépített”, s „munkanélkül lévő” nyugdíjas. Társadalmunk gazdasági válsága mintha elsodorta volna a csodálkozás, a szokatlanra való ráébredés döbbenetét, így természetesnek fogadjuk el azt is, ami nem az. Például a nyugdíjas munkanélküliség.

Tanulmányunkban megkíséreljük e paradox, ám mégis létező jelenséget leírni.¹ Ehhez egyfelől be kell mutatni, hogy mi *kényszeríti* a nyugdíjasok nagy részét az újabb, a nyugdíj melletti munkavégzésre, másfelől azt, hogy milyen indítékok, munkaerőpiaci stratégiák miatt használja a gazdaság és a közvetlen munkaadó a nyugdíjas munkaerőjét. A nyugdíjas munkaerőpiac a gazdasági válság hatására létrejött eróziójának leírása elvezet bennünket egy új, csakis a kelet-európai országok társadalmi szerkezetében értelmezhető fogalomhoz, a nyugdíjas munkanélküliséghez.

Nyugdíjasok és foglalkoztatottak

A munka alapján szerzett nyugdíjjogosultság² — s a nyugdíjasok nagyobbik része a nyugat-európai társadalmakban is e kategóriába tartozik — azt jelenti, véget ért a foglalkoztatottsági életszakasz. A nyugdíjas nem az aktív munka után szerzett jövedelemből tartja fenn magát és családját. A háztartás bevételei között más típusú jövedelmek dominálnak. A megélhetést alapvetően a nyugdíjnak kellene biztosítania, mert a nyugdíjas kikerült a munkaerőpiac jövedelmet meghatározó mozgásából. A munkaerőpiachoz csak annyiban kötődik, hogy az induló nyugdíj — országonként eltérően pl. a munkában eltöltött idő, a képzettség, az életciklus során vagy a nyugdíjat megelőző x számú évben szerzett kereset stb. szerint — rögzíti: gazdaságilag aktív élet-szakaszában az egyén milyen helyet foglalt el a munkaerőpiacon. Más

szóval azt jelenti ez, hogy a nyugdíjasnak nagyjából egyfajta pénzügyi változatlanúságra kell berendezkednie. E helyzetet számos országban jogi normákkal is szabályozzák, megtiltva a munkavállalást (pl. Skandinávia), illetve komoly szankciókkal fenyegetve azt, aki nyugdíjas-ként nem elfoglaltságot keres, hanem állandó, jövedelemszerző tevékenységet kíván folytatni. 1988-ig hazánkban is különféle korlátokkal — idő- és keresetkorlát — irányították a nyugdíjasok munkavállalását. Anélkül, hogy részletesebben elemeznénk a nyugati társadalmakban fellelhető megoldások és szabályozások gazdag választékát, megállapíthatjuk, hogy a *foglalkoztatottsági életszakasz és a nyugdíjas kor két egymásnak ellentmondó, egymásra épülő státusz*.³

A munkanélküliség állapota a foglalkoztatási viszonyok egyik státusza.⁴ *A munkanélküli a munkaerőpiacon van*, csak éppen nem áll jogilag elismert munkaviszonyban. Munkaerőpiaci helyzetét a „rendelkezésre állás” jellemzi. Egzisztenciáját *átmenetileg* — a nyugdíjassal ellentétben nem véglegesen — különböző társadalmi intézmények biztosítják, s a munkanélküli célja a *további aktív foglalkoztatás* elérése munkakeresés révén.

A nyugdíjas ezzel szemben nem áll a munkaerőpiacon. E csoport lényeges jellemzője, hogy munkaereje alkalmazkodási képessége, flexibilitása csökkent, illetve egészségi állapota miatt megszűnt. Pedig a flexibilitás, az hogy reagálni tud a munkaerőpiaci folyamatok változására, a munkaerő egyik fontos képessége. A nyugdíjas inaktív ugyan, de ez az inaktivitás nem azonos a háztartásban lévő nők, fiatalok, tanulók helyzetével, függetlenül attól, hogy e csoportok sincsenek a munkaerőpiacon.

Mindezek a kelet-európai és a jelenlegi magyar szituációra nem érvényesek. Az inaktív háztartások 61 százaléka, illetve a nyugdíjasok 65 százaléka évek óta kisgazdaságban folytat tevékenységet (KSH, 1986. 68.), az inaktív háztartásokban élő nyugdíjasok 21 százaléka pedig nyugdíj mellett munkát vállal (KSH, 1986. 67.). Nyugdíjasként dolgozni így bevett és szinte normális helyzet. E nagyarányú nyugdíjas foglalkoztatást nemcsak a fejlett tőkés országokénál alacsonyabb nyugdíjkorhatár, és így e fiatalabb nyugdíjasok viszonylagosan jobb fizikuma idézte elő, de az a kényszer is, amely egyértelműen *megélhetési kényszerként* határozható meg.

A nyugdíjas háztartások az aktívakénál alacsonyabb egy főre jutó kiadásukból nemcsak százalékos arányban, hanem abszolút értékben is *többet* költenek *élelmiszerre, lakásfenntartásra, egészségügyi célokra*, mint az aktív háztartások. Ugyanakkor forintösszegben is kevesebbet fordítanak ruházkodásra, építkezésre, nagy értékű tartós javakra, közlekedésre, valamint művelődésre. A nyugdíjas háztartások évek óta személyes célú kiadásai 60 százalékát (41 százalék élelem, 15 százalék lakásfenntartás, 4 százalék egészségügy)⁵, tehát *jövedelmük nagyobbik felét* a biológiai létfenntartásra fordították. A jövedelem kb. felét (nők esetében ennél is többet) a plusz kereset alkotta.⁶ (Lévai, 1985. 69.) Ha a plusz munkából származó kiegészítő pénzösszegeknek ilyen jelentős szerepe van a nyugdíjasok jövedelemszerkezetében, könnyen belátható, hogy e pótejövedelem nélkül *egyes nyugdíjas csoportok társadalmi biztonsága kétségessé válik*. Különösen, mert a rossz jövedelmi helyzet egyéb hátrányokkal (lakáskörülmények, egészségi állapot, kisteleplés stb.) párosul. Bármilyen újabb nehézség a jöve-

delem terén kihat a már meglévő hátrányokra, tovább súlyosbítja azokat. A nyugdíjasok jövedelmi helyzete pedig a 80-as évektől fokozatosan romlott.⁷ 1987-ben az inaktív háztartások — melyeknek része a nyugdíjasok háztartása is — több, mint 26 százaléka⁸ élt a társadalmi létminimum alatt. Elsősorban az energiahordozók, a fűtés, a háztartási energia és az élelmiszerek áremelése érintette és érinti súlyosan a nyugdíjasokat. 1978 és 1987 között a fűtés és háztartási energia ára több, mint a duplájára, az élelmiszer ár is közel kétszeresére nőtt. Az áremelkedés mértéke különösen a periódus *második felében* volt jelentős. Ugyanekkor, azaz 1982—87 között az egy nyugdíjasra jutó átlagnyugdíj reálértéke mindössze 3 százalékkal emelkedett, a korábbi (1977—1982 közti) 21 százalékkal szemben. (KSH, 1988. 5.)

A nyugdíjasoknak egyre égetőbb szükségük van kiegészítő jövedelemre. Ellenkező esetben anyagi körülményeik nagy részük számára a társadalmi minimum alatti vagy azt közelítő életet tesz csak lehetővé. A gyakorlatban kialakult számos „túlélési” típus:

A nyugdíjas „spórol”. Egy hónapban kétszer vesz csirkelábat vasárnapi ebédre, mert húsrá nem jut. Mások eladják télikabátjukat, arany jegygyűrűjüket, hogy ennivalót vehessenek és kifizethessék a villanyszámlát. Egyesek télen délután 4—5 órakor lefekszenek az ágyba, hogy ne kelljen fűteni. Rosszabb esetben nem is világítanak. Van, aki a gyógyszerárban rosszullétet színlel, hogy a mentő bevigye a kórházba, ahol legalább egy hetet maradhat meleg helyen és ételmet is kap. (A gyógyszerárakban dolgozók természetesen tudják az igazi indokot, s a mentős is, de emberségből beviszik a „tatát” vagy a „mamát”.) Újabban jelzések vannak arra is, hogy a nyugdíjasok egy része *lopásra kényszerül*. A tanácsok igazgatási osztályainak lezárt szabálysértési pereiben előfordulnak idősök által elkövetett lopások. Két budapesti kerületben a vizsgált összes lopás 1 százalékát mind 1986-ban, mind 1987-ben nyugdíjasok követték el. De míg 1986-ban a nyugdíjasok által elkövetett lopások „csupán” 38 százaléka érintett alapvető élelmiszert (tej, sajt, élesztő, cukor), testi higiéniához szükséges dolgokat (mosópor, szappan), 1987-ben ez az arány a lopások *több, mint felét* jelentette. Nyilvánvalóan azért lopnak az idősök, mert nincs pénzük, hogy e termékeket megvegyék. Ugyanakkor elrettentés miatt az ellopott értékek tízszeresére büntetik őket. Újabban az idősök romló anyagi helyzetével párhuzamosan nőtt a kiszabott bírságok értéke. (Pl. 95 Ft-os lopásnál 1500 Ft-os bírságot állapítanak meg.) A bírság „méltányosságból” 500 Ft-os havi részletekre mérsékelhető, ami nem fizetés esetén a nyugdíjból tiltandó le! A társadalmi minimum, illetve létminimum alatti lét legutolsó stádiuma a halál valamilyen válfaja. A rosszul táplált szervezet legyengül, könnyebben kap fertőzést, olyan betegségeket, amelyekbe akár bele is lehet halni. Pedig a nyugdíjasok már 1985-ben, a nagyobb inflációs időszakot megelőzően is sokkal kevesebbet fogyasztottak egészséges életmódhoz szükséges állati eredetű fehérjéből (hús, tejtermék), burgonyából és zöldségből, mint az aktív háztartások tagjai, és sokkal több olcsó, szénhidrátot és zsírt tartalmazó ételt ettek. Éhenhalásról is vannak adatok. Természetesen ez kulturáltabb módon történik, mint a második világháború előtt, de a lényeg maga mégis a tény. Olyan esetekben fordult elő — szerencsére csak néhány alkalommal —, ami-

kor a nyugdíjas (többnyire rokkant) nyugtatókat szedett, pár napig nem evett, majd megivott egy pohár sört, amire meghívták. A halál oka az üres gyomor, a gyógyszer és az alkohol. Feltételezhetően az egészségtelen kényszerszáplálkozás az egyik oka, hogy Magyarországon — a nyugati országokkal ellentétben — az utóbbi húsz évben (1965—1985 között) megnőtt a nyugdíjas korú férfiak — s részben a nők — halálozási aránya.⁹

A helyzet rövid távon nem fog javulni, mert az 1987-ben beindult inflációs korszakban továbbra is a kétjegyű áremelkedésekkel kell számolni. Az 1989-ben hozott újabb „árrendezések” katasztrofálisan érintették a nyugdíjasokat. A lakás rezsijének növekedése pótjövedelem híján a nyugdíjasok tömegeit kényszeríti majd télen „ágyba”. A gyógyszerek árainak „rendezése” pedig egészségi állapotukra nézve jelent újabb csapást. Az ingyenes gyógyszerkiváltás szociális helyzethez kötése tovább gyengíti az alanyi jogú ellátások körét. Tipikussá válhat a gyógyszerét kifizetni nem tudó idős, aki nem vallja be szegénységét. Az már hazánkban is bebizonyosodott, hogy szubjektív megítéléssel, környezettanulmánnyal nem lehet tömeges méretű problémákat kezelni. A szociálpolitikának az az ága, amely a rosszabbodott anyagi helyzetet hivatott ellensúlyozni, csak a „bátrabbaknak” segít. Azoknak, akik rendkívüli szociális segílyt kérve nem szégyellik a tanácsnak elmondani, bemutatni, hogy milyen nyomorúságos körülmények között élnek. Ezek száma is évente 300 ezer körül mozog. A segílyeket tekintve e szám többet (kb. félmillió esetet) jelent, mert egy embernek többször is adható segíly. Szerény becslések szerint is ennek a *duplájára* rúg azok száma, akik nem kérnek az államtól „könyöradományt”, de járna nekik.

A felvázolt kép annak ellenére ilyen sötét, hogy a családok többsége erején felül támogatja idős szüleit. A fiatalabb generációk azonban legtöbbször a közismert pályakezdési, lakásszerzési gondok miatt egyre inkább anyagi tekintetben maguk is segílyre szorúlnak. Hozzá kell tenni ehhez azt a tényt is, hogy az idősök önértetét még ez a fajta segíly is gyakorta sérti. Véleményük, hogy őket hosszú évek munkájával kiérdemelt nyugdíjuk tartsa el. Napjainkban felerősödött körökben az öngyilkossággal való fenyegetőzés, illetve a pusztító düh.

(Pl. „piros lámpánál megyek át az úton”, „kinyitom a gázcsapot”, „véletlenül több gyógyszert szedek be”, „ha nem kapok munkát, akkor agyonütök valakit, azt, aki 35 évi becsületes munkaviszony után odajuttatott engem, hogy a rezszi kifizetése után nem marad pénzem ennivalóra, s újból dolgoznom kellene”).

A nyugdíjrendszer pedig nem tudta, s nem tudja az infláció problémáját kezelni. A többszöri kompenzálás ellenére óriási a reálértékvesztés. 1980—1985 között pl. 5 év alatt az ún. ipari öregségi kategóriában átlagosan 17 százalékos volt a csökkenés. A magasabb nyugdíjaknál (1980-ban 5000 Ft felett) azonban ez elérte a 28 százalékot. Jóllehet a nyugdíjasok közül nem mindenki küzd megélhetési gondokkal, az elszegényedés veszélye még a magas vagy a megfelelő induló nyugdíjjal rendelkezőket is fenyegeti. Ugyanakkor ez a réteg igen kicsi. A rendelkezésre álló legutolsó országos statisztikák szerint 1987-ben pl. a nyugdíjasok csupán 14 százaléka rendelkezett 5000 Ft feletti nyugdíjjal. 4000 forint feletti nyugdíja is mindössze 26,5 százalékuknak volt. Az akkori hivatalos létminimum (2640 Ft) alatti vagy a körüli

összegű nyugdíjat viszont 41,3 százalékuk kapott. (KSH, 1988. 252.)

Társadalompolitikánk nem megfelelő. Sem a jelenlegi állami szociálpolitika, sem a társadalombiztosítás nem tud a felhalmozódott problémákkal megbirkózni. A családok erőfeszítései sem oldják meg a nyugdíjasok gondjait. Maradna tehát az *önerőből történő segítség, a munkából szerzett jövedelem*. Számos hivatalos, félhivatalos vélemény ezt mint áthidaló megoldást könyveli el a gondok végleges „kezeléséig”. A nyugdíjasok jelentős része az elmúlt években élt is ezzel a lehetőséggel. A nyugdíjas foglalkoztatottságra azonban a gazdasági válság megrendítő csapást mért. A nyugdíjas munkaerő először a munkalehetőségeit veszítette el, majd a munkahelyeit is. Az adatok szerint ez a tendencia az utóbbi két évben felgyorsult. A vállalatok nyugdíjasok ezreit bocsátották el, nem hosszabbították meg a szerződésüket, illetve újakat nem vettek fel. Ebben az értelemben tehát a nyugdíjasok munkanélkülivé váltak. *Munkanélkülivé, de anélkül, hogy a normál foglalkoztatottak számára biztosított helyzetjavító eszközökkel — átképzési támogatás, segélyek stb. — egyáltalán rendelkeztek volna.*

Bármennyire nem illik is tehát össze a nyugdíjas és a munkanélküli fogalma, bármennyire szokatlan és a modern ipari társadalmak foglalkoztatási és szociális rendszerével összeegyeztethetetlen is, nyugdíjas munkanélküliség pedig van. Van, és egyre gyorsabban nő azoknak a nyugdíjas munkanélkülieknek a száma, akik nem találtak munkát, ami — a jelenlegi feltételrendszerben — elengedhetetlen lenne a megélhetésükhöz.

Ezen adottságból kiindulva megállapítható, hogy a hazai viszonyokra vetítve a nyugdíjas munkanélküliség fogalmának használata megalapozott. Sajátos jelenségről van szó, olyan viszonyok és kapcsolatok rendszeréről, amelyek mögött az eddig ismert foglalkoztatási megoldásoktól eltérően működő struktúrát kell kerenni. E struktúrarendszer egyik alrendszere a nyugdíjas munkaerőpiac.

Nyugdíjas munkaerőpiac mint önálló munkaerőpiac

A *nyugdíjasok munkaerőpiaca* része a munkaerőpiacok rendszerének. Mint rész, mégis olyan önálló munkáltatói és munkavállalói stratégiákkal, cselekvési szabályokkal, törvényszerűségekkal ábrázolható, melyek csakis erre a munkaerőpiacra érvényesek. Ez a munkaerőpiac társadalmi és gazdaságtörténeti értelemben szinte „logikus” következménye a magyar társadalomfejlődés utóbbi negyven évének. A munkaerő történeti alulértékelése,¹⁰ a gazdaság ciklikus fejlődése, megtorpanása, válsága, az infláció növekedése és a nyugdíj reálértékének fokozatos csökkenése újratermelte és fokozatosan növelte az elszegényedő illetve a szegény réteget. A nyugdíjasok munkaerőpiaci viselkedésének sajátosságait e folyamatokból fakadó gazdasági és szociálpolitikai motivációk hozták létre. Továbbá: a nyugdíj melletti munkavállalás nemcsak az időseknek volt fontos, hanem a gazdaság is érdekelt volt a nyugdíjasok alkalmazásában.

A nyugdíjasok foglalkoztatása több év átlagában a társadalmi munkaidőalap mintegy 4 százalékát képviselte.¹¹ A gazdaság számos ágazata nem tudott volna nyugdíjas munkaerő nélkül létezni. Az egészségügyben, a belkereskedelemben valamint a külkereskedelemben az alkal-

mazottak 7—7 százaléka nyugdíjas volt. Az iparban, építőiparban, közlekedésben arányuk 4—4 százalékot tett ki. Az alsófokú oktatásban is számos nyugdíjas dolgozott. A mezőgazdasági idénymunkákat sem tudták volna nyugdíjasok nélkül elvégezni. A nyugdíjas *hiányt pótol*t, ugyanakkor az *aktívakénál olcsóbb munkaerőt* jelentett. A *vállalatnak hasznos volt*, mert a makro-szintű gazdasági szabályozók (központi keresetszabályozás, bérszínvonal-szabályozás stb.) nemcsak megengedték, de szinte ösztönözték is a vállalatokat az alacsony bérűek, köztük a nyugdíjasok foglalkoztatására (ebben az időben még *nem volt külön nyugdíjas alap*). Ezen szabályozók szerint egy bizonyos bérszínvonalat a vállalat nem léphetett túl. Magasabb bért csak akkor tudott kifizetni, ha közben kiskeresetű dolgozókat is alkalmazott. Mivel a nyugdíjasok munkavállalását korlátok szabályozták, s általában 4—6 órát töltöttek a munkahelyen, nekik csupán a végzett munkaórák alapján is kevesebbet kellett fizetni, mint az aktívaknak. Így kialakultak a hagyományos nyugdíjas foglalkozások: udvaros, portás, teremőr, kézbesítő, fénymásoló, éjjeliőr stb. A hiányszakmákon kívül ezeken a területeken alkalmaztak nagy számban nyugdíjasokat. Ez a tervirányításos gazdaságpolitika egészébe illő, azt kiszolgáló vállalati *gazdasági érdek* találkozott egy, a makro-szintről a *vállalatra hárított szociálpolitikai* érdekekkel. A vállalatok kisebb-nagyobb, de nem elhanyagolható mértékben ugyanis szociális szempontok miatt olyan idős, beteg vagy rokkant nyugdíjasokat is alkalmaztak, akik munkaerő szempontjából egyébként nem jöhettek számításba. Az idősök előtt a vállalat eljátszotta paternalista, „gondoskodó” szerepét is. Ez a minta növelhette a nem nyugdíjas foglalkoztatottak előtt a vállalatvezetés presztízsét.

Napjainkban ez a kettős, párhuzamosan futó érdek megváltozott. A gazdasági struktúraváltás másfajta szabályozórendszereket igényelt (bértömeggazdálkodás, relatív bérszabályozás), olyanokat melyek az első — a gazdasági — érdeket felerősítik. A bértömeggel és az ahhoz hasonló relatív bérszabályozással dolgozó vállalatok *teljesítménycentrikussá* váltak, a jó, „sokat bíró” munkaerőt részesítik előnyben. Ezeknek az embereknek szívesen fizetnének többet. Ezt azonban csak racionalizálással, a nyugdíjasok, mellékfoglalkozásúak, a „*gyenge*” *munkaerő leépítésével* tudják elérni. A bértömeggazdálkodás lényege ugyanis, hogy a meghatározott nagyságú bért a vállalat tetszése szerinti dolgozói létszámra használhatja fel. Mindez azt jelenti, hogy az új gazdaságpolitikai felfogásba nem illik a vállalat régi szociálpolitikája. Ez pedig nem kedvez a nyugdíjasoknak. Azaz, a piaci jellegű gazdaság irányába nyitni kívánó gazdaságpolitika a szociálpolitika ellen fordult.

A hagyományos és az új nézet egyidejűsége következtében ellentmondásos helyzet alakult ki. Az „igazi” piachatasok miatt egyfelől leépítik a nyugdíjasokat vagy megnő az igény teljes munkaidőben való foglalkoztatottságukra. Másfelől „emberbaráti szeretetből” sokszor még mindig szociálpolitikát gyakorol az a vállalatvezetési szint, amely a nyugdíjassal közvetlen kapcsolatban áll. Ismerve megélhetési gondjait, úgy próbálják nyugdíjasait menteni, hogy kisebb óraszámokban, teljes munkaidő helyett részmunkaidőben, illetve „részmunkaidőn belüli részmunkaidőben” (pl. 6 óra helyett 4 óra) foglalkoztatják őket. A nyugdíjasokra vonatkozó előirányzott leépítési százalék általában teljes munkaidőre számítva adott, ezzel pedig lehet játszani. A nyug-

díjas ilyen megsegítése a hosszú időn keresztül rögzült mechanizmusok továbbélését mutatja.

A két folyamat együttes megléte azt is jelenti, hogy a nyugdíjasok munkaideje két irányban módosul. A gazdasági szempontok előnyben részesítésekor — az esetek nagyobb részében — a részmunkaidő változik át teljes munkaidőre. A szociálpolitikai megfontolásnál pedig a teljes munkaidő alakul át részmunkaidőre, illetve csökken tovább.

Az előbbieken vázolt folyamat azonban azt is jelenti, hogy a nyugdíjasok zöme kiszolgáltatott a munkaerőpiacon. Életkoruknál, egészségi állapotuknál fogva *korlátozottabb cselekvési lehetőségekkel* rendelkeznek, mint a rendes munkavállalók. Továbbá, a nyugdíjas munkaerőpiac *munkaerőt kínáló piac*, a munkát kereső nyugdíjasok száma jóval meghaladja a munkalehetőségeket. A nyugdíjas munkaerőpiacra nem érvényes ezért a népgazdaság más munkaerőpiacain tapasztalható *munkaerőhiány*, s a munkaerő-kereslet túltengése sem.

A nyugdíjas munkaközvetítőben 1987 második felében 50—70 százalékkal többen kerestek munkát, mint az előző év azonos időszakában. 1988 januárjában a Fővárosi Nyugdíjas Munkaközvetítő Irodát felkeresők száma az előző év januárjához képest majdnem duplájára nőtt. Ugyanakkor 1988 tavaszától — s ez a tendencia nem változik — a nyugdíjas munkaközvetítő irodában a munkát keresőknél *több* bejelentett munkahelyet tartottak nyilván. A munkaközvetítés ennek ellenére az esetek felében *nem volt sikeres*, mert a munkát keresők ezen része vagy 65 éven felüli vagy rokkantnyugdíjas volt. A rokkant- és idős nyugdíjasok ugyanis továbbra is a hagyományos részfoglalkozású nyugdíjas munkaköröket keresik, ráadásul különböző kívánságokkal (pl. ne dohányozzanak a kollégák stb.). A rendelkezésre álló munkalehetőségek ugyanakkor nagymértékben módosultak. A nyugdíjas közvetítőbe bejelentett nagyvállalatok sorából 1988-ban — a megváltozott gazdasági szabályozók hatására — a nyugdíjas munkaközvetítő fő támaszai kiléptek. Ágazatilag ezek az ipart, építőipart, tömegközlekedést, kereskedelmet jelentik, azaz felölelik mindazokat a területeket, amelyek az elmúlt években kifejezetten építettek a nyugdíjas munkaerőre. Újból hangsúlyozzuk, hogy ezekben az ágazatokban a munka 4—7 százalékát korábban nyugdíjasok látták el. De a nyugdíjas munkaközvetítőben 1988-ban megmaradt vállalatok, illetve az itt először jelentkező „kisvállalatok” másfajta, a hagyományos nyugdíjas munkától eltérő igénnyel léptek fel. Ők elsősorban a szakképzett, jó erőben lévő munkaerőt: tetőfedőt, kőművest, ácsot, asztalost, burkolót, festő-mázoló, lakatost, betegápolót alkalmaztak volna nagy számban. Azok a nagyvállalatok pedig, amelyek 1988-ban nem „tűntek el” a nyugdíjas munkaközvetítő irodából, nehéz fizikai munkakörre (pl. kórházi takarító) kerestek elsősorban nyugdíjast.

Csökken azon munkalehetőségek száma (pl. kézbesítő, adminisztratív munka, portás), amelyeket nyugdíjasok kerestek. Még egy fontos változás történt. A korábbi részfoglalkoztatás, a 4—6 órás munkaidő helyett a vállalatok egyre inkább 8 órás munkaerőt keresnek. Mindez a változás nem felel meg a munkát kereső nyugdíjasok korának, egészségi állapotának. A rokkantnyugdíjas állomány esetében ezt még *jogi* korlátok is nehezítik. A munkaközvetítőben megjelent nyugdíjasok 20—35 százaléka ugyanis rokkant, s így nem vállalhat 8 órás munkát, mert akkor elveszíti rokkantnyugdíját. A rokkantak aránya országosan

a nyugdíjas állomány 20 százaléka, 480 ezer fő. (KSH, 1988. okt. publikálatlan adat.)

A nyugdíjas munkaerőpiac eróziójának tényét a nagy- és kisvállalatok vezetőivel készített interjúk elemzése is alátámasztja. A vizsgált nagyvállalatok egy része még nem lépett ki teljesen a nyugdíjas munkaerőpiacról, ám nyugdíjasainak számát 1986—1988 között mintegy 10—30 százalékkal csökkentette, s 1989-től kezdődően egyre gyakrabban fordul elő a külföldi szakirodalomból már ismert fogalom, a kor előtti (nem korkedvezményes) kényszernyugdíjazás. A vállalatok egy része továbbra is alkalmaz nyugdíjast, de körükben egyre inkább érvényesül a teljesítménycentrikusság, a teljes munkaidőben való foglalkoztatás elve. A „kisvállalatok” közös vonása pedig, hogy a nyugdíjas munkaerő foglalkoztatásánál sem a múltban, sem jelenleg szociális szempontok *nem* játszottak, játszanak szerepet (még akkor sem, ha bizonyos humanitárius elvek körükben is élnek, pl. nem a nyugdíjast osztják be a legnehezebb feladatra stb.). Ennek oka, hogy a kisvállalatok csak pár éve keletkeztek, s már az indulásukkor rendelkeztek a piaci gazdálkodás kellékeivel (flexibilitás, bürokráciamentesség, piacutató, szakmai kompetencia, alacsony szinten is érvényesülő döntési képesség, termeléscentrikus szemlélet stb.). Mindezekből következik, hogy az ilyen típusú vállalatok a nyugdíjast mindig munkaerőnek tekintették, tipikus nyugdíjas munkahelyeik nem voltak, s nem gyakorolták az időssel szemben a hagyományos vállalati szociálpolitikát sem. A több ezer fős nagyvállalatoknál leépített nyugdíjasokat tehát nem tudták és nem tudják a kisvállalatok fölszippantani, hiába nőtt számuk 1987-ben jelentősen, országosan mintegy 30 ezerrel. Mindez azt bizonyítja, hogy a nyugdíjasok által keresett munka és a számukra felkínált munkalehetőségek elcsúsznak egymáson, azaz a *nyugdíjasok strukturális munkanélküliségével* van dolgunk.

A nyugdíjasok munkaerőpiaci helyzetét tovább súlyosbítja az érdekvédelem hiánya. A nyugdíjasok, mivel már kiestek a normál munkavállalók — néhol csekély hatékonyságú, ám létező és működő — érdekvédelmi szervezeteiből, kollektív stratégiák hiánya miatt munkajuttatásuk értékét, keresetük alkuban kialakított mértékét, elhelyezkedési lehetőségük esetén is alig tudják befolyásolni. Úgy néz ki, a munkaadók élnek is helyzetük előnyeivel, melyek egyrészt a munkaerő túlkínálatából, másrészt a munkavállalók kollektív alkurendszerének hiányából fakadnak.

Az elmondottakat illusztrálja a munkaerő-felhasználási stratégiák elemzése. A közlekedés, posta, vegyipar, nehézipar, élelmiszeripar, építőipar területén dolgozó vállalatoknál kb. 1987-ig a fiatal munkaerő lekötése sikertelen volt. Az akkortól jelentkező demográfiai magashullám, a beszűkülő elhelyezkedési lehetőségek és a makro-szintű struktúraváltási kísérlet együttes hatására 1987-től kezdődően a vállalatok egyre inkább leépítették a nyugdíjas munkaerőt. Ez a tendencia felgyorsult 1988-ban, amikor szigorodtak a már említett gazdasági szabályozók. A létszámhiány és a munkanélküliség területi eltérései miatt (vidéki munkanélküliek Pestre áramlása) a munkaerőgondok a vállalatok egy részénél kezdtek megoldódni. Ezzel együtt változott a vállalatok munkaerő-lekötési kísérlete is. A továbbra is alkalmazott hagyományos formák mellett — hirdetés, beiskolázás, toborzás, ösztöndíj — a munkaerőgondok enyhítése érdekében a vállalatok már nem

nyugdíjast foglalkoztatnak, hanem *fiatalokat lekötő új eszközöket és technikát* vetnek be, pl. magasabb kezdőbér, prémium, továbbképzési lehetőségek, lakhatási lehetőségek — s ahol mód van rá: lakáspolitikai. Ettől az új stratégiától csak ott van eltérés, ahol más tényezők esetleg ellentétes hatást fejtenek ki.

A munkaerő-kínálat azt mutatja, hogy egyenetlenül, részlegesen, de megindult a *munkanélküliek versenyeztetése*. A vállalatok egy része pl. azért tűnt el a nyugdíjas munkaközvetítőtől, mert csökkenő számú nyugdíjas munkahelyeire egyre nagyobb számú nyugdíjas munkaerőtől válogathat. A megélhetési kényszer miatt ugyanis átalakultak a nyugdíjasok munkavállalási szokásai. Korábban hosszabb-rövidebb pihenő után vállaltak csak munkát. Ma azonban sokkal több a nyugdíjazása után a vállalatnál közvetlenül munkát kereső, illetve az utcáról betérő, egyéni munkakeresés útján próbálkozó. A nyugdíjasok egyre gyakrabban azért is választják ezt a megoldást, mert a nyugdíjas munkaközvetítő irodába bejelentett igényeikkel párhuzamosan a vállalatok másképp is kereshetnek munkaerőt. Így egyre gyakrabban fordul elő, hogy a kiközvetített helyet már régen betöltötték. A vállalat erről nem értesíti a munkaközvetítőt, így az „fölösleges” munkát végez. *A nyugdíjasok tehát versenyeznek.* A versenyben először a legesélytelenebbek, a szociális szempontok szerint alkalmazottak, betegek, rokkantak hullottak ki a rostán. Őket követték a hagyományos nyugdíjas körben foglalkoztatottak. S fellelhető egy új jelenség is, a magasán kvalifikált, illetve szakképzett, jó keresetű fiatal nyugdíjasok munkaerőpiaci kilépése. Ennek kettős oka van. *A gazdaság szívesen alkalmazna* megfelelő nyugdíjas munkaerőt bizonyos, fiatalokkal még fel nem töltött hiányszakmákban (pl. mozdonyvezető, vonatvezető). Csakhogy ezek a magas nyugdíjat élvező még „fiatal”, de azért kicsit már „elfáradt” nyugdíjasok az *új személyi jövedelemadó miatt* a munka nehézségeivel arányban nem álló, csekély összegű keresetet kapnának kézhez. Ezért a munkát nem vállalják. Ott azonban, ahol nincs hiány miatti kényszer, s a vállalatnak válogatási lehetősége van, a magas ellátmányt kapó nyugdíjasokat „*kisnyugdíjasokra*” cserélik ki. A magas nyugdíjat élvezők esetében ugyanis 30—35 százalékkal több bért kellene kifizetni az előzővel azonos nettó keresethez.

Láttuk, a nyugdíjas munkavállaló a munkaerőpiacon szerveződő kollektív fellépések és kooperációk esélye és lehetősége nélkül, individuálisan, izoláltan vállal munkát. A hátrányos alkupozícióból kivívott fizetést a vállalat a paternalista állam szociálpolitikájának mintájára sok esetben inkább adománynak szánja, mintsem a nyugdíjas munkabérek árának. A 18—20—25 Ft-os bruttó órabér ugyanis igen alacsony. A nyugdíjas munkaerő ugyanakkor az *aktívakkal szemben* is versenyre kényszerül. Egyfelől abban az értelemben, hogy a teljesítménycentrikusság miatt az aktív munkaerő egyre jobb helyzetbe kerülhet, pusztán flexibilitásából és jobb egészségi állapotából következően. Másfelől, a munkaerőpiacon a nyugdíjasnál jobb helyzetben lévő aktív munkaerő erősen érzi a gazdasági válság hatását. Ezért 1988-tól kezdődően egyre gyakrabban találkozunk azzal a jelenséggel, hogy az aktív munkaerő a munkatársi kapcsolat szintjén akkor is ki akarja szorítani a nyugdíjas munkaerőt, ha őt a vállalat egyébként alkalmazza. (Pl. úgy bánnak a kollégák a nyugdíjossal, hogy egy idő után ki-

készül, önként megy el. A fennmaradó pénzt a kollégák kapják helyettesítés címén.)

Mindez azt jelenti, hogy a nyugdíjasok számos rétege szorul ki a munkaerőpiacról. De közülük is az *idősek és gyenge egészségi állapotúak*, a *szakképzetlenek* és a *magasan kvalifikáltak* kénytelenek először elhagyni a munkaerőpiacot. Másként értelmezve: az *igen alacsony* és a *kiemelten jó* nyugdíjat kapók rétegét, azaz a két szélső réteget érinti ez.

A nyugdíjasok munkaerőpiaci helyzetét a múltban is a népgazdaság pillanatnyi érdeke határozta meg. Kisebb-nagyobb ingadozás munkaerejük felhasználása terén korábban is előfordult már. Nyugdíjas munkanélküliségről mégis azért kell beszelnünk, mert a tendencia tartós, és a jelenlegi feltételek mellett *irreverzibilisnek* tűnik.

Fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy ilyen körülmények között miért tartja a társadalom természetesnek a nyugdíjasok munkavállalását? Akár a kelet-európai agrártársadalmakat nézzük, akár a teljesítménycentrikus tőkés társadalmakat, a munkavégzésnek igen nagy szerep jut. (Közismert pl. az idősödéssel járó „workoholic”, a szenvedélyes munkavégzés kifejezése.) A munka világa köré szerveződő értékek a magyar társadalom idősebb generációinál szinte kizárólagos alapértékek. A haszontalan életmód egyet jelent szemükben a munka nélküli életvezetéssel. Számukra a nyugdíjasként végzett munka nem egy esetben természetes, majdnem kötelező.

Mindezek az értékek a társadalom oldalán is megjelentek. A magyar paraszti társadalom tradicionális értékrendjében döntően fontos volt a munkavégzés. A munka elvégzésének képessége jelentette azt a mércét, melynek alapján az ember — az időskorú — hasznossága, illetve haszontalansága megítéltetett. Ezek az értékítéletek balszerencsésen kapcsolódtak össze egy torz politikai működés szociálpolitikájával. E szociálpolitika hivatalosan is számolt az öregkorúak szükségleteinek leépülésével; s bújtatottan, rejtetten szinte sugallta a munka nélküli életvitel haszontalanságát azzal, hogy adományként fogta fel a nyugdíjat is. Számolt ugyanakkor a nyugdíjasok további foglalkoztatásával, bár ennek korlátozott jellegét sohasem oldotta fel. Mindehhez — jól tudjuk — hosszabb elemzés szükséges. Tanulmányunk végén pusztán jelezni kívántuk, olyan mély történeti folyamatokról van szó, melyek nem ma keletkeztek, de hatásuk alól ma sem tudjuk kivonni magunkat.

Összefoglaló

Tanulmányunkban nem akartuk feketére festeni a nyugdíjas munkavállalók helyzetét. Mindezek ellenére nem túl biztató híradás kerekedett ki. Természetesen mint kutatók sürgethetnénk azonnali beavatkozást, de tisztában vagyunk a magyar társadalom és gazdaság jelenlegi teljesítőképességével, így ezt nem tesszük. A tudatos és államilag végiggondolt beavatkozásra való felhívást viszont meg kell fogalmaznunk azokon a pontokon, ahol a jelenlegi helyzeten belül is sikeres lehet a cselekvés. S ez a pont a romló helyzet, a nyomor és az elszegényedés megállítása. A hosszú távú megoldások pedig nyilvánvalóan a magyar társadalom és gazdaság jövőjétől függenek, s ezen a ponton pusztán reményünknek adhatunk hangot.

Jegyzetek

1. A rendelkezésre álló statisztikák mellett felhasználtuk az 1987–1988 között folytatott, a nyugdíjasok munkavállalásával kapcsolatos, a Fővárosi Nyugdíjas Munkaközvetítő Irodában a nyugdíjas munkát keresőkkel három időpontban — 1987, 1988, 1989 — végzett felmérés eredményeit is.

2. A tanulmányban elsősorban erre a nyugdíjas rétegre koncentráltunk. Aktív-kori foglalkoztatottságuk révén őket ismeri el ugyanis a hivatalos gazdaságpolitika „dolgozóknak”. Munkalehetőség híján ebből a rétegből kerülhetnek ki a munkanélküliek.

3. Jogilag a nyugdíjas már nem áll a munkaerőpiacon, s még sincs — illetve csak kis mértékben van — kiszolgáltatva a gazdasági élet változásainak, mert a nyugdíjrendszer automatikusan olyan korrekciókat tartalmaz, amelyekkel az inflációt vagy a bérekben és a keresetekben beállott változásokat ellensúlyozni lehet, s így az „alaphelyzettől” sem pozitív, sem negatív irányban nagy kilengés nem következik be. A nyugdíjas réteg nem kerül be a gazdaságilag veszélyeztetettek közé (jóllehet egyes csoportok helyzete itt is kedvezőtlené válhat).

4. Offe—Hinrichs, 1977.

5. Az arányok aktívaknál: 31 százalék, 9 százalék, 2 százalék. (KSH 1987. 73.)

6. A paraszti nyugdíjasok zöme alacsony ellátmányt kap, de ők azok, akik élelmiszer-fogyasztásuk 43 százalékát saját erőből, háztáji termelésből fedezik. (KSH, 1986.)

7. Bár ez a romlás más társadalmi rétegekhez képest viszonylagos, mert az utolsó jövedelemfelvétel időszakában a nyugdíjasok helyzetében az aktívakéhoz képest kisebb volt a negatív irányú változás, a jövedelem-szóródás.

8. Az aktívak kevesebb, mint 19 százaléka. (KSH, 1988. 10.)

9. 60–64 éves férfiaknál 0,02440-ről 0,03235-re, 55–59 éves nőknél 0,00869-ről 0,00933-re, 65–69 éves férfiaknál 0,03906-ről 0,04390-re, 60–64 éves nőknél 0,01425-ről 0,01479-re. (Ld. Statisztikai Évkönyv 1965–1986.)

10. Ez nemcsak a bérekből való megélhetést nehezítette, de már a nyugdíjazáskor kilátástalanná tette az alacsony bérek alapján számított nyugdíjú emberek helyzetét.

11. Lévai, 1985. 57.

Irodalom

A lakosság jövedelmi rétegződése 1987-ben. KSH. Budapest, 1988.

Az időskorúak helyzete. KSH. Budapest, 1986.

BOKOR Ágnes: Miért van sok szegény az idősök között? In: Nyugdíj (korhatár?). Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.

ERNST Gabriella: Az öregkorú népesség lakáshelyzete mint társadalmi-gazdasági státuszuk kifejezője. In: Nyugdíj (korhatár?). Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.

GAYER Gyuláné: Fiatal nyugdíjasok. In: Nyugdíj (korhatár?). Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.

GAYER Gyuláné: A nyugdíjasok kísérleti munkaközvetítésének tapasztalatai. In: Idősokről különféle megközelítésekben. Szociálpolitikai Értesítő, 1985/3.

FORGÁCS Ádám: Nyugdíjrendszerünk fejlődése és problémái. In: Nyugdíj (korhatár?). Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.

LÉVAI János: Munkavállalás, foglalkoztatás, szociális ellátás. Szociálpolitikai Értesítő. 1985/3. KSH Statisztikai Évkönyvek 1965–1983.

OFFE, Claus—HINRICH, Karl: Sozialökonomie des Arbeitsmarktes und Lage „berachteliger” Gruppen von Arbeitnehmern Im: Opfer des Arbeitsmarktes Zur Theorie der strukturierten Arbeitslosigkeit. Luchterhand V. Neuwied und Darmstadt, 1977.

Balipap Ferenc

A magyarországi settlement története*

Ismerjük meg a settlementet!

1. A szociálpolitika eszméi Magyarországon a XX. század első harmadában

A szociálpolitika fogalmának meghatározása és használata korábban sem volt és ma sem egységes. Értelmezése a pragmatikus, leíró felso-rolástól a funkcionalista megközelítésen át a strukturális-dinamikus felfogásig terjed.¹ Nem térben és időben elkülönülten, hanem egyszerre és egymás mellett is léteznek, hatnak, tevékenységeket vezérelnek. Sok minden magyarázza ezt: a társadalom rétegzettsége, tagoltsága, s emellett a kulturális rétegzettség is, és persze az is, hogy hol és kik határozzák meg éppen a szociálpolitikát, és kikkel kapcsolatban, kikre vonatkozóan. A történeti irodalom tanúsága szerint megkockáztatható a megállapítás: nem is valószínű, hogy a szociálpolitika fogalma és tartalma teljes terjedelmében s egyszersmind örökérvényűen valaha is definiálhatóvá válik. Mindezért mielőtt közelebbről áttekintenénk a settlement magyarországi történetét, s hogy e nem túl szélesre terjedt mozgalom korabeli és mai jelentőségét pontosabban érzékeljük, szükségesnek látszik a század első évtizedeiben hazánkban kialakulóban lévő és megfogalmazott szociálpolitika-értelmezések vázlatos áttekintése is.

A rendiség sáncai mögött nem túl mozgalmas politikák közt a szociálpolitika elméletének első jelentősebb (koncepcionális érvényű, összefoglaló igényű) hazai megnyilvánulásai a századforduló utáni években mutatkoznak. Okai nagyjából azonosak a más országokban előfordulókéval; a bár mérsékeltébb gazdasági változások és az ezek révén mégiscsak létrejövő társadalmi mozgások konfliktusai a polgárosodásban és az iparosodásban is visszamaradott országban talán még nyilvánvalóbbá tették az elmaradottságot a szociális területen is. Szociális törvényhozásunk is hiányos, pl. Magyarországon nincs törvény a munkanélküliség kezelésére, és számos más elemi szociálpolitikai érdek és szükséglet elismerésére sem. Jellemző, hogy ezzel együtt

*Ez az írás az MTA-Soros Alapítvány támogatásával végzett kutatás alapján készült, és egy nagyobb tanulmány részlete.

szociálpolitikai törvényeink a század első éveitől zömében gazdaságpolitikai célokhoz kapcsolódtak, gazdasági viszonyokat szabályoztak.²

A kezdeti szociálpolitikai koncepciók, tevékenység- és fogalomértelmezések, amelyek a társadalmi helyzet ismeretében (vagy eszmények alapján) fogalmazódtak meg, és nemcsak „konzerválni”, hanem esetenként már „reformálni” is akartak, így természetszerűleg döntően a munkásságra vonatkoztak. Ákos László: *A mai magyar szociálpolitikáról* című írásában alkalmazza ezt az elkülönítést. A konzerváló irányzat jellemzőjének tekinti a bajok elviselhetővé tételére, enyhítésére való törekvést, az emiatt juttatott „olajcseppet”; a „reformista” viszont „nem tartja sérthetetlennek a meglévő társadalomgazdasági rendszert”.³ Találó elkülönítést követve azt látjuk, hogy Heller Farkas pl. 1920-ban megjelentetett *Szociálpolitikájában* „konzerváló” módon közelíti meg a fogalmat,⁴ amikor azt mondja: „a szociálpolitika feladata azt kifejtetni, mily irányban mozognak a munkásság követelései, mily mértékben nyertek azok már eddig az egyes országokban kielégítést és mily szempontok irányadók a munkásosztály követeléseinek elbírálásánál. Arra vonatkozólag kell tehát útmutatást nyújtania, hogy korunk szellemét megértve és az összes számbajövő körülményeket mérlegelve, mily irányban kell és mily eszközökkel lehet a békés társadalmi fejlődés alapjait lerakni.”⁵ Míg a teljes kérdéskört „konzerválóan”, ellentmondásosan közelíti meg tehát, arra vonatkozó levezetése viszont pontos, hogy „az ember nem csupán gazdasági lény” és „a társadalmi politika ennél fogva a gazdasági élet társadalmi szervezete és az egyetemes emberi szempont közötti összefüggést veszi a gazdasági életbe való beavatkozás kiinduló pontjául”.⁶

Másfél évtizeddel később Földes Béla is hasonlóan a munkás-kérdésre szűkített álláspontot képvisel, emellett egyetért azokkal is, akik szerint „a munkáskérdés és vele a szociálpolitika is lényegében kultúr-kérdés”.⁷ Az ő megfogalmazásának minősítésén sem kell bizonytalanodnunk, hiszen azt tartja: „a szociálpolitika (...) az osztályok egymás közötti viszonyába való belenyúlás a gazdasági szervezkedés oly túltengésének megakadályozására, amely egyes társadalmi rétegek tagjainak öncélúságát veszélyezteti”.⁸

Matheovits Ferenc a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetről és a tevékenységéhez kapcsolódó magyarországi fejleményekről készített tekintélyes összefoglalásában, melynek a *Nemzetközi szociálpolitika* címet adta, a gyakorlati szociálpolitika meghatározását a következők szerint formulázza: „az a nemzetnek olyan önirányzó tevékenységét kifejező működése, amellyel a társadalom védelmére szoruló elemek (munkások, aggok, nők, gyermekek, betegek, rokkantak stb.) helyzetének javítását célozza”.⁹ S bár ez az értelmezés bővebb, mint a csak a munkások helyzetének „kiegyensúlyozására” szorítkozó, de ez a „terjedelmi” gyarapodás sem emeli túl e szemléletet az előbbieken konzerválóként jelölt attitűdön. (Lényegében: a szegénypolitikán.)

Czettler Jenő is sokat idézett, tekintélyes alakja a századelő szociálpolitikai gondolkodásának. Évekig külföldön — főleg Németországban, Dániában és Svédországban — tanulmányozta a szociálpolitikák elméletét és működését, majd több mint ezer oldalon megírta a *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika* című művét. Ebben ő azt a rendkívül általános, pragmatikus karakterű meghatározást adja, hogy a „mező-

gazdasági szociálpolitika (...) mindazon rendszabályok összessége, amelyeknek közvetlen célja az egész társadalom érdekében kívánatos beavatkozás a mezőgazdasággal foglalkozó társadalmi osztályok viszonyaiba, helyzetük javítása végett”.¹⁰

Matheovits a nemzetközi szociálpolitikáról, és Czettler — nemzetközi kitekintéssel — a mezőgazdasági szociálpolitikáról írott műve mellett a harmincas évek elején még két jelentős könyv jelenik meg Magyarországon, amelyek elsősorban az európai országok szociálpolitikájának tanulságaira igyekeztek terelni az ébredező hazai figyelmet. Az egyik Mihelics Vid, a másik Kovrig Béla munkája.

Mihelics Vid 1931-ben tette közzé azt a tanulmányát, amelyben az I. világháború után újrafogalmazott európai alkotmányokat elemezte abból a szempontból, hogy azokban miként, milyen célokat és tartalmakat hordozva fejeződik ki a társadalompolitikai és a gazdaságpolitikai eszme. Mihelics áttekintette a cseh (1928), a finn (1919), a német (1919), az észt (1920), az osztrák (1920), a lengyel (1921), a jugoszláv (1921), a lett (1922), az ír (1922), a román (1923), a török (1924), a görög (1927) és a litván (1928) alkotmányokat, illetve Poroszország, Bajorország, Bréma, Hamburg, Baden, Szászország és Württemberg alkotmányát, valamint Danzig szabadvárosét. Ezek elemzéséből ő arra a következtetésre jut, hogy „minden szociálpolitikának a megfelelő teremtés az előfeltétele, tehát az államnak, ha szociálpolitikát akar üzni, elsősorban helyes gazdaságpolitikát kell követnie”.¹¹ Majd az alkotmányok szociálpolitikai és gazdasági eszményeit értékelve rámutat: „A szociális igazságosságnak államcélként való emelkedésével olyan feladatai támadtak az államnak, amelyeket a régi alkotmányok nem ismertek. (...) A jogcím, amelynek alapján az állam gazdasági és szociálpolitikai rendelkezéseket foganatosít, kétségkívül az a meggyőződés, hogy a gazdasági és a társadalmi élet *irányítható*. Amíg a jogállam beéri a rendezéssel, addig a kialakulóban lévő szociális állam irányítani akar. Ez az új állam szakít azzal a felfogással, hogy a társadalmi élet rendjét determinált, az emberi akarattól független erők alakítják.”¹² Elemzése során Mihelics végül azt a nézetet fogadja el, hogy „a szociálpolitikának a jövőben kétféle, elvileg párhuzamos feladatot kell látnia maga előtt, vagyis területére elvileg két részre oszlik: 1. a *szervezés*, 2. az *ápolás* területére. A mesterséges társulások szervezése mellett nem szabad megfeledkeznie a természetes közösségek — ilyen pl. a család — ápolásáról, amelyektől a szervezés idegen.”¹³

Vagyis az új európai alkotmányok elemzéséből lényegében eljut a reformnézetekig: a társadalom átalakításának lehetőségét azonban nem a hatalom-képző tényezők, hanem az irányítási módszerek megváltoztatásában, megreformálásában látja.

Kovrig Béla 1936-ban publikált *Szociálpolitikájában*¹⁴ bő összefoglalását adja az Európa-szerte forgalomban lévő szociálpolitika fogalom-meghatározásoknak. Kiemeli a definíciók közül az általánosan előforduló elemeket, s így azt találja, hogy e leírások szerint leggyakoribb tartalmi megjelölése a szociálpolitikának az, hogy

- „a közösség átfogó érdekeiből kikövetkeztetett etikus politika”;
- „beavatkozás a javak és jövedelmek eloszlásának rendjébe, célja tehát a javak és jövedelmek megoszlásában jelentkező bajok megszüntetése”;
- „az államok törvényhozásban és igazgatásban megnyilvánuló ma-

gatartása a társadalmi ellentétekkel szemben, tehát az ellentétek tompítása”;

- „a közjóra irányuló eljárások összessége, ami az osztályközi viszonylatba való beavatkozásban érvényesül”;
- „az embertől alkotott legmagasabb rendű közületnek, a nemzetnek javára irányuló összes fizikai és szellemi erőket egyesítő munka”;
- „a közjogi hatalom kifejtésére hivatott szerveknek a munkásosztály javára közösségi szempontból kiinduló beavatkozása a munkaviszonnyal összefüggő területeken”;
- „azon eljárásoknak és törekvéseknek az összessége, amelyek az osztályoknak és rendeknek egymásközi és az államhoz való viszonyában történő beavatkozást jelentenek, szubjektív értékszempontok szerint és az igazságosság elve alapján”;
- tartalma „a társadalmi cél tartós elérésére irányuló törekvés”, amely törekvés „a társadalom egységének és erejének fejlesztését és megvédését célozza a részek bontó ellentétével szemben”.¹⁵

Mindezekből a nemzetközi szakirodalomban forgalomban lévő definíciókból, illetve azok elemeiből Kovrig a szociálpolitika fogalmát a következők szerint írja körül: a szociálpolitika elsősorban védelmet jelent, mert „a társadalomnak érdeke a védelemre szorulókat támogatása (...) Minden egésznek érdeke egész mivoltának megóvása és ha az egésznek szerkezete van és ha a szerkezetben összefüggések vannak, ezeknek az összefüggéseknek fenntartása (...) a társadalomnak érdeke az osztályok rendezett viszonyainak fenntartása.” Vagyis: „a szociálpolitika célja csak az lehet, hogy lehetővé tegye a társadalom számára a természetének megfelelő életet. Ezek szerint a szociálpolitika amaz eljárásoknak és törekvéseknek összessége, amelyek lényegükben — bizonyos értékszempontok szerint — közvetlenül a társadalom belső egységének tartós megtartására és fejlesztésére irányulnak.

Minden szociálpolitika, tekintet nélkül a társadalomszemléletre és a metafizikai viszonylatok értékelésére, közvetlenül a társadalom egységének megőrzését, a társadalmi együttműködés fejlesztését és tartóssá tételét célozza. A transzcendens tények elismerésétől és a valóság értékelésétől függ, hogy minek tekintjük a szociális valóságot, miben látjuk az ideális társadalom típusát, s végül, hogy minő eljárásokat tartunk célszerűnek a max-weberi értelemben ideális típusként szem előtt tartott társadalmi állapot megközelítése érdekében.”¹⁶

„A szociálpolitika sok tekintetben attól függ, hogy minek tartjuk az embert,” — állapítja meg végül Kovrig Béla, s ezen az elfogadható logikai szálon hamar eljut arra a következtetésre is, hogy „szociálpolitika annyiféle lehet, ahány világnézet, de illetékesen mindenki csak a maga világnézetének szociálpolitikájáról szólhat”.¹⁷ Kovrig szociálpolitikai értelmezése tehát az eddigiek közül a legközelebb jut a reformista állásponthoz — „bizonyos értékszempontok szerint” való beavatkozást elképzelhetőnek tart a társadalom szerkezetébe és viszonyaiba —, de e beavatkozás mibenlétét jelentősebb mértékben a társadalmi konfliktusok „kiegyenlítéséhez”, az osztálybéke fenntartásához közelíti ő is.

Az előbbieknél jóval szerényebb (*Bevezetés a szociálpolitikába*) című könyvében Hilscher Rezső¹⁸ egy minden eddiginél átfogóbb és teljesebb értékű, komplexebb megközelítést adja a fogalomnak és a tevékenységeknek is. Abból a felismerésből indul ki, hogy a gazdasági

életnek és tevékenységnek célja a társadalom szükségleteinek a kielégítése. Ezt a közérdekű célját azonban a termelés elveszítette a magánérdek, a magántulajdon és az ezen alapuló kizsákmányolás előtérbe nyomulásával. A társadalom „rendje” tehát megbomlott, ezt kellene helyreállítani. „Az ember mindent a társadalomnak köszönhet. Csak a társadalomban létrejött különböző kapcsolatok, főként a munkamegosztás révén juthatott el mai kulturális és gazdasági fejlődési pontjaira.”¹⁹

A munkamegosztást tehát természetes társadalmi jelenségnek fogadjuk el (sőt szükségszerűnek), de az ebből keletkező egyenlőtlenségeket, igazságtalanságokat nem. A valóságban mégis létrejövő hátrányok megelőzésére és felszámolására valónak tekinti Hilscher a szociálpolitikát. Azt mondja: „Egyedül a szociálpolitika céltudatos felépítése és a *társadalom egész életét átfogó tevékenysége* alkalmas arra, hogy a társadalmat, egymással viaskodó csoportok összege helyett, azzá az *egységgé emelje, amellyé lenni eredeti rendeltetése.*”²⁰ (Kiemelések — B. F.)

Az „egységben” lévő teljességre véljük utalni ehelyt Hilschert, aki szerint a „szociális kérdés nem csupán egy társadalmi csoport, hanem az egész társadalom problémája...” mert „társadalmi tagságánál fogva joga van minden embernek” másokkal azonos színvonalú „erkölcsi, szellemi és fizikai élet kiélésére”.²¹ Összefoglalóan pedig azt mondja: „a szociálpolitika feladata az, hogy az erkölcsi, szellemi és gazdasági javak olyan elosztását valósítsa meg, amely a társadalom igazi céljai elérésének szolgálatában, *minden ember számára, valamennyi életviszonylatban* emberi létéhez méltó, s *őt társadalmi tagságánál fogva megillető életnívót biztosít*, s az ember számára lehetővé teszi rendeltetésének betöltését”.²² (Kiemelések — B. F.)

A szociálpolitika figyelmét a „társadalom egységes komplexumára” irányítja, melynek „élete az egymásra való hatások tömegéből áll, és e hatások legkisebb megváltoztatása, megzavarása nem múlik el nyomtalanul, hanem újabb kedvező vagy kedvezőtlen, esetleg közömbös hatásokat vált ki”.²³ Tehát Hilscher szerint a szociálpolitika az élet működésének teljessége felett kell, hogy őrködjék, mert „felöleli az élet valamennyi viszonylatát (...) a szociálpolitikai célzatnak benne kell lennie valamennyi törvényben (...) az államigazgatás szerveinek munkájában, a társadalom életének minden megnyilvánulásában, a társadalom és az egyén magatartásában, mert másként a szociálpolitika kitűzött céljához: a társadalmi igazságosság megvalósuláshoz sohasem juthat el”.²⁴

A szociálpolitika „nem teóriáknak az életre való erőszakolásával dolgozik” — állapítja meg a továbbiakban, majd rámutat, hogy a szociálpolitika „legfőbb szerve az állam, amely kezében tartja az *államiilag szervezett társadalomban* a szociálpolitika egységes szervezését és irányítását”, de hangsúlyozza azt is, hogy „a *különböző társadalmi csoportok és intézmények*, szakszervezetek, egyesületek stb. segédkeznek neki”.²⁵ (Kiemelések — B. F.)

Inkább mint eszme és követelmény állja meg a helyét azonban az a megállapítása, hogy „a szociálpolitika a fejlődés tudománya, s kizár a maga köréből minden konzervativizmust. A szükségletek alakulásával, fejlődésével együtt halad, és tevékenysége az ezek által támasztott követelményekhez képest alakul.”²⁶

A társadalmi igazságosságot, emberiességet és egyenlőséget helyesen megfogalmazó szociálpolitikai elvek alapján hat fő irányban jelöli meg a szociálpolitikai tevékenység kívánatos területeit: az általános politikai, kultúrpolitikai, egészségügypolitikai, népesedéspolitikai, gazdaságpolitikai és a szűkebben értelmezett szociálpolitikai irányban. Ezeket azonban egységben lévőeknek tekinti, majd e főirányokat pontosabban is kifejti és megjelöli, pl. rámutat, hogy a szabadság megértése „tagadása az ember társadalmiságának”²⁷ vagy erősen érvel amellett, hogy „a kulturális képességek tervszerű ökonómiája: lendítőereje a társadalmi fejlődésnek. Ahhoz, hogy a szociálpolitika törekvései eredménnyel járhassanak, céltudatos, intenzív s az egész társadalmat átfogó kultúrpolitikai tevékenység szükséges.

Etika és kultúra nélkül nincsen fejlődés. (...) Etika és kultúra nagyobb gazdasági termelékenységet jelent, s evvel együtt: nagyobb szociálpolitikai lehetőségeket. Az analfabetizmus, a műveletlenség társadalomellenes tény, egyben társadalomellenes tény az olyan kultúrpolitika is, amely a kultúra kincseihez való hozzájutást anyagi lehetőségekhez köti.”²⁸

Erveivel, és nyilvánvalóan a társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyok és állapotok elemzéséből levont következtetéseivel — melyeknek máig szóló érvénye van — a legmesszebb menőig egyetérthetünk. A korszakból *Magyar* Zoltán és *Esztergár* Lajos munkásságát kell még kiemelnünk, akik a szociális igazgatás eszményében és praxisában keresték a társadalom bajainak orvoslását.²⁹ Velük összemérve is azt állapíthatjuk meg, hogy Hilscher Rezső korát megelőzőt alkotott a szociálpolitikának elméleti, és mint látni fogjuk a továbbiakban, példaeértékű annak gyakorlati szférájában is.

2. A settlement-mozgalom eszméi

Bár a *Főiskolai Szociális Telep* szervezeti szabályaira és ügyrendjére Makay miniszteri tanácsos 1912. június 29-én ráírta a 82 850-es iktatószámot, a „láttam” jelzést, és ráütötte hivatalának nagytekintélyű pecsétjét, s ezzel az első magyarországi settlement hivatalosan megkezdhetette és meg is kezdte a működését; egyik alapítója és kezdetektől igazgatója, ifj. *Erődi-Harrach* Béla majd csak másfél évtized múlva foglalja írásba a settlement-mozgalom eszméit.³⁰ Neki azonban már a gyakorlati munka, illetve a settlement működésének kialakítása előtt is megjelent egy tanulmánya a tárgyról, 1911-ben a *Magyar Pedagógiában*, miután azt a Magyar Pedagógiai Társaságban 1911. november 18-án már felolvasta.³¹ Nézzük tehát ezt az időben korábbi munkát, s lássuk, vajon milyen pedagógiai és nevelési elvek alapján tartotta kivitelezhetőnek Magyarországon a settlement tevékenység elindítását az, aki ennek megfogalmazása után hamarosan lehetőséget is kapott elképzelései valóra váltására.

Bevezetőben rámutat a társadalmi ellentétek létre, veszélyességére, és hogy e veszélyt elhárítani csak az egész társadalom egyetértő összefogásával lehet. Mert a társadalomnak „a közössége tanít meg arra, hogy minden egyesnek köze van a társadalmi élet összefüggéseivel; köze van ahhoz, ami a társadalomban történik; köze van tehát ahhoz, ha látja az alsóbb néposztályok művelődési vágyát; köze van ahhoz,

ha látja, hogy a munkásnép amiatt, hogy a modern állami élet törvényei között gyakran eligazodni nem tud, vagy gyámoltalansága miatt *hátrányos helyzetekbe jut* (pereskedés, adóügyek, végrehajtás, munkaviszonyok vitás esete) (...) és köze van ahhoz is, ha ezekkel szemben a társadalom másik, szellemi javakban is részes felének ezek és más hasonló viszonyok iránt ébredező érdeklődését tapasztalja. S ha a szolidaritás eszményeinek ezt a jelentőségét átértjük, azt is érezzük, hogy ez nemcsak mint tény jelentkezik, hanem ezeknek a viszonyoknak, összefüggéseknek, az egységes társadalmi életnek *kialakulására* kötelességet, törvényt is tartalmaz — a szeretet törvényét.”³²

Az általános szemléleti alapoknak a fölvezetése után a szociális feladatok irányait e „szeretet-törvény” alapján jelöli ki, de erről az alapról valóságos problémák felé közeledik. Felelősséget érez azért, „hogy felemeljük szavunkat, hogy azok számára, kiket születés, társadalmi helyzet, a fizikai munka járma, a környezet megakadályozott emberi életérdekeik kifejtésében, azok számára erkölcsi, szellemi, fizikai tekintetben javításokat eszközöljünk és kívánjunk. Nem a teljes egyenlőséget hirdeti,” — ti. a szeretet törvénye — „mely sem lehető, sem kívánatos, sem boldogító nem lenne, hanem az emberi és társadalmi élet nagy és mély összefüggéseire figyelmeztet. Erkölcsi lendületet akar vinni a világba, hogy meginduljon végre az *értelmi, szellemi és erkölcsi tökének mobilizációja a társadalmi igazságtalanságok megszüntetésére*, az elmaradt munkásnép, az elhanyagolt rétegek, osztályok és hivatások emelésére, az ellentétek kiengesztelésére. Ha az erők mozgásba jönnek és a munka megindul, mindenekelőtt azzal az eggyel tisztában kell lenni, hogy ezen a téren tartós, boldogító eredményt nem hangos teóriákkal és népgyűlések agitációival lehet elérni, hanem a szívet, lelket, embert emelő szociális munkával, mely neveli azt, akivel foglalkozunk, de finomítólág visszahat arra is, aki e munkát végzi.”³³

Utal az angol settlementek ilyen természetű tevékenységének jelentőségére és eredményeire, és az ottani szociális és művelődési programok tanulságaként megállapítja, hogy azok „a társadalom egészének erkölcsi életére hatnak jótékonyan. Ez ennek a munkának az igazi értéke, mert *ez a munka nem csupán művelődést jelent, hanem emberiesülést is...*”³⁴ (Kiemelés — B. F.)

A munkások és az egyetemi ifjúság kapcsolatba kerülésének hazai szükségletéről beszél a továbbiakban, kiemelve, hogy a settlement Magyarországra való honosítása nem mechanikus másolást jelent. Nálunk a tudományos kutatás, adatgyűjtés és -feldolgozás, valamint a settlement falusi orientációjának, az agrársettlementnek tervezett alkalmazása adják a nemzeti sajátosságokat. Majd felsorolja a settlement eszme hazai úttörő támogatóit: „Így öltött nálunk testet ez a gondolat, gróf Zichy János kultuszminiszter elhatározásának és gróf Pálffy Sándor fáradozásának eredményeképpen. Együtt illeti őket a kezdeményezés, melynek mindjárt első munkálataiban ott találjuk Károlyi Mihály grófot, aki a működésnek a mezőgazdasági munkáskérdésre való kiterjesztésére hívja fel a figyelmet s a nagy munkához méltó akaraterővel vezeti a szervezést: Balogh Jenő államtitkár, Glattfelder Gyula püspök, Földes Béla, Jendrassik Ernő, Medveczky Frigyes, Mihályfy Ákos professzorok, Bacsák György, Bernát István, Jancsó Benedek tevékeny közreműködésével.”³⁵

Ezután új, véleményünk szerint elfogadható és használható magyarázó elnevezését adja a settlementnek, illetőleg az Újpesti Telep előkészítéséről ad tájékoztatást: „Az alkotás alatt álló intézményt talán azzal lehet legjobban jellemezni, hogy a munkásnép nagy tömegei között létesített *társadalmi központ*. Ezt különösen az Újpesten épülő anyatelepről mondhatjuk, abban a városban, mely rohamos fejlődése folyamán csaknem egybekapcsolódott fővárosunkkal, s ahol a munkásság ezrei találkoznak, amely egyik gócpontja a néptömeg szociális forrongásának, s amelynek nincs olyan kultúr-szociális intézménye, melynek működése széles körre terjedő, s általános eredményű volna. Társadalmi központnak azért nevezhetnők a Főiskolai Szociális Telepet, mert az a célja, azt akarja, hogy tudásért, ismeretekért, szórakozásért, összes fontosabb életviszonyaira kiterjedő felvilágosításért, útbaigazításért és segítségért járhasson oda a nép. Ezeknek az érdekeknek a gondozása az értelmiség fiatal tagjaira lesz bízva, akik támaszt, vezetést nyerne tapasztalt szakférfiaktól. Gyakorlati lévén ez az ellentétes két oldalról meginduló tevékenység, nagyon szükséges, hogy jól felértsük a munkásnép helyzetét, belső és külső világukat, annak összes foglalkozásait, sajátosságait s kapcsolatait. Bele kell állnunk abba a világba, a család, a munka világába, hogy megértsük a hatásokat és befolyásokat, melyeket életmód, foglalkozás, küzdelmek, gondok s nézetek a munkásnépre gyakorolnak. Hogy mindezt jól és alaposan végezhessük, s tapasztalásainkat a társadalmi élet irányítására később értékesíthessük, folyton tanulnunk és kutatnunk is kell.”³⁶ (Kiemelések — B. F.)

Észre kell vennünk, hogy az általánosabban, széleskörűbben fölva-
zolt eszmék gyakorlati kivitelezése itt már a munkásokkal való foglalkozásra szűkül. Az általános szociálpolitikai elvekből a munkás-gondozás praxisára vékonyodik. Az egyetemesség szintjén jól meg-
látott összefüggések Erődi-Harrachnál ezúttal mégis beletorkollnak a rendszer-konzerváló szociálpolitikai eszmék szűk utcájába, hiszen a továbbiakban is ilyen megfogalmazásokat hangoztat: „A hit bázisán működve hevítse őket” — ti. a settlementben dolgozó fiatalokat — „munkájukban a keresztény szeretet idealizmusa, mellyel a kultúra forrásait feltárni igyekezzenek, de ne gondoljanak eközben arra, hogy e munkával már pártok, vagy frakciók szántóit is öntözzék. Bűnös az olyan szociális munka s a legnagyobb mértékben antiszociális, mely a társadalom szolidaritásának jegyében osztályharcot szít s a nemzeti és társadalmi ideálok kipellengérezését ojtja a lelkekbe.”³⁷ (Kiemelés — B. F.) Efféle eszmei, ideológiai „elhajlásai” ellenére írása fő vonalaiban meghatározza a magyar settlement-mozgalom törekvéseit. Ezek sorában hangsúlyozzuk még, hogy a settlement „hivatása nem az, hogy egy szilárdan kiépült társadalmi épület koronája legyen, hanem részt kér magának a társadalom etikai struktúrájának pallérozásában, mely soha nem tekinthető befejezettnek, elegendőnek, vagy hiábavaló fényűzésnek.”³⁸ Mirabeau alapján tett megállapítása mai viszonyaink és szemléletünk alapján is rendkívül nagy jelentőségű: „valamely nép hanyatlásának vagy virágzásának végső okai erkölcsi-
ben vannak, s ezért minden reformot arra kell irányozni.”³⁹

Ifj. Erődi-Harrach Béla 1927-ben közli *A magyar settlement-mozgalom eszméi* c. tanulmányát. (Ezt az írást a Szociális Telep adta ki, mint ahogy számtalan más olyan publikációt is, amely a tevékenység-

géhez kapcsolódott.) Az előszavában különös hangsúlyt kap a settlementben dolgozó fiatalok munkájának társadalomba kapcsolása; a tanácsadás, a közbelépés, a gondoskodás, a védelem és támogatás, mint az eljárásban alkalmazott módszerek, és egyáltalán a *nevelés*, mint a szociálpolitika első rendű munkaterülete. „Nevelni az embert, hogy a társadalomnak lehetősen minden tagja részese legyen a kultúrjavanak, és a magasabb embertípus, a *társadalmi ember* kinevelése. Módszere: a védelem egyéniesítésének kiépítése, szociális hatások érdekében”⁴⁰ — mutat rá e terület céljára és módszereire. (Kiemelés — B. F.) Ezt végső soron „társadalmat átszervező munkának”⁴¹ nevezi.

A mozgalom lényegét és eszméit a „társadalom organizációjának fejlesztésében” látja. A Szociális Telep érdekében: „A társadalmat összefüggésében nézi és azt tapasztalja, hogy a szociális tevékenységeket és a szociális reformokat nem elég egyik vagy másik irányban kifejteni és azokat megvalósítani, hanem ezt a reformmunkát ki kell terjeszteni a munkás- és általában szegényebb néposztályok összes értelemi, erkölcsi, kedélyi, egészségügyi és gazdasági életviszonyaira, ha a munkásnép emelkedése és ezzel a szociális tökéletesedés terén komoly eredményeket akarunk. Azt is tapasztaljuk továbbá, hogy a társadalmi élet organikus természetének következtében a különböző irányú szociális munka egymással *kapcsolatos* természetű, a különböző irányú tevékenységeknek ki kell egymást egészíteniök; ezért a szociális munkában igazi hatásokat csak úgy tudunk elérni, ha a feladatokat szisztematikus összefüggésükben szolgáljuk.”⁴²

Az így, összetettségében felfogott munka természetesen „összetett hatásokra is törekszik”⁴³ de összetett, többirányú haszonnal szolgál az egyetemi-főiskolai képzésre nézve is. Ezek sorából kiemeli, hogy a settlementben dolgozó fiatalok „átértve az osztályellentétek, a *társadalom szétszakadozottságának* a nemzetre és társadalomra egyaránt káros és veszedelmes állapotát”,⁴⁴ jobban felkészülhetnek hivatásuk közhasznú művelésére. (Kiemelés — B. F.) A nevelés tehát kétirányú és kölcsönös: a védettekre és a nevelőkre egyaránt vonatkozik. Ennek szellemét és jelentőségét az intézet emblémájában is szereplő kötelesség-felelősség-igazság eszméjének követésében jelöli meg. *Marx* jelentőségét elismeri a munkások öntudatra ébresztésében, de nem a harcot tekinti a társadalmi igazsághoz vezető helyes módszernek, hanem „a szervezkedést a társadalom közösségében rejlő egységre”.⁴⁵ Itt tűnik elő a leginkább egyértelműen, hogy a settlement eszméje és tevékenysége tagadja az osztályharcot. Azt állítja, hogy „a fejlődés nem rideg és megmerevített negációkat, hanem pozitív és szerves *intézményeket* követel. (...) Ez az irány teremti meg a *szociálpolitikát*, amely a társadalom egységével ellentétes társadalmi érdekeknek intézményes úton való kiegyenlítése, minden társadalmi csoport békéje és szabad fejlődése, szóval az összesség egyetemes jóléte irányában. (...) A múltban ezek a mozgalmak mindig alulról törtek elő, és erőszakkal szántottak maguknak medret. Korunkban az értelmiségnek vannak itt nagy feladatai, hogy minden irányú élethivatásában tudással és értelemmel, kötelességtudatban gyökerező munkás akarattal egyengetse a fejlődés útjait. De ehhez a sok esetben tapasztalható tudatlanság, tájékozatlanság bűnös közönyét és önző életfelfogását kell kiküszöbölnie, és ezeknek sivar, kikérgesedett helyébe élettől duzzadó kultúrmunkát kell tenni. (...) A magyar settlement-mozgalom (Fő-

iskolai Szociális Telep) a szociális nevelésügy, szociális egészségügy, munkásügyek s az általános népvédelem elméleti és gyakorlati kérdéseire kiterjeszti munkakörét, ezekben az irányokban tapasztalati anyagot gyűjt, tanácsot és felvilágosítást ad, javaslatokat, tervezeteket készít és ezekben a kérdésekben tudományosan is értékelhető munkásságot fejt ki.”⁴⁶ Az egész settlement munka eszméjére és érvényességére, ennek korlátaira ebben az idézett gondolatsorban kapunk leghűbb illusztrációt. A mozgalom vezetői, eszméinek hirdetői *a kapitalizmus káros következményeinek, hátrányainak mérséklésére valónak tekintik tevékenységüket, de ami ezeket okozza, arra változtatási törekvésük már nem irányul. A mozgalom értékének, jelentőségének megítélésekor ezt a szempontot kell alapvetőnek tekintenünk.*

Ugyanakkor a szociális kérdés kezelésének módszereire, jellegére, determináltságára, a probléma megjelenésének összefüggésére általában helyesen mutatnak rá a settlement irodalmában, pl. Erödi-Harrach itt is: „a társadalomnak az a rendje, amelynek külső vagy belső viszonyaiban jelentkező okok nem teszik lehetővé a társadalomnak akár minden rétege, akár valamennyi tagja számára az emberi és kulturális létet, vagy annak kifejtésében akadályokat, nehézségeket támasztanak, és ha ez az ellentét, vagy a lehetőségek egyenlőtlenségének érzése széles körben öntudathoz jut, megjelenik: *a szociális kérdés.* Ez tulajdonképpen mozgalom, törekvés, az adott viszonyoknak, a korszellemnek megfelelő és az összesség céljainak irányában való objektív szabályozására, rendezésére. És amikor napjainkban ilyen természetű mozgalmaknak mind szélesebb hullámaik érezzük, ezek a mozgalmak nem évszázadok kulturális fejleményeinek megszüntetését vagy kiküszöbölését célozzák, hanem a *letűnt század új gazdasági tartalma keresi magának a jogi, gazdasági és társadalmi rendnek azokat a kereteit, amelyekben megfelelően elhelyezkedni és tovább fejlődni tudnak.* Így értelmezve a szociális kérdést, az mint a jelenkor nagy kulturális problémája jelenik meg előttünk és valamely vonatkozásában minden embert kell, hogy foglalkoztasson, aki a társadalomnak mint élő tagja akar beilleszkedni ebbe a nagy organizmusba.”⁴⁷ (Kiemelés — B. F.)

Jól mutatja meg tehát a bajok eredetét és természetét, de két ponton következetlen. Először is: *a valóságos okok megváltoztatásának mélységéig nem jut el.* Másodszor: *a gazdaság, a társadalom és a kultúra jól érzékelt összefüggéséből, kölcsönhatásából a terápia szintjén — evolucionista programjában — megragad a kulturális nevelés szférájában.* Amennyire helyeselhető a rendszerszintű viszonyok felismerése Erödi-Harrach szemléletében, annyira elfogadhatatlan ez a végülis ágazatívá, parciálissá szűkített „gondozás”-értelmezés.

A tényleges gyakorlati munkáról szóló fejezet a legértékesebb ebben a dolgozatban. Itt fogalmazza meg a magyar settlement számára azokat a rendkívül fontos nézeteit, hogy „*a társadalmi fejlődés ne csak a gazdasági hatóerőnek legyen alávetve — amint a kapitalisztikus társadalmi rendszerben nem, azonképpen a jövő társadalmi rendjében sem — azaz a társadalom rendjében ne a gazdasági erők mechanikus hatása jusson kifejezésre, hanem a társadalmi rend az igazságosság egyetemes érvényrejutásával alakuljon ki, az okosság, az értelem szerint legyen a társadalom berendezve.*”⁴⁸ (Kiemelés — B. F.) Ezt a megfogalmazást, természetesen mint ideálisat, elfogadhatjuk, annak a

klasszikussá lett Szabó Ervin-i gondolatnak a felidézésével, hogy a társadalmak nem a logika, hanem az erők alapján működnek.

A következő gondolatsor indítása egyenesen Polányi Károly néze-teire⁴⁹ rimel: „az emberi kultúrának elemei között megtaláljuk a gazdaságot, azonban a gazdaság nem egyetlen és meghatározó tényezője sem a műveltségnek, sem a társadalomnak. A célszerű és tervszerű hatások egész sorozatára van szükség, hogy az ember képessé váljék a társadalomban és annak kultúrjavaiban való tudatos részvételle. Ezeknek a kultúrjavaknak tudatosan érzett hiánya az, ami a szociális problémát a modern ember világában megteremti. Ezekben a kultúrjavakban való részesedés és részeltetés tehát a feladat, mind az egyén, mind a társadalom szempontjából. Segíteni, vezetni, nevelni kell tehát az emberek széles rétegeit, hogy a műveltség javainak objektív értékelését magáévá tudja tenni, ami tulajdonképpen egyértelmű a kultúrába való tényleges bekapcsolódással, mert az egyén ezeknek a javaknak magáévá tevésével vesz tényleg részt a társadalom erkölcsi, szellemi és gazdasági életében és kapcsolódik bele ebbe a közösségbe szervesen (...) A kultúra teszi az embert társadalmi lénné, mert beilleszti, bekapcsolja az individuumot a szociális összefüggésekbe és a társadalom objektív környezetébe. Ebben a szociális szellemben az ember, az autark individuum a kultúra javaival (gazdasági, technikai, egészségi stb.), mint a társadalom szellemi, erkölcsi, gazdasági stb. erőivel és eszközeivel az élet egész területén kiegészülve, a társadalomnak az egyéni és társas célokért tudatosan dolgozó tagja lesz. Tehát a kultúra avatja csak az embert igazi szociális lénné, mert a műveltség tulajdonképpen az a közösség, amelyre az individuumnak, mint embernek életkifejtéséhez szüksége van, és ezt a társadalom és csakis a társadalom adhatja az embernek. (...) A társadalmi hatások alatt fejlődő és kiegészülő egyén, a személyiség erejének alkotó lelkével a társadalomra, annak kulturális javaira, erőinek szervezésére kétségtelenül hatással van, azokat tovább alakítja és gazdagítja. A társadalom nem önmagából él és fejlődik, hanem az emberek céltudatos és célszerű kapcsolatainak és viszonyainak a közössége. (...)

A kultúra bár csak eszköz jellegű, az embert hivatásának felismeréséhez és életfeladatainak tökéletesebb megoldásához hozzásegíti; ezáltal az egyéni és társadalmi életfogalomnak annyira tartalmi része és ténye, hogy az embereket ehhez hozzásegíteni elsősorú szociális kötelesség. A kultúra értékéből eredő kötelesség mutat a kultúra egyetemes természetére, hogy az mindenütt, mindenkorra és mindenkire vonatkozik. Ezáltal válik az ember, mint egyén számára a társadalom reális valósággá és a kultúra javainak birtokában tudja az ember feladatait a szociális kötelességének és felelősségének megfelelően teljesíteni.”⁵⁰ (Kiemelések — B. F.)

A továbbiakban a kultúrának valamennyi életviszonyban és emberi tevékenységben való meghatározó jelenlétére is találóan mutat rá Erődi-Harrach Béla, mint ahogy az emberekkel társadalmi vagy kulturális irányultságúan foglalkozó intézményeknek a helyi társadalomra építő kötelezettségére is. Az „egységben lévő teljességre” vonatkozó meglátásai számunkra is rendkívül vonzóak, annak újbóli hangsúlyozása mellett, hogy a végső okokig nem jut el a bajok feltárása során, de a megjelölt módszerek az intézményes tevékenység eszköz-tárában számunkra is érvényesnek tűnnek.

Mint utaltunk rá, ifj. Erődi-Harrach Béla már az Újpesti Főiskolai Szociális Telep másfél évtizede tevékeny igazgatójaként foglalkozhatott össze a fentiekben ismertetett szociális és settlement-eszméket. A továbbiakban tekintsük át a magyarországi settlement-mozgalom e meghatározó jelentőségű intézményének történetét. Elöljáróban csak annyit jegyezzünk meg, hogy a settlement-eszme, és különösen a praxis Magyarországon sokkal kevésbé gyökerezett a társadalom polgári átalakulásában, mint Angliában és a settlementet a XIX. század végén meghonosító többi országban. Tipikusan magyar jelenség, hogy a haladó világ-tendenciák követésére egy maroknyi értelmiségi csoport szükségyszerűséget és lehetőséget lát és erre kísérletet tesz.

(Befejező rész a következő számban)

Jegyzetek

1. Ld. erről A szociálpolitika hosszútávú fejlesztésének megalapozása. Zárótanulmány. Készült az MTA Szociológiai Kutató Intézet Társadalompolitikai Osztályán. Bp. 1986.
2. Borovicsény Nándor 1907-ben A szociális tevékenység kézikönyve című munkájában (dr. Szokolczay Árpád alapján) közli szociális törvényeinket.
3. Ákos László: A mai magyar szociálpolitika. = Szép Szó. 1937. június
4. Heller Farkas: Szociálpolitika. Bp. 1920.
5. Uo. 3. old.
6. Uo. 6. old.
7. Földes Béla: Társadalompolitikai és gazdaságkerkölcsi igazságok. Bp. 1936. 10. old.
8. Uo. 13. old.
9. Matheovits Ferenc: Nemzetközi Szociálpolitika. I. kötet. Pécs, 1936. 10. old.
10. Czettler Jenő: Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Bp. 1914. 255. old.
11. Mihelics Vid: Az új szociális állam. 92. old.
12. Uo. 162–163. old.
13. Uo. 165–166. old.
14. Kovrig Béla: Szociálpolitika. Bp. 1936.
15. Uo. 3–15. old.
16. Uo. 8–15. old.
17. Uo. 8–14. old.
18. Hilscher Rezső: Bevezetés a szociálpolitikába. Bp. 1928.
19. Uo. 16. old.
20. Uo.
21. Uo. 9. old.
22. Uo. 10. old.
23. Uo.
24. Uo. 11. old.
25. Uo.
26. Uo.
27. Uo. 12. old.
28. Uo. 13. old.
29. Pl. Esztergár Lajos: Gyakorlati Szociálpolitika. Pécs, 1933.
30. ifj. Erődi-Harrach Béla: A magyar settlement eszméi. Bp. 1927.
31. Erődi Béla: A Főiskolai Szociális Telep pedagógiai vonatkozásai. = Magyar Pedagógia. 1911. december.
32. Uo. 616–617. old.
33. Uo. 617. old.
34. Uo. 618. old.
35. Uo. 619. old.
36. Uo.
37. Uo. 623. old.
38. Uo.
39. Uo. 621. old.
40. Uo. mint a 30. sz. (7. old.)
41. Uo.
42. Uo. 9. old.
43. Uo. 10. old.
44. Uo. 11. old.
45. Uo. 15. old.
46. Uo. 16. old.
47. Uo. 17. old.
48. Uo. 42. old.
49. Polányi Károly: Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom. Bp. 1986. (288. old.) — Itt Polányi egyebek közt leszögezi, hogy a gazdasági rendszer csak a piacba ágyazott társadalmat határozza meg, semmilyen más társadalmat nem. „Ne képzeljük, hogy a gazdasági rendszernek korlátozni kell bennünket eszményeink társadalmi megvalósításában” — állapítja meg.
50. Uo. mint a 31. sz. (42–45. old.)

Nagy Boldizsár

A jog barlangjai

Hova meneküljön, akit a politika farkasai és a jog törvényei (az élet farkastörvényei) üldöznek? Oltalmat adhat-e a jog, miként a régi korok menekülőinek adtak oltalmat a szentélyek mesterséges és a még érintetlen táj természetes barlangjai? Ki védi meg a menekültöt, ha felé kard nyúl barlangjában? A válaszok prózaibbak, mint a kérdések!

Ausztrália Szövetségi Bírósága 1980. december 3-án kelt ítéletében kimondta: a törvényben rögzített felhatalmazást arra, hogy egy illegális bevándorlót kitoloncoljanak, nem korlátozza a természetjog, a természetes igazságosság tiszteletbentartásának — egyébként létező — parancsa. Az államok joga nem a természetes ész, az empátiára és együttérzésre kész értelem és érzelem joga; nem vezet egyenes út a morálisan kívánatostól a jogban kodifikálthoz. Adott az áttetszően tiszta erkölcsi igény: „fogadj be, gondozz, s akarata szerint integrálj vagy hagyj meg különállásban mindenkit, akit a politika, a természet erői vagy embertársai üldöznek”. Ez a maxima a politikum, az értelmes önzés, a rossz emlékek, az előítéletek s a környező példák hatóanyagaival elegyedve, a szétszórt és nem hatékony jogalkotó apparátus rostáján átszűrve termi azt a masszát, amit *menekültjognak* neveznek.

A magyar menekültjog e sorok írásakor forrásban van. 1989. március 14-én Magyarország csatlakozott az 1951. évi genfi menekültügyi egyezményhez és az annak hatályát időben és térben kitágító 1967. évi New York-i jegyzőkönyvhöz. Ezzel a menekültek helyzetét jószerivel egymagában rendezni hivatott rendelkezés, az Alkotmány 67. szakasza mellé („67. szakasz. A Magyar Népköztársaságban mindenki, akit demokratikus magatartásáért, a társadalmi haladás, a népek felszabadítása, a béke védelme érdekében kifejtett tevékenységéért üldöznek, menedékjogot kaphat.”) egy más fogantatású, éppen a Kelet-Európában tomboló terror ellen menekülőkre szabott definíció készült: menekült az, aki „faji hovatartozása, vallása, nemzetisége, bizonyos társadalmi csoporthoz tartozása vagy politikai véleménye miatti üldöztetéstől való megalapozott félelem következtében nem abban az államban tartózkodik, melynek az állampolgára, és nem képes vagy e félelem következtében nem hajlandó országának védelmét igénybe venni”.

Az egyezmény működése további szabályokat kíván. Ilyenek a be-

fogadó államokra és a menekült státuszról való döntési eljárásra vonatkozó normák. Rendezni kell a státuszt el nem nyert személyek helyzetét, meg kell alkotni a nem politikai okból menekülőkre és az egyszerű bevándorlókra vonatkozó szabályokat, mivel az 1989 elején hatályos normák ezekkel a lehetőségekkel csak kivételes esetekben számoltak. Ezekben a rendőrségnek szinte korlátlan — fellebbezéssel rendszerint megtámadhatatlan, bírói ellenőrzés alá soha nem tartozó — mérlegelési jogkört adtak, illetve a döntést jogon túli tényezőkre — a chilei menekültek esetében például az MSZMP KB-ra — bízták.

Az új jognak sok súlyos kérdésre kell választ adnia: politikai menekültek-e a Romániából (vagy Mogadishuból vagy Prágából) menekülők? Ki döntsön erről, milyen kritériumok alapján? Mi legyen azokkal, akiknek kérelmét elutasították, de itt tartózkodnak? Milyen feltételek mellett szabad visszaküldeni a menekülőket abba az országba, ahol állításaik szerint üldözik őket? Mi a teendő, ha a menekülők tömegei érkeznek határainkra?

A jog válaszainak felvázolása előtt szembe kell nézni azzal, hogy *az igazi kérdések nem ezek, hanem az ezeket megelőzőek*. Mi a helyes az erdélyi magyarsággal szemben: ottmaradásukat előmozdítani a kultúra megőrzése érdekében, vagy átjövételüket segíteni fizikai és szellemi épségük megőrzése végett? Az idejött magyarok esetében ismét kérdés, van-e jogunk hátráltatni továbbvándorlásukat, szétszóródásukat a nyugati világban. De ne legyünk szűkkeblűek: *a menekültügy nem az erdélyi magyar kisebbség ügye*. A világban mintegy tízenkétfélmillió menekültet tartanak számon. Közöttük diszkriminálni tilos, ez alapelv a menekültjogban. Így kirajzolódik a *menekültpolitika igazi nagy kérdése: integrálni, hazatérésükig megtérni vagy továbbutazásukban támogatni kell-e a menekülteket?* Nyilvánvaló, hogy a magyar menekültpolitikának olyannak kell lennie, hogy a Szomáliából és a Romániából menekülőkre egyaránt alkalmazható, ugyanakkor a magyar társadalom által elfogadott, tolerált legyen. A menekültjognak az a feladata, hogy ezt a törekvést a jog nyelvére ültesse át.

Az ilyen törekvés azonban nem érhet célt, mert nincs mindenkit kielégítő választás; *a menekült-probléma megoldhatatlan*, egyrészt mert a menekülők formális egyenlősége nem takarhatja el azt, hogy Kalotaszeg és Kabul nem egyformán távol van, másrészt mivel csak *az a valódi megoldás, ha senkinek nem kell menekülnie, de mindenki távozhat, ha akar*; ha az ember, az állampolgár a hazájában otthon van.

Esély csak a tökéletlenre van. Lássuk mennyit vált be ebből a formálódó jog.

Kire fog vonatkozni a menekültügyi egyezményt kihirdető törvény, s mi lesz azoknak a sorsa, akiket nem oltalmaz, adódik az első kérdés.

A menekülő menekültté csak azáltal válik, hogy egy állam megfelelő szerve ezt kimondta, azaz nem a valóság, az üldöztetés, hanem a bürokratikus apparátus minősít. Az egész nyugati féltekén (is) így van ez. Az eljárás, amelyben a menekült státusz megoldásáról döntenek, hosszadalmas, körülményes és szigorú. Az 1970-es évek gyakorlatával szemben, amikor Ausztráliának, Kanadának évente néhány száz politikai menedékjogi kérelmet kellett csupán elbírálnia, a nyolcvanas évek végére ez a szám tízezres nagyságrendűre nőtt (Kanada 1977: 500 db, 1987: 25 944 db; Svédország 1981: 4 000 db, 1987: 17 000 db). E növekedést az államok két módon ellensúlyozzák: egyre szigorúbb-

ban értelmezik a menekült-definíciót, és egyre több formai, eljárásjogi kibúvót alakítanak ki annak érdekében, hogy az elismert menekültek száma alacsony maradjon, ne haladja meg a kérelmezők 5–20 százalékát.

A magyar hatóságok aligha fognak a szerződés nagyvonalúan tág értelmezésével kitűnni. Ezt jósolják a tények: egy megszorító fenntartással kizárták az egyezmény alkalmazását az Európán kívüli események miatt menekülőkre; nem állítanak fel önálló Menekültügyi Hivatalt, hanem ilyen néven tucatnyinál kevesebb embert foglalkoztató szervezeti egységet hoztak létre a Belügyminisztériumban; a befogadó állomás helye szerint illetékes megyei rendőrfőkapitányságra ruházták az első fokú döntést a státusz megadásáról; nem garantálták az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága Képviselőjének a részvételét az eljárásban. Mindezekből az következik, hogy *a magukat menekültnek valló személyek közül minden ötödiket vagy tizediket ismeri majd el az állam az 1951. évi egyezmény szerinti politikai menekültnek*. A többiek megmaradnak a legális (vagy illegális) bevándorló és a humanitárius okból menedékjogot kérő személy közötti tartományban. A magyar hatóságok várható szűkkeblősége nem lesz szerződésellenes: az egyezmény valóban nem vonatkozik azokra, akiket éhínség, természeti katasztrófa, nyomor, káosz vagy ehhez hasonló ok kényszerít hazája elhagyására vagy az oda vissza nem térésre. Ugyanakkor le kell szögezni, hogy a Romániából menekülők közül azok, akik valamelyik nemzeti kisebbséghez tartoznak, feltétlenül, a román menekültek pedig valószínűleg megfelelnek a definíció előírásainak, hiszen nemzeti hovatartozásukon és/vagy politikai nézeteiken alapuló — üldöztetéssel felérő — diszkriminációtól való félelmük megalapozott. Az ügyben eljáró magyar hatóság széles cselekvési szabadságának az alapja az, hogy az egyezmény az egyéni, közvetlen üldöztetés általi fenyegetettséget veszi alaphelyzetnek, nem kényszerítvén egyetlen menekültet befogadó államot sem arra, hogy egy diszkriminációt szenvedő csoport tagjait pusztán a csoporthoz tartozás alapján menekültnek ismerjen el.

A politikai menekült státuszt elnyerő személyek alapvető jogait megfogalmazza a menekültügyi egyezmény. A részletek bemutatása túlnőne e cikk keretein, a lényeg az, hogy a vallásgyakorlás, a bíróságok igénybevétele, a szellemi tulajdon védelme, az alapvető munkafeltételek és társadalombiztosítási szolgáltatások, valamint az állami adók, vámok és díjak tekintetében a politikai menekültnek ugyanolyan jogai vannak, mint a magyar állampolgároknak, minden egyéb területen kedvezőtlenebb bánásmódot garantál csupán az egyezmény; bizonyos esetekben (pl. munkavállalás, nem politikai és gazdasági egyesülések) olyant, amilyenben a legkedvezőbb helyzetben levő külföldi van Magyarországon, másokban pedig (pl. ingatlanszerzés, önálló iparűzés, kereskedelem, gazdálkodás, nem alapfokú oktatás) olyant, amilyenben a külföldiek más országokban általában részesülnek. Az egyezményből a menekültre származó legnagyobb előnyt a menekült útleveléhez való joga jelenti. Ezt az egyezményben részes több, mint száz állam érvényes útiokmányának ismeri el. A menekült státusból fakadó másik komoly előny pedig az lehet, hogy az illető gyorsabban szerezhethet magyar állampolgárságot, mint a státuszt el nem nyert társai. Ha 1990. február 10-én lejár az állampolgárság kérdéseit szabályozó kétoldali magyar-román egyezmény hatálya, és a magyar fél

elzárkózik annak változatlan formában való megújításától (ez valószínű), akkor *nem lesz többé akadály a menekült státuszt a honosítás során a kedvezményes — többévi helybenlakást nem kívánó, gyors — honosítás alapjául véve az elismert menekültet azonnal magyar állampolgárrá fogadják.* A honosítás azért is fontos lehet a menekültnek, mert — a laikus számára talán meglepő módon — *a menekült státusz nem garantálja a menekült jogát az adott országban való letelepedésre!* Helyzete ambivalens: üldöztetése országába semmiképpen, más országba is csak szigorú feltételek mellett lehet kitoloncolni, ugyanakkor a legtöbb országban nincs alanyi joga a korlátlan idejű tartózkodásra.

Mi lesz azoknak a sorsa, akik nem folyamodnak menekült státuszért vagy akiknek a kérelmét elutasítják? A most kialakuló jognak ez a legnagyobb, egyelőre megoldatlan dilemmája. Téves ugyanis az a köztudatban kialakított kép, amely szerint a genfi egyezményhez csatlakozásunk megteremti a menekültek gondjait megoldó jogi kereteket. Láttuk, valószínű, hogy a menekültek minimum nyolcvan százaléka kívülreked majd a felvázolt rendszeren. Ők humanitárius alapon kaphatnának területi menedékjogot, vagy letelepedett külföldinek minősülhetnének. Az előbbi egyáltalán nem ismeri a magyar jog, az utóbbi hatályban levő szabályozása lényegében a családegyesítés és a hatóság mérlegelésére bízott méltányolást érdemlő okok megléte esetén tette lehetővé, hogy a külföldi — a rendőrfőkapitányság határozatától függően — letelepedhessen. A most formálódó jogi szabályozás szélesebbre tárja a kapukat: a letelepedést engedélyezhetővé teszi, ha a külföldi megélhetése és lakása biztosított és nem áll fenn a letelepedést kizáró körülmény. Ezt a ki- és bevándorlást szabályozó, a közeljövőben a Parlament elé kerülő törvény fogja kimondani. A külföldinek továbbra sem lesz alanyi joga a letelepedésre, sorsa a rendőrfőkapitányság belátásától függ majd, mi több, a már megadott letelepedési engedély is visszavonható lesz, ha a külföldi itt-tartózkodása „a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági érdekeit” veszélyezteti. Ha pedig kifejezetten sérti azokat, akkor az engedélyt vissza kell vonni — mondja a törvénytervezet.

A hazájából elmenekült személynek több oltalmat nyújtó — például a kiadatástól megvédő —, humanitárius alapon megadott területi menedékjog teljesen szabályozatlan a mai jogban, kivéve az Alkotmány már idézett 67. szakaszát, valamint a Büntető Törvénykönyvbe foglalt kiadatási tilalmat [9. § (4) bek.] és az 1979. évi nemzetközi magánjogi kódex 13. §-át, amely szerint a Magyarországon menedékjogot élvező személy személyi állapotára a magyar jog az irányadó. *Ha a területi menedékjog megadásának szabályait nem fogják a közeljövőben kodifikálni, akkor a legtöbb menekült továbbra is a helyzetének speciális összetevőire vak idegenjog kényszerzubbonyába szorul.*

Az idegenjog pedig éppen azt nem adja meg neki, amire a leginkább szüksége van: az oltalomra a hazai körülményekbe való visszakerülés ellen. A menekültjog mindkét ágának, a politikai és a területi menedékjognak is központi gondolata a menekülés országába visszakerülés tilalma, a *non refoulement* elve. A genfi egyezmény a következőképpen fogalmaz:

„1. Egyetlen szerződő állam sem utasít ki vagy küld vissza (refouler) semmilyen módon menekültet olyan területek határaitra, ahol

életét vagy szabadságát faji hovatartozása, vallása, nemzetisége, bizonyos társadalmi csoporthoz tartozása vagy politikai véleménye miatt fenyegetnék.

2. A jelen rendelkezésből fakadó kedvezmény azonban nem illeti meg azt a menekültet, akiről alaposan feltehető, hogy veszélyezteteti annak az országnak a biztonságát, amelynek területén van, vagy aki, miután különlegesen súlyos bűncselekményért jogerősen elítélték, veszélyt jelent az illető ország lakosságára nézve.”

Világos beszéd. Mégis, a határán vannak homályos szituációk. Ilyen a magát menekültnek valló, de annak még el nem ismert személy helyzete, valamint azé, aki a menedéket ígérő ország határán tartózkodik és bebocsátását azon az alapon kéri, hogy menekült. Az elsőben jóhiszemű állam nem tagadhatja meg a menekültől a maradás jogát addig, amíg döntenek arról, valóban menekült-e az illető vagy sem. A másodikban a nemzetközi gyakorlat megoszlik, nem kevés olyan állam van, amely a határára érkezett személyeket visszafordítja, eleve lehetetlenné téve, hogy menekült státuszra vonatkozó igényüket kellő módon bizonyítsák. Ennek leggyakoribb jogi technikája az úgynevezett előzetes szűrés, amelyben a „nyilvánvalóan alaptalan” kérelmek betérjesztőit egy megelőző — általában rendőrségi, határőrségi — eljárásban kiszűrik és visszaküldik. Ugyanerre vezet, ha az illetőre nem vonatkozik az egyezmény — mert például már oltalmat kap az ENSZ valamely szervétől, vagy éppen különösen súlyos bűncselekményt követett el —, vagy más (transzit) országban már védelmet kapott vagy kaphatott volna.

Megvéd-e hát a jog az üldöztetéstől? Ha a kiinduló kép nyelvén fogalmazódik meg a válasz, akkor így hangzik: a jog kialakította ugyan a politikai menedékjog barlangját, de az túl szűk lesz a menekülők többségének, akik számára a humanitárius alapon megadott területi menedékjog, vagy a liberális letelepedési és honosítási politika nagyobb, még kialakítandó menedékei nyújthatnak oltalmat. Ezek megalkotása, és a hozzájuk vezető, előítéletekkel, dogmákkal, politikai megfontolásokkal és a szűkös javakon való osztózástól irtózással be-
nőtt út megtisztítása nem a jogászok feladata: az mindannyiunk dolga.

Ajánlott irodalom

1. AGA KHAN, Sadruddin: Legal Problems Relating to Refugees and Displaced Persons. In: Recueil des Cours, tome. 149, 1976. — I. 287—352. old.
2. BÀN Tamás: A menekültjogról. Magyar Jog, 1989/5. 394—409. old.
3. GILBERT, Geoffrey S.: Right of Asylum: A Change of Direction. International and Comparative Law Quarterly. Vol. 32. (1983) 3. sz. 633—650. old.
4. GOODWIN-GILL, Guy S.: The Refugee in International Law. Clarendon Press, Oxford, 1983.
5. GRAHL-MADSEN, Atee: The Status of Refugees in International Law. Volume I: Refugee Character, Sijthoff, Leyden 1966.; Volume II: Asylum, Entry and Sojourn, Sijthoff, Leyden 1972.
6. GRAHL-MADSEN, Atee: Territorial Asylum. Almqvist & Wiksell International Oceana Publications, Stockholm, New York, 1980.
7. Handbook on Procedures and Criteria for Determining Refugee Status under the 1951 Convention and the 1967 Protocol Relating to the Status of Refugees. (Office of the United Nations High Commissioner for Refugees) Geneva, 1979.
8. HEUVEN GOEDHART, G. J. van: The Problem of Refugees. Recueil des Cours, tome 82. 1953 — I. 261—369. old.
9. Idegenjog, Szerkesztette: dr. KONRÁD Edit. MTA Államtudományi Kutatások Programirodája. (sokszorosítás) Budapest, 1987.
10. A nemzeti kisebbségek és menekültek jogai. I. kötet. Szerk.: Timoránszky Péter, MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, Budapest, 1989.
11. POLT Péter: Jog-e a menekültjog? Acta Facultatis... A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Actái, XXVII. kötet, 1985. 95—116. old.
12. TÓTH Judit — KOLLÁTH György: A menekült-kérdés néhány főbb szociális, szervezeti, jogi és tartalmi problémája. A nemzeti kisebbség és a menekültek jogai 177—233. old.

Fogyatékos támogatás — kárvallott fogyatékosok

Beszélgetés Urbanekné László Judittal

Esély: Az egyszemélyes intézményként működő MINERVA Családsegítő Szolgálat vezetőjeként és egyben alkalmazottjaként rengeteg mesélnivalód lehet az elmúlt évek tapasztalatairól. Úgy tudom, egyik legfájdalmasabb élményed a szellemi fogyatékos és mozgássérült gyermekek számára Óbudán létrehozott óvoda kényszerű felszámolása. Szeretném, ha beszélnél az óvoda történetéről.

Urbanekné László Judit: Nem sokkal azután, hogy 1983-ban megalakult a MINERVA, jól megfogalmazott igény jelentkezett a kliensek részéről, amit a MINERVA Családsegítő Szolgálat nem tudott kielégíteni. Egyre több olyan szülő fordult hozzám gyermekfelügyeletért, akinek szellemi fogyatékos mozgássérült gyermeke volt. A szülők az első beszélgetésnél általában nem merték megemlíteni, hogy a gyermekkel bármi gond van. Így legtöbbször az első pótmamától tudtam meg, hogy valamilyen módon sérült gyerekhez hívták. A pótmamák másodszor már nem vállalták a feladatot. Az emberek többségében rossz attitűd rögződött meg a fogyatékosokkal, sokszor még az öregekkel szemben is. Nevelési fogyatékoságunk, hogy félrenézünk, ha tolókocsis embert látunk, menekülünk a szenvedés látványa elől. Elég hamar kiderült, hogy a pótmamák nem tudják elviselni azt az érzelmi terhet, amit egy fogyatékos gyerekkel való együttlét jelent. A gyógypedagógus hallgatók — akiket többek között ilyen szolgálatra is képeznek — vállaltak volna gyermekfelügyeletet, de olyan magas áron és olyan rövid időtartamra, hogy a családok többsége számára ez nem volt megoldható. Miért kér egy anya pótmamát? Azért, hogy öt, hat, hét év után kimozdulhasson a gyermeke mellől, rendszeresen elmeheessen néhány órára, a normálshoz közelítő életet éljen. A sérült gyermekek szülei tulajdonképpen négy fal közé zárva élnek, legtöbbször egészen elképesztő teljesítményt nyújtanak a gyereküknek. De ezt nem lehet a végtelenségig bírni. Az világos volt, hogy a MINERVA nem tud segíteni nekik. Azon gondolkodtam, mi lenne, ha egy olyan gyermekmegőrzőt csinálnék valahol — pl. egy gyógypedagógus lakásán —, ahová az anyák elvihetnék gyermekeiket. Ez járható útnak tűnt, és már szereztünk is egy bérelhető lakást, amikor összehallgottam egy konduktor lánnyal.

E.: Mit jelent a konduktor kifejezés?

U. L. J.: A konduktorok mozgáspedagógusok, akiket a Pető Intézetben képeznek. A konduktor pedagógia lényege, hogy a sérült mozgásfunkciók helyreállítása sok-sok gyakorlással történik. A sérült gyerekek begyakoroltatják az alapvető mozgásfunkciókat. A módszer lényegéhez tartozik a kemény munka. A Pető-módszer világhírű, és ez a lány a Pető Intézetben tanult.

E.: A mozgássérült gyerekek számára tehát létezik egy kiváló intézmény. De van-e valamilyen szolgáltatás olyan gyerekek számára, akik mozgássérültek és szellemi fogyatékosok is egyben?

U. L. J.: A mi intézménystruktúránk úgy működik, hogy különválasztja a mozgássérülteket és a szellemi fogyatékosokat. Az egész rendszer túlságosan merev. Azt várja, hogy az élet igazodjon hozzá, ezért a halmozottan sérült gyerekek a két intézményrendszer között a földre kerülnek. A Pető-módszer a szellemi fogyatékos gyerekek számára esélytelen, hiszen nem az ő számukra készült. A gyógypedagógiai óvodái és iskolai hálózat viszont nem tud mit kezdeni a mozgássérült gyerekekkel, mert módszertana erre nem alkalmas. Az autistáknak ma már van intézményük, de 1983-ban még nem volt. A szellemi fogyatékos és mozgássérült gyerekek előtt a következő alternatíva állt: vagy otthon maradnak a családnál és akkor az anya a terapeuta — aki idegi és intellektuális teherbíró-képessége függvényében otthon végzi el a terápiát —, vagy a gyerek bekerül egy egészségügyi gyermekotthonba — ahol terápia helyett tulajdonképpen csak „megőrzik”. Ez a végállomás.

E.: Mikor és hogyan derül ki, hogy többféleképpen is sérült gyerekről van szó?

U. L. J.: Amikor Magyarországon megszületik egy csecsemő, a gyermekorvos megvizsgálja. Ha a perinatális agyi károsodás látványos, akkor a csecsemőnek jó esélye van arra, hogy egyhetes korában károsodását felismerjék. A sérült csecsemőnek ebben az esetben óriási szerencséje van, mert azonnal neurológus szakember kezébe kerül. A szerencsétlenebbül sérült gyereknél viszont sokszor úgy telik el az első életév, hogy az orvosok nem ismerik fel, hogy baj van. Nem vagyok szakember. Erről a kérdésről nem tudok úgy beszélni, mint egy gyógypedagógus, csak úgy, mint egy olyan ember, aki éveken keresztül sérült gyermekek közelében volt és megtanulta legalább helyükre tenni a dolgokat. Azt is láttam, milyen rendkívüli nehézséget okozhat egy sérült gyerek a család számára. A mi óvodánk ugyan nem igazolta, de szélesebb körű tapasztalatból tudom, hogy azok a családok, amelyekben fogyatékos gyerek él, gyakran csonka családdá válnak, mert a férfiak akkora kudarcként élik meg gyerekük fogyatékoságát, hogy elmenekülnek otthonról. A gyerekekkel otthon maradt anyák napi négy-hat órát is dolgoznak a gyerekekkel — egyedül. Borzasztóan kemény munkát végeznek.

E.: Mindennek felismerése végül is hová vezetett?

U. L. J.: Egy új intézmény és egy új módszer kipróbálásához. A konduktor — akit már említettem — kidolgozott egy olyan játéktérapiát, amelyben a játék mint a motiváció eszköze szerepelt a mozgáskészítésre. Tehát a Pető-módszerrel ellentétben nem hívószavak, füttyök, sípok kényszerítik ki a gyermekből a mozgást, hanem a játék öröme, az inspiráció, a belső készítés. Elmondok egy példát arra,

hogyan a játék mint élethelyzet hogyan ösztönzi a gyerekeket, hogy megtegyék azokat a mozdulatokat, amelyeket egyébként nem tennének meg. Speciális bordásfalakat használtunk. A bordásfal tetején egy henger volt, amelyről egy játék lógott le. A gyerekek nem az volt a feladata, hogy görcsös izmait fájdalmasan erőltetve felkapaszkodjon a bordásfalra, hanem hogy elérje a játékot. A módszer lényege, hogy minden egyes mozgásformát játékszituációban rögzít — örömteli szituációban. Ezek a gyerekek boldogok voltak. Közben nagyon keményen dolgoztak. Úgy vélem, ez kitűnő elgondolás. Nekem nagyon rokonszenves. Elkezdtünk közösen álmodozni egy olyan óvodáról, ahol ezzel a módszerrel dolgozunk a halmozottan sérült gyerekekkel. Számolni is kezdtünk, és kiderült, hogy 1984-ben havi 6000 Ft lett volna az önköltséges ár. Ez természetesen megfizethetetlen volt a kliensek számára. Akkor egy időre félretettük a tervet, amíg az első Soros-alapítvány pályázatot el nem olvastam. Azonnal tudtam, hogy ezt a lehetőséget nem szabad kihagynom. 1985-ben beadtam a pályázatot.

E.: 1983 és 1985 között készült-e valamilyen felmérés arról, hogy hány család tartana igényt ilyen szolgáltatásra?

U. L. J.: Igen. Meglehetősen széles körben tudtunk tájékozódni arról, hogy hány szülő hozná el gyermekét egy olyan óvodába, amely speciális szolgáltatást nyújt, és hogy mennyit tudnának ezért fizetni. Kiderült, hogy meglehetősen komoly igény van az eddig még soha nem látott óvodára, a fizetőképes kereslet azonban nem volt nagy. Végül tíz gyereket választottunk, 3000 Ft volt a havi díj.

E.: Mit tartalmazott a pályázat?

U. L. J.: Beadtunk egy ötéves programot, amely a játékerápia komplex terápiává bővítését tartalmazta. Hipotézisünk az volt, hogy ha a gyerekeket napi nyolc órában egymásra épülő programok segítségével szakemberek foglalkoztatják, akkor valamelyik funkció fejlődése megindul, és az elvben egy másik funkció fejlődését is magával vonja. A tervezett kísérlet újdonsága az volt, hogy a módszer egyszerre szellemi és testi fogyatékos gyerekek részére szólt. Hat fős csapat állt össze, amelyben pszichopedagógus, konduktor és óvónő vett részt. Olyan gyerekcsoportot szeretnénk volna összeállítani, amely az átlag betegpopuláció valós arányait tükrözi. Már az induláskor az a vád ért bennünket, hogy majd biztosan megszűrjük a gyerekeket, és látványos fejlődést produkálunk egy kirakatcsoporttal. Erről valójában szó sem volt. A gyerekeink kb. ötven százaléka olyan gyerek volt, akit három éves kora körül elküldtek a Pető Intézetből, mert nyilvánvalóvá vált, hogy olyan súlyos értelmi károsodásban szenved, amely Pető-terápiával nem kezelhető. A gyógypedagógiai óvodáknak ezek a gyerekek azért nem kellettek, mert nem tudtak járni. Ha a szülő a gyereket egészségügyi gyermekotthonba nem akarta adni, a kör bezárult. A program szakmai felügyeletét Dr. Balázs Mária gyermekneurológus vállalta. Az első évre 800 000 forint támogatást kaptunk a Soros-alapítványtól. 1987. május 20-án megnyitottuk az óvodát. Amikor elindultunk, semmiféle tapasztalatunk nem volt, hiszen ilyen jellegű óvoda korábban nem létezett.

E.: Mik voltak az első eredmények?

U. L. J.: Az első év nyári szünetére odáig jutott a csoport, hogy a két legjobb állapotban lévő gyerekünknel megindult a spontán játék. Vagyis a gyerekek nem a pedagógus felszólítására kezdtek el és fe-

jeztek be egy játékot, hanem maguk kezdeményeztek játéksituációt. Tulajdonképpen ez volt a cél. Persze sikertelenségek is voltak. Az egyik gyerekünkől meg kellett válnunk, mert kiderült, hogy rosszul reagál a napi nyolcórás intenzív foglalkozásra. Egy másik kisfiút az édesanyja kivett az óvodából, mert úgy látta, hogy a többi súlyosabban sérült gyerek akadályozza a fejlődését.

E.: Hogyan telt egy óvodai nap?

U. L. J.: A legértékesebb időben, reggel nyolctól kilencig nagyon koncentrált program folyt. Ebben a szerepjáték-terápiás programban négy pedagógus dolgozott együtt a tíz fős gyerekcsoporttal. Ezt követte a reggeli, ami tulajdonképpen megintcsak foglalkozás, hiszen az önellátásra tanítás nagyon fontos. Itt kezdtük a kézmosás, fogmosás tanítását, a szobatisztaságra nevelést, önálló étkezés kialakítását. Sok gyereknél a nyelési reflexet is ki kellett alakítani. Reggeli után kettévált a csoport. Az egyik csoporttal egy gyógypedagógus dolgozott, a másikkal egy gyógytornász és egy szomatopedagógus. Ő mindig a gyengébb csoportnál volt a második ember. 12-kor ebéd, utána csendes pihenő, kb. egy óra. Ezután a konduktor foglalkozott a gyerekekkel egy héten háromszor, hetente kétszer jött a szurdopedagógus, aki beszédfejlesztő programokat csinált. Péntek délután általában szabad program volt vagy kirándultunk.

E.: Milyen korosztályú volt a csoport?

U. L. J.: Két és félévestől hat éves korig. Minél korábban jött egy gyerek, annál jobbak voltak az esélyei. A program nagyon szépen haladt. A fiatal gyógypedagógusok borzasztó lelkesen dolgoztak és nagyon szerették a gyerekeket. Volt rá idejük és módjuk, hogy szeressék őket. Személyre szabott programokat is tudtak futtatni a csoportos foglalkozások mellett. Az együttes munkát úgy képzeltem el, hogy mindenki egyenrangú, és mindenkinek megvan a maga részfeladata. Nem egy hierarchikus struktúrát szerettem volna kialakítani, hanem úgy képzeltem, hogy mellérendelt viszonyban élhet egymás mellett a célért lelkesedő öt-hat ember. Ez azonban utópia. Egy erősen hierarchikus struktúrában nőttünk fel, ezért sokszor elbizonytalanodtunk hierarchia nélkül. Azt hittem, óriási dolog, ha fiatal, jól képzett szakemberek lehetőséget kapnak arra, hogy saját szakmai programjukat megvalósítsák és ez biztosíték az eredményhez.

Mindvégig sok előítélet kísérte a munkámat. Hozzá voltam szokva, hiszen a MINERVA első éveiben minden félévben egyszer kijött egy revizor, kvázi környezettanulmányra, hogy megnézzé, nem emelkedett-e rohamosan az életszínvonalam. Egy idő után ezt abbahagyta. Amikor az óvodai vállalkozásba kezdtem, olyan hírek kezdtek terjedni rólam, hogy ebből meggazdagszom. Meg kell mondanom, én voltam az egyetlen, aki a szülői értekezletre Trabanttal érkezett. A sok feszültség ellenére a második év rendkívül eredményes volt. A lányok felnőttek a feladathoz, elkezdtek önállósodni. Kinőtt a csoportból egy nagyon kemény, önálló és koncepciózus vezető, aki az értelmi foglalkozásokat vezette pszichopedagógusként. Korábban éveken keresztül óvónőként dolgozott. Csodálatosan kreatív ember.

E.: Te is részt vettél a foglalkozásokon?

U. L. J.: Rengeteget jártam az óvodába, mivel odakötöttek az apró napi teendők; a bevásárlás, a gyümölcsle szállítás stb. Valakinek ezt is el kellett végezni. Természetesen rettentően izgatott a program,

bár tevőlegesen abban nem tudtam részt venni — én a menedzser voltam. De az előfordult, hogy amikor megbetegedett a dadus, akkor beálltam a délelőtti műszakba; végül is a kenyeret szépen meg tudom vajazni és a biliket is ki tudom hordani. Eltelt két év. A harmadik évi Soros-támogatás feltétele az volt, hogy a Minisztérium garantáljon valamiféle anyagi támogatást. Még a kezdet kezdetén, az akkori Egészségügyi Minisztérium szakértője, Dr. Pintér Attila főorvos nagyon kedvezően bírálta el a programunkat, és olyan nyilatkozatot tett, hogy amennyiben a kísérlet eredményesen befejeződik, és valóban sikerül egy komplex terápia alapjait kidolgozni, akkor ez egy országos programmá fejleszthető, amit ő kész támogatni. Ennek az ígéretnek a valóra váltását várták két év után. Közben azoban a Minisztériumot átszervezték, és Pintér főorvos átkerült a szociális szférához. Neki továbbra is nagyon tetszett a program, többször ellátogatott az óvodába, dicsérte a munkánkat, de ez nem volt elég. Az Alapítvány egy konkrét ígéretet és néhány ezer forintot várt. Ezt sajnos a szociális szférát jellemző pénzzúke miatt nem kaptuk meg.

E.: Hol tartott ekkor a program?

U. L. J.: A program ekkor kezdett igazán összeállni. Mindenki egyetértett abban, milyen fontos lenne folytatni, hiszen addigra jelentkeztek igazán komoly eredmények, kezdtek beérni a módszerek, akkorra lett teljes az eszközpark. Saját terápiás eszközeink voltak, amelyek a forgalomban általában nem kaphatók: a pedagógusok maguk készítették ezeket kifejezetten az óvoda számára. A gyerekek állapotában lényeges javulás állt be: az egyik kisfiúnk „normál” óvodába került, és a többi gyerekünks is nagyon szépen fejlődött.

E.: Megkaptátok a harmadik évre a támogatást?

U. L. J.: Sajnos nem. De ebben szerepet játszott az is, hogy a második év után a konduktor bejelentette, hogy egészségügyi okok és családi helyzete miatt megválna a csoporttól. Ez a döntés mindenkit nagyon rosszul érintett, de végül is találtunk egy fiatal gyógypedagógust, aki átvette a helyét. Amikor elkészítettem a pályázatot, belevettem, hogy a konduktor megvált a programtól, de gondoskodtunk a pótlásáról. És akkor felhívtak a Soros-alapítványtól, és közölték velem, hogy a konduktor benyújtott egy ellenpályázatot. Abban a pillanatban tudtam, hogy ez mindkettőnk számára knock-out. A pályázatot sem én, sem ő nem fogja megkapni. Így is történt. Meg kellett szüntetni az óvodát.

E.: Nem volt lehetőség arra, hogy máshonnan szerezzetek támogatást?

U. L. J.: Sajnos, rengeteg hibát követtem el. De rájöttem, hogy még egy ilyen nagy kudarc sem hiábavaló, ha az ember kellő gondossággal végigelemzi a saját lépéseit. Jól kimutathatók azok a pontok, ahol súlyos döntési hibákat követtem el. Az egyik legsúlyosabb hibám az volt, hogy végig „egylábas” szponzorálásra támaszkodtam. Menet közben próbáltam más forrásokat is keresni. Kaptam is egy kevés pénzt az ÁISH-tól még az első időkben, és néhány nagyvállalattól, 10, 20, 50 000 forintot. De sokkal jobban kellett volna menedzselni az óvodát. Amikor elkezdtem kétségbeesetten kapaszkodni újabb szponzorok után, már késő volt. Akkor már az volt a legfontosabb dolgom, hogy megpróbáljam elhelyezni a gyerekeket. Ők még mindig nem illettek bele a *vagy* mozgássérült, *vagy* gyógypedagógiai óvodákba.

E.: Úgy tudom, közben alakultak speciális foglalkoztató intézetek.

U. L. J.: Igen. Az autista kisfiúunkat el tudtuk helyezni az autisták számára fenntartott óvodába, amelyet Balázs Anna vezet. Békéscsabán most indult be egy óvoda, a miénk mintájára. Végül mindegyik gyerek számára találtunk helyet. A másik autista kisfiúunk bekerült az ún. értelmi fogyatékos napközibe, mert nálunk megtanult járni és szobatiszta lett. Egy kislány — most már hét éves — egy foglalkoztató iskolába került, az öccse ugyanennek az iskolának az első osztályába. Volt egy ép értelmű, súlyosan mozgássérült kisfiúunk, vele tudunk volna talán a legtöbbet elérni, mert ő nagyon akart eredményt elérni, ő normál óvodába került.

Hely mindenkinek akadt, csak éppen nem fog velük történni semmi. A szülőktől úgy váltam el, hogy ha valami csoda folytán még egyszer óvodát csinállok, akkor értesítem őket, mert vissza akarják hozni a gyerekeket. A foglalkoztatóknak sem volt könnyű elhelyezkedni, mert gyógypedagógiai állásokat kínálnak ugyan, de ezek a lányok éppen olyan munkát kerestek, mint itt. Végül azért mindenki elhelyezkedett. De nem hiszem, hogy találtak olyan munkahelyet, ahol ennyire izgalmas munkát végezhetnek, és a saját elképzelésüket valósíthatják meg, a saját ötleteiket dolgozhatják ki. Csak a szakemberek együttes munkája avathatta volna ezeket az ötleteket módszerré, de ehhez hosszabb ideig tartó együttlétre lett volna szükség. Próbálkozásunk törvényszerűen kudarcra volt ítélve. Ebben a társadalmi környezetben egy kincstári logikával ellentétes logika szerint építkező vállalkozás eleve kudarcra ítélt. Nem előbb volt meg a ház, az intézmény, a név, a felügyeleti szerv, és aztán jöttek a gyerekek és az elképzelések, hanem éppen fordítva. Egy magánvállalkozó belepofátlankodott a nagy intézmények ügyébe. Egyetlen szponzorra támaszkodott és még csak tisztességes hierarchikus viszonyokat sem tudott kiépíteni a munkatársaival. És mindez 1989-ben, Magyarországon történt.

Az interjút készítette: Lévai Katalin

„Hajléktalanokért”

Társadalmi Bizottság

Alapítólevele

A „Hajléktalanokért” Társadalmi Bizottság megalakítására összeírt alulírottak, *figyelembe véve*, hogy:

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 25. cikke szerint „minden személynek joga van saját maga és családja egészségének és jólétének biztosítására alkalmas életszínvonalhoz, nevezetesen élelemhez, ruházathoz, *lakáshoz*, orvosi gondozáshoz, valamint a szükséges szociális szolgáltatásokhoz, joga van a munkanélküliség, betegség, rokkantság, özvegység, öregség esetére szóló, valamint mindazon más esetekre szóló biztosításhoz, amikor létfenntartási eszközeit akarától független körülmények miatt elveszíti”, és hogy:

A gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezség-okmányának 11. cikke szerint „az Egyezség-okmányban részes államok elismerik mindenkinek a jogát önmaga és családja megfelelő életszínvonalára, ideértve a kellő táplálkozást, ruházkodást és *lakást*, valamint az életkörülmények állandó javulását”, és *megállapítva*, hogy:

1. Magyarországon is *széles tömegeket sújt a hajléktalanság* vagy annak bármikori veszélye, ezek laknak kényszerűségből biztonságot nem nyújtó szállásokon, munkásszállókon, intézetekben, lakókocsokban, melléképületekben, szükséglakásokban, al- és ágybérletben, húzák meg magukat különféle zugokban stb.;

2. *a lakáshoz való emberi jog* gyakorlati érvényesülését a jelenlegi társadalompolitika — lakás- és szociálpolitika —, valamint a jogalkotás és jogalkalmazás nem megfelelően segíti elő;

3. ezen belül *a hajléktalanság* okainak feltárására, meghatározására, folyamatos nyilvántartására, kezelésére és felszámolására nincs megfelelő társadalompolitikai — különösen lakás- és szociálpolitikai — koncepció, nincs megfelelő tudományos kutatás és értékelés, nincs megfelelő jogalkotás és nincs megfelelő állami, társadalmi szervezet;

4. valamint az ilyen problémával sújtott nagy létszámú csoportok érdekvédelmi szerveződése nagy nehézségekbe ütközik, hangjuk elvész és *így érdekvédelmük nem tud érvényesülni*, ezért *elhatároztuk*, hogy a lakáshoz való jog gyakorlati érvényesülését, a hajléktalanság felszámolását előmozdító tevékenységet a továbbiakban társadalmilag szervezett formában segítjük, s ennek érdekében a mai napon (aláírásunkkal megerősítve) *megalakítjuk* a „Hajléktalanokért” Társadalmi Bizottságot.

Megállapodtunk a következőkben:

1. A Bizottság *kezdeményezi* a hajléktalanság okainak feltárására, meghatározására, folyamatos nyilvántartására, kezelésére és felszámolására is szolgáló társadalompolitikai — különösen lakás- és szociálpo-

litikai — koncepciók, kutatások, szabályozások és szervezetek sokoldalú szakmai áttekintését és felülvizsgálatát, szükség szerinti átértékelését, a hajléktalanság — mint önálló problémakör — rendszerbe illesztését.

2. A Bizottság *gyűjti* a hajléktalanság körébe tartozó hazai és külföldi szakanyagokat, *megvitatja* a más személyek vagy szervezetek által megküldött anyagokat, *előterjeszti* a más szervezetek, testületek részére készített ajánlásokat, véleményeket, kritikákat és javaslatokat.

3. A vonatkozó nemzetközi egyezmények és a hajléktalansággal kapcsolatos felismerések szellemében a Bizottság *előmozdítja*, hogy a rászoruló egyének és csoportok sérelmei ismertté váljanak és orvoslást nyerjenek, hogy az egyének, csoportok és — általában — a társadalom megismerje és megértse az otthonatlanok problémáit, növekedjen az ilyen helyzetbe kerülők iránti szolidaritás, váljanak ismertté a hajléktalanságot előidéző okok, s ezek felszámolásán keresztül csökkenjen a hajléktalanság mértéke.

4. A Bizottság kapcsolatokat *kezdeményez* minden olyan szervezettel, hivatallal és fórummal, amely részben vagy egészben a hajléktalanság kérdéskörével kapcsolatba kerül, továbbá a nyilvánosság minden olyan fórumával, amelytől a bizottság munkájának segítése, tevékenységének széleskörű bemutatása várható.

5. A Bizottság — szükség szerint — témakörönként (munkásszállások, átmeneti szállások, csövesek, gyermek- és ifjúságvédelmi intézetek, rokkantak stb.) szerveződő ad hoc munkabizottságok formájában folytatja munkáját.

6. A Bizottság tevékenysége *nyitott és nyilvános*, amelyhez bárki vagy bármilyen szervezet csatlakozhat, hogy közvetlenül munkájával vagy szolidaritásának kinyilvánításával segítse feladatai megvalósítását.

7. A Bizottság ezt az Alapítólevelet *megküldi* a lehetséges és feltételezett jövőbeli partnereknek, a hajléktalansággal kapcsolatba kerülő fórumoknak és a számításba jövő tömegkommunikációs fórumoknak.

8. A Bizottság a magyarországi hajléktalanságra vonatkozó információkat rendszeres kis példányszámú *helyzetjelentésben* teszi közzé.

Budapest, 1989. február 28.

Bódis Lajos egyetemi hallgató, Bognár Szabolcs jogász (Független Jogász Fórum), Gosztonyi Géza szociológus (Szociális Munkások Magyarországi Egyesülete), Ungi Tibor átmenetiszálló-lakó, Győri Péter szociológus (TDDSZ Szocpol. Bizottság), Morvay Beáta családgondozó (Hil-scher Rezső Szociálpolitikai Egyesület), Sas Magdolna egyetemi hallgató (Rajk László Szakkollégium). Postacím: 1085 Budapest, Stáhly utca 15. Telefon: Győri Péter 118-9649.

Alternatív megoldások gyermekfelügyeletre az NSZK-ban

Bár az NSZK-ban sem születik túl sok gyermek — mint tudjuk Magyarország mellett az NSZK volt az az ország, ahol a népesség *fogyni* kezdett —, de a megszületettek ugyanúgy felügyeletre és gondozásra szorulnak, mint magyar kor- és sorstársaik. A nyugat-európai bérpolitika gyökeresen eltér ugyan a miénktől, mégsem az a jellemző, hogy a jól kereső apuka eltartja a családot, és az asszonyra csak a forró leves megfelelő hőmérsékleten tartásának gondja marad. Többnyire az anyák is dolgoznak, tehát bölcsőde, óvoda, napközi kell. Ezen feladatok ellátására azonban nem kizárólag az „állam” vállalkozik (bár a gyermekintézmények férőhelyeinek nagyobb részét a helyi közigazgatási szervek tartják fenn). Az alábbiakban a Nyugat-Berlinre jellemző helyzetről írok. Számadatok 1987-ből álltak rendelkezésemre.

A város 67 691 gyermekintézményi helyéből (bölcsődés korosztálytól az iskoláskorig) 382 intézményben 43 626 volt a szenátus (kb. a ténakcsnak megfelelő közigazgatási szerv) által fenntartott helyek száma, 24 065 helyet 753 különböző nem állami üzemeltetésű intézmény tartott fenn. Vallási, jótékonsági szervezetek, szülői összefogásból született egyesületek a legfontosabb nem állami üzemeltetők, ezenkívül munkahelyek és magánszemélyek tartanak fenn gyermekintézményeket (az utóbbi „privát” megoldás elenyésző, összesen 300 hellyel).

Egy napköziotthonos hely létrehozása átlagosan 40—50 000 DM-be kerül. A fejlesztésre Nyugat-Berlin 1987-ben 64 millió márkát irányzott elő. Minden munkanapon kb. 2 millió márkát fizet ki a városi költségvetés gyermekek felügyeletére, ellátására. Az állami intézményekre évente 380 milliót, 140 milliót a nem állami helyek „helypénzeire” (később részletezem, mi ez). A szülők ebből kb. 28 millió DM-et fizetnek be mint kötelező saját hozzájárulást.

A napközbeni ellátás ugyanúgy három korcsoportban történik, mint nálunk, legalábbis a statisztikák így mutatják, a valóságban azonban sokkal több a vegyes korosztályokból álló csoportok száma. 15 gyerekre átlagosan 1,43 nevelő jut, bölcsődében több, a napközinek megfelelő intézményben természetesen kevesebb.

Bölcsőde: családot támogató intézmény. Ott veszik igénybe, ahol a család saját erejéből nem képes ellátni 8 hetes—3 éves gyermekét. Maximum 10 gyerek lehet egy csoportban. Berlinben minden ötödik

három év alatti gyerek igénybe veszi. 11 395 helyet tartanak nyilván. Kiegészítik a bölcsődei helyeket a „tagesmutti” (talán pótmamának fordíthatnánk). Kb. 6000 helyet tartanak fenn olyan gyerekek számára, akiknél ajánlatosabb a kisebb csoport. (A feltétel inkább formális, hiszen minden 3 év alattinak ez a pszichológiailag ajánlatos.) Alternatív lehetőségként merül fel, működésüket később részletesebben ismertetem.

Óvoda: (együtt az iskolaelőkészítővel) 35 663 hellyel a legnépesebb gyermekintézmény. 3–6 évesek számára tartják fenn. 15 gyerek a maximális csoportlétszám. Itt már napirend, rendszeres programok is várják a gyerekeket. Nincs olyan szigorú „oktatási program”, mint nálunk, a szülői iniciatívák által fenntartott helyeken sok az „alternatív pedagógus”. A cikk végén erről is bővebben írok.

Napközi: a mi általános iskolánk 1–6. osztályosainak megfelelő korúak számára, hiszen 12 éves kortól már elvárható egy gyerektől, hogy maga is el tudja tölteni szabad idejét. A gyakorlatban azonban nincs ilyen mereven kezelve a kérdés, előfordul, hogy az idősebb testvér pl. az étkeztetést igénybe veszi a napköziben, egyébként nincs ott, vagy csak alkalmasszerűen. 18 259 helyet tartanak számon.

A szülők anyagi hozzájárulása jövedelmi viszonyaiktól függ, és mind a három intézménytípusban egységes. Évi 44 000 DM jövedelemig havi 60 DM, 44–66 000 DM között 170, e fölött 280 DM a havi hozzájárulási kötelezettség. A július és a december ingyenes. Ennyit tehát az általános jellemzésről.

Az alábbiakban két formáról szeretnék részletesebben beszámolni, mivel a mi jelenlegi viszonyaink között ezek — mutatis mutandis — példákkal szolgálhatnak. Az egyik a bölcsőde kiegészítéséül szolgáló „tagesmutti” szolgáltatás, a másik a szülői iniciativa, ahol a szülők által alapított egyesület szervezi meg a gyerekfelügyeletet (minden korcsoportban van ilyen). Német rövidítésével EKT-nek jelölöm.

Mivel mind a bölcsődékbe, mind az óvodákba, mind a napközibe nehéz bejutni (kb. 20 000 gyerek van a kerületi várólistákon), az érdekeltek különféle polgári kezdeményezésekkel próbálták helyzetüket megoldani. Ezek a kezdeményezések számunkra azért is érdekesek, mivel nem az állam „ellenében”, méregdrága, megtúrt, bújtatott, esetleg nem legális formában jöttek létre, hanem a helyi közigazgatás anyagi és szakmai támogatásával. Áttekinthető, értelmes, szép kiállítású kiadványokkal segít a szenátus, hogy a tudnivalókat ne kelljen hallomásból meríteni. Nem nemzeti katasztrófa, ha az állam nem tud elegendő óvodai helyet létrehozni, mivel ha erre nincs meg az anyagi lehetősége, akkor hozzásegíti az érdekelteket, hogy maguk hozzanak létre ilyeneket. Gyökeresen más a szemlélet, mint a miénk. Ha Nyugat-Berlinben valaki saját otthonában kíván gyermekfelügyeletet vállalni, akkor ezt csak engedélyeztetés után teheti. A szenátus megnézi a lakást, hogy alkalmas-e erre, és természetesen a vállalkozónak is meg kell felelnie. Pedagógiai vagy gyermekápolói végzettség szükséges, illetve elég az is, ha valaki már nevelt vagy éppen nevel saját gyereket. Ez utóbbi tehát itt elég biztosíték arra, hogy a vállalkozó ért a gyerekekhez, hiszen a többi dolgot majd úgyis az érintett szülő dönti el. Ha nem tetszik neki, ahogy a gyereket gondozzák, keres más helyet. A szerződéses viszony, amelyben le vannak fektetve a jogok és kötelességek, a gyermekfelügyeletre vállalkozó és a szenátus között

jön létre. A szenátus helypénzt fizet a gyerek után, ugyanúgy, mint minden egyéb helyen ellátott gyerek után. Ez kb. napi 30 márka. A szülők is ugyanúgy, jövedelmük szerint fizetik a gondozási díjat, mint az egyéb intézményekben. Biztosítás ezzel a „munkaviszonnyal” nem jár, többnyire férjük révén biztosított, otthon lévő anyák, illetve elhelyezkedni nem tudó vagy nem kívánó asszonyok számára jelent ez a forma legális, társadalmilag elismert foglalkoztatást.

A szolgáltatást nyújtók társadalmi tagsága tehát nincs megkérdőjelezve, s magánbiztosítónál természetesen a biztosítási problémájukat is megoldhatják. Mindenki jól jár, a szolgáltatást igénybe vevők nem csak egy szűk, magas keresetű körből kerülhetnek ki; természetesen a gyerek is jól jár, hiszen olyan „pótmamához” juthat így, akivel a szülei egyeztetni tudják saját elképzeléseiket és addigi nevelési gyakorlatukat.

A állampolgár tapasztalata: az állam nem gondoskodott ugyan eleendő bölcsődéről, viszont lehetőségem van az állam támogatásával más módon megoldani gyermekem felügyeletét. Az államnak természetesen lényegesen kevesebbe kerül így a dolog — meg is kapja érte a kritikát —, de az fel sem merülhet, hogy nem törődik a kérdéssel, a gyermekfelügyelet megoldásának gondját teljes egészében a családra hárítva. (Nálunk is megoldódik persze a dolog, először a bölcsődék, most lassan az óvodák készülnek kiürülni: a „népesedés-politika” működik.)

A szülői kezdeményezések alapján létrejött csoportos gyerekfelügyeleti formák (az EKT-k) nemcsak a viszonylag szűkösen rendelkezésre álló helyek miatt terjedtek és terjednek. '68 nemzedékének pedagógiai elvei jelennek meg itt, azon nemzedékéi tehát, amelynek nem tetszett az addig széles körben egyedül lehetségesként elfogadott autoriter nevelési elv. Saját elképzeléseik alapján szervezték meg gyerekeik felügyeletét, alternatív módon, alternatív pedagógiai szemlélettel és gyakorlattal. Így jöttek létre az ún. „Kinderladen”-ek, csekély anyagi befektetéssel, sok szülői együttműködéssel. A szülők kiscsoportokban tárgyalták meg gyerekeik nevelésének gondjait, sokat voltak együtt, sokat dolgoztak és gondolkodtak együtt. Csak olyan nevelőt alkalmaztak, aki egyetértett elveikkel, és ha új gyereket — és szülőt — vettek fel, annak a már kialakult csoportnormákhoz kellett alkalmazkodnia. A jelenlegi — és egyre bővülő — EKT rendszer ezen elvekből sokat megtartott.

Tulajdonképpen önszervező csoportokról van szó, a polgári kezdeményezések egyikéről. A társadalmi berendezkedés olyan ebben az országban, hogy a hatalom módot, lehetőséget, sőt segítséget nyújt polgárainak ahhoz, hogy helyzetükön javítsanak. Találják ki persze, hogy ezt miként teszik, valamint azt is, hogy egyáltalán mi a bajuk. Ha viszont ez megvan, akkor az állam törvényes kereteket ajánl fel erre. Hiszen mindenki maga tudja, hogy miben szeretne „önsegélyezni” és erre a célra a hasonló cipőben járókat összeszervezni. A szervezés megindítását természetesen nem kell sem bejelenteni, sem engedélyeztetni.

A sokfajta önszervező csoport között a gyerekfelügyeletre, őrzésre, nevelésre szerveződöttek előkelő helyet foglalnak el; minden ötödik önszervező csoport ilyesmivel foglalkozik Nyugat-Berlinben. Vannak, amelyek már évek óta működnek, a szülők bölcsődét kezdtek üzemeltetni,

most napközijük van, esetleg az alapítók helyét más szülők vették át és már a harmadik „nemzedéket” bocsátják ki.

A szenátus támogatja az EKT-k szervezését (anyagilag is), a munkát könnyítendő pedig kiadványokat bocsátanak ki. Ezek ingyenesek, akár postán is kézhez vehetők, alapvető tudnivalókat és praktikus ismereteket tartalmaznak. Hiszen törvény teszi kötelezővé a fiatalok ügyeivel foglalkozó hatóság számára, hogy a független szervezetekkel együttműködve kielégítő kínálatot teremtsen a gyerekek családban történő nevelését kiegészítő nevelésre. Ezzel kapcsolatban a közigazgatási szervezeteknek pedagógiai és szociális követelményeket egyaránt ki kell elégíteniük. Belátható, hogy a szülők kezdeményezései ebben nehezen nélkülözhető segítséget jelentenek a hivatalnokok számára, akik esetleg a következő választási periódusban is szeretnék megőrizni pozíciójukat. Ehhez pedig a fiatalok segítségét célzó törvény szerint kell dolgozniuk. A közadókból, közjavakból mindazok részesülnek, akik tevékenyen saját helyzetük, illetve a hozzájuk hasonló problémákkal küszködők helyzetének javításában. A helyi közigazgatás feladata ebben tehát az, hogy a létrejövő erőket segítsen összefogni.

Visszatérve az EKT-kra: alapításukhoz és működésükhöz három fajta anyagi forrásra támaszkodhatnak:

- a felvett gyerekek utáni helypénzre, melyet a szenátus folyósít, s amelynek mindenkori minimális összege törvényben van rögzítve (most kb. napi 30 DM),
- a létrehozott szülői- illetve egyéb (de minden esetben non-profit) szervezet bevételeire,
- saját befizetéseikre, melyeknek a jövedelemtől függő összegéről már esett szó.

A fenntartási költségekre nem mindig elegendő ez a három forrás, és ekkor a szülői befizetéseket költségtérítés címén felelemelik, akár 50 százalékkal is.

Az állam nemcsak anyagi forrásokkal áll az EKT-k rendelkezésére, de azt is megnézi, hogy hová adhat pénzt. Hiszen — mint a gyermekvédelmi törvényből is kiviláglik — egyrészt a gyermeknevelés terheit nem lehet teljes mértékben a szülőkre hárítani, másrészt már régen nem csupán a nehéz körülmények között élő gyerekek megsegítéséről van szó. A hangsúlyok eltolódtak a szülőknek nyújtott nevelési segítség irányába. Mint már említettem, Nyugat-Németországban minden gyermekfelügyelet engedélyhez kötött és ellenőrzött tevékenység. Hogy ezzel kapcsolatban mi mindennek kell eleget tenni, az pontosan rögzítve van, és aki EKT szervezéséhez kezd, az azt az erre vonatkozó megfelelő kiadványból meg is tudhatja. Ebben — a szervezést megkönnyítendő — számtalan praktikus tanács is található, többek között címlista a környéken működő EKT-król. A kiadvány külön felhívja a figyelmet e horizontális szerveződés előnyeire, mely előnyök így természetesen a szülők, illetve a gyerekek előnyei, nem pedig a szenátuséi.

Minimálisan hét szülő szükséges ahhoz, hogy megalapítsa ezt a non-profit egyesületet, amely ezután jogi személyként járhat el: munkáltatóként szerződéseket köt pl. az alkalmazott nevelővel, bérlőként a helyiséget rendelkezésre bocsátóval, és elszámol a hatóságokkal. Vegyük sorra, mi mindent kell intézniük. (Közben gondoljunk arra, ha hasonló forma létrejöhetne pl. a csődtömeget jelentő napközi helyett nálunk is, mi lenne alkalmazható a magyar helyzetre és mi nem.)

Alkalmas helyiséget kell keresni. Gyerekenként min. 3 négyzetméter az előírás, de a kialakítandó helyiség 36 négyzetméternél kisebb nem lehet. A szellőzésnek, világításnak megfelelőnek kell lennie. Szükséges mosdási, főzési, valamint külön játszó és tanuló hely. Amennyiben az egyesület alkalmasnak látszó helyet talál, célszerű az átalakítások előtt a szenátus építészeivel konzultálni. Az átalakításoknál a szülők saját munkájukkal sokat spórolhatnak a költségekből.

A kezdéshez egyszeri segítség jár, egy-egy létrehozott hely esetében ez 500 és 1000 márka között mozog (a maximális összeget az értelmi fogyatékosok számára létesített helyekre lehet kapni). Természetesen ezt is a közpénzekből folyósítják. A berendezésre, a játékokra nem vonatkoznak előírások, sem arra, hogy mekkora bérleti díjat kérhetnek az egyesülettől. Előírás viszont, hogy legalább féléves gyakorlattal rendelkező nevelőt kell alkalmazni (minimális bére 1986-ban 2400 DM volt). Ezután kezdődhet a munka. Hogy néz ki mindez egy konkrét esetben?

Egy újonnan megnyitott EKT-t mutatok be, Nyugat-Berlin egy polgárának mondott kerületében.

A tanév második félévére sikerült megnyitni a helyet, mert ebben a városban is nehéz megfelelő helyiséget találni. Végül egy csendes, lombos utcában egy földszinti — nálunk üzlethelyiségnek tekintett — lakás átalakításával oldódott meg ez a kezdeti gond. Rengeteg saját munkát végzett az akkor már alkalmazott nevelő, ami nyilván megérte az egyesületnek, hiszen a mesterember Berlinben sem olcsó. Az átépítési munkák során — ahogy ez mindenütt lenni szokott — mindig újabb problémák merültek fel, ezért a tervezett megnyitás időpontja újra és újra eltolódott.

Végül február 20-tól mehetek a gyerekek (akik után arra a hora is teljes havi díjat kellett fizetni, mivel a törvény úgy szól, hogy aki a tárgyhó 20. napjától igénybe veszi az intézményt, teljes hónapot köteles téríteni). Nemcsak a nyitás, de a jelentkezés is informális volt, az egyesületet alapító szülők gyerekei által be nem töltött helyekre a barát-gyerekeket „hívták meg”. Nem kellett sem kérvény, sem engedély, sem igazolás. Eleinte csak öt gyerek járt, a teljes létszám (20 gyerek) csak a következő hónapban kezdett járni. (Egy másik „napközi” csoportja jött át ide.)

A helyiség végül nagyon szép lett, tágas, világos. A konyha ugyanolyan, mint amilyen a környék hasonló lakásaihoz tartozik. Itt készül az ebéd. Az EKT-kben többnyire a szülők felváltva főznek és vásárolnak és ők gondoskodnak a takarításról is. Itt mindezt megteszi a nevelő és miért ne tenné meg. Ráér, hiszen csak a minimálisan előírt hat órát tart nyitva. Egyszerű ételeket csinál, sok a gyümölcs, mindig van gyümölcsle és — a gyerekek öröme — sok az édesség. (A házra hajlamos gyerekeken már néhány hét múlva látszott az „eredmény” — a szülők bánatára.) Mosogatáshoz van gép, minden egyszerűen történik, a „csak egészen lazán” koncepció értelmében.

Napirend gyakorlatilag nincs. Két délután van külön „foglalkozás”, mozgás illetve zene. Szintén csak az vesz részt rajta, akinek kedve van. Még megnézni vagy kipróbálni sem kötelező. „Fegyelmileg” mindössze három dolgot követel meg a pedagógus a 8–10 éves gyerekektől: csak annyit vegyenek ki maguknak, amennyit megesznek; evés után tegyék a mosogatóba az edényt; rakjanak rendet maguk

után. Ezenkívül azt és úgy csinálnak, amit és ahogy akarnak. Nem kötelező együtt ülni az asztalnál ebédkor, lehet a földön is enni, és persze lehet nem enni is. A leckét nem kötelező itt megcsinálni, de lehet a földön írni, ha valakinek úgy tetszik, vagy akár a gördeszkán. Mindenki akkor jön és akkor megy, amikor akar. El lehet menni a közeli játszótérre, lehet a napközi előtti járdán randalírozni. A szülők időnként beülnek egy kávéra és beszélgetnek. A szülők számára sincs kötelező „értekezlet” (melyet itt „Eltersabend”-nek, a szülők estéjének neveznek). Ez azért említendő meg, mert a legtöbb hasonló EKT-ban szigorúan veszik a szülők kiscsoportos életét, gyakran kell összeülni és megbeszélni a nevelési kérdéseket. (Természetesen nem minden szülő számára egyaránt érdekfeszítő egy-egy ilyen „csoportfoglalkozás” — ha mégannyira '68 szellemében történik is.) Tulajdonképpen a vezető is klubnak nevezi a helyet.

Eleinte csak kevés játék állt rendelkezésre, a nevelő ezt folyamatosan pótolta, többnyire a gyerekekkel együtt ment el valami új játékot venni. Azt már nem is kellenne említenem, hogy — természetesen — mindenki tegezi és keresztnevéen szólítja a pedagógust, aki együtt barátkcsol, focizik, nevet és veszekszik a gyerekekkel.

Mindez gyönyörű. A 30—40-es létszámú csoportokhoz, „étkeztetéshez”, 2 órás leckeíráshoz, ordítózó, esetleg pofozkodó „pedagógusokhoz” szokott magyar szülőknek egyszerűen földi paradicsom benyomását kelti. Mégis kénytelen vagyok kritikával fejezni be a cikket, melyből esetleg csak pozitívumokat lehetett kiolvasni. Az „alternatív” pedagógia napi gyakorlata — a Nyugat-Berlinben tapasztaltak alapján legalábbis — ugyanolyan elhibázottnak tűnik, mint oly sok más, tudományos elméletek alapján álló, kísérleti fázisában szép eredményeket mutató pedagógiai kísérlet. Problémáimat néhány „életből merített” példa ismertetésével érzékeltetem.

1. Színhely: óvoda. A népszerű játékokat természetesen mindenki szeretné birtokolni, de mégis mindig ugyanazok játszanak velük. A kisebbek, az újak vagy a németül nem tudók nemigen jutnak hozzájuk. Mit tesz a pedagógus? Ha jobbjézésű, megpróbálja játékosan, „az életkori sajátosságoknak megfelelően” megközelíteni az „erőseket”, akik azonban ettől — finoman szólva — elzárkóznak. Ha kevésbé empátiás: kioktatja a szülőt, aki itt nemcsak hogy nincs kitiltva az óvodából, hanem joga is van beleszólni az óvoda életébe, hiszen „együtt csinálják” a nevelést; a szülőt (aki szóvá teszi, hogy a gyereke bizonyos játékokhoz egyáltalán nem jut hozzá, mert az erősebbekkel nem tud megbirkózni értük és ettől naponta szomorú) kioktatja demokráciából, miszerint hogy képzelet, hogy egy óvónő beleszóljon abba, hogy ki mivel játszik. Intézzék el a gyerekek „demokratikusan” egymás között. Itt nincsenek kimondva olyan szabályok, hogy pl. az óvoda játécai közösek, vagy hogy bizonyos játékok nem játszhatók szűk helyeken. Rettegnek a pedagógusok a „beavatkozástól”, az autokrácia fenyegető rémeként élik meg, hogy olyan szabályokat tartassanak be a kisgyerekekkel, amelyek eredménye esetleg olyan légkör, ahol mindenki jól érzi magát, a gyengék is, az erősek is. Az iskolaelőkészítő foglalkozást tartó óvónő számára szinte parancs az öt-évesek száját gyakorta elhagyó „nincs kedvem hozzá” vagy az „ebben nincs semmi vicces, nem csinálom”. Ez csak úgy lehetséges, hogy görcsösen, összezárt fogakkal is lazának, liberálisnak kell mutatkozni,

mindig és minden áron. Ez életveszélyes anomáliáig fajulhat, már az óvodában is. Mint a most következő utolsó példa mutatja. A szóban forgó óvodában kerítés van ugyan, de kapu csak olyan lehet, amit az óvódás maga is ki tud nyitni. Ha a kertben játszanak, nincs kimondva, hogy tilos az utcára menni. Így aztán előfordul, hogy két négyéves kézenfogva nekiindul. Az utat nem ismerik, de szerencsére nem a cukros bácsival, hanem egy kedves nénivel hozza össze őket a sors, aki visszaviszi a kislányokat. Igaz, hogy a csoportban csak tízen vannak, tehát igazán lehetne a gyerekekre figyelni, de az óvónő is csak ember, és csak fél óra múlva veszi észre, hogy hiányzik a két kislány. Ha nálunk történik ilyesmi, a körülményekben véljük megtalálni az okot. Itt a körülmények jók, nem alulfizetett robotosok ügyelnek 30 háromévesre. De ez a laza magatartás sokkal több energiát igényelne a nevelő részéről, amit nem mindenki képes és óhajt befektetni. Triviálisan: ha nem tudják a gyerekek kinyitni a kaput, nem kell a kapura figyelni. Ha azonban nem akarjuk korlátozni szabad mozgásukban a gyerekeket — aminek a szükségességét természetesen elméletileg jól meg is tudjuk indokolni —, akkor oda kell figyelni a kapura, akkor is, ha éppen mást szeretnénk csinálni.

2. Iskola: az ember szíve megint csak felvidámodna a hazai viszonyok után. Kimondott cél: lehetőleg mindent játszva tanítani, a kiskisiskolások terheit csökkenteni, sok dolog felkínálásával érdeklődésüket felkelteni. Legyen sok kézműves foglalkozás, legyen sport és zene, az iskolai tankonyhában sütés-főzés. Osztályozás csak ötödiktől. Az osztályban húsz gyerek, a vezető tanítónak heti 9 órában egy másik tanító is segítségére van. Senkit nem különítünk el, tanuljanak együtt az értelmi fogyatékos és ép értelmű, külföldi és német gyerekek. Ugyan nem minden nyugat-berlini iskola ilyen, az, amelyikről írok, a kis számú ún. integrált oktatást folytatók egyike. Maga a vágyálom egy demokráta érzelmű magyar szülőnek. De a gyakorlatban sajnos ez is inkább siralmas. Igaz, hogy nincs kényszer. A házi feladatra napi tíz percnél többet nem szabad fordítani a második osztályban, de gyakran még ennyit sem, mert egyszerűen nincs is semmi feladva. (Íme a házi feladatokat tekintve egy tipikus hét: három tetszés szerinti szót leírni; másnap ezeket gyakorolni; harmadnap semmi; negyednap három szorzást kiszámolni; ötödnap, aki nem csinálta meg, pótolja; hétvégére természetesen semmi.) A tanító (egy férfi, aki — mivel jól fizetik — nem ritkaság a pályán!) a házi feladatokat vagy ellenőrzi, vagy nem. Napi négy tanítási óra van, ezekből minden héten kettő sport, egy zene és kb. négy barkácsolás. Minden második szombat szabad. Természetesen nem minden gyerek egyformán igyekvő. A kis pernahajderek közül nem képes mindegyik tisztán átlátni, hogy az alternatív pedagógia áldását élvezvén nyugodtan, lazán, szép egyenletesen kellene fejlődniük és kreatív gondolkodásukat gyakorolniuk. Bizony-bizony előfordul, hogy csintalankodásra használják fel azt, hogy kapacitásuk messze nincs kihasználva. Akinek már öt évesen sem volt elég vicces az iskolaelőkészítő feladatlap, annak most sem tetszik jobban a szorzótábla. Aki ott megszokta, hogy testi erejénél fogva azt a játékot szerzi meg az óvodában, amelyiket akarja, az nyolc évesen is beleharap társába, csak azért, mert az éppen nem adja oda neki a sajátját. És ha emellett a pedagógus továbbra is csak annyi energiát szeretne befektetni, mint amennyit a régi, jó, hagyományos

tanítás mellett feltétlenül szükségesnek érez (amint azt az óvodai kapu példáján láttuk), azaz nem ad semmi „pluszt” ehhez, akkor csak egyre frusztráltabb lesz, és mint tudjuk, a frusztráció agressziót szül. Egy viszonylag ártatlan csínyért jobban fog ordítani, mint egy nyílt autokráta, és — többek között — a hajcibálás ősi, igen ellenszenves módszeréhez fog folyamodni. Hiszen ő is csak ember, tehát ne csodálkozzunk, ha viselkedése nem mindenben felel meg a lelkiismeretes, precíz, munkájukat szívvel-lélekkel végző németekről bennünk élő előítéletes képnek.

A protestáns etikát bizony alaposan kikezdte ez a század! Az osztályban — és az egész iskolában — már az óvodában jól begyakorolt ősi „erősebb kutya” elv érvényesül a gyerekek között. A nagyszűnűben az iskolaudvaron már nemcsak az a baj, hogy a tárva-nyitva hagyott kapun az szalad ki a forgalmas utcára, aki akar, hanem szinte életveszélyesen erőfitogtató, durván verekedő játékok dívnak. Mindössze egy felügyelő van kint a gyerekekkel, semmilyen „alternatív” játékot nem kínálva fel nekik, hogy ne verekedjenek. Majd rájönnek, hogy jobb, ha kikerülnek a verekedőket. Szinte tudomást sem vesznek az iskola speciális helyzetéről, hogy ti. értelmi fogyatékos, tettük következményeit belátni nem képes gyerekek is vannak az iskolaudvaron.

A fenti, és az ezekkel jól korreláló tapasztalatok birtokában egyre inkább úgy kezdek tekinteni magamra, mint megrögzött konzervatívra, az autokrácia esküdt hívére. Persze azért igyekszem árnyaltan ítélni. A tapasztalatok megosztását mégis fontosnak éreztem. Hiszen elképzelhető, hogy nálunk is lesznek alternatív megoldások a gyerekek felügyeletében. Azonban ne feledjük, hogy ezek önmagukban még nem jelentenek megoldást. Csak az esetben hozhatnak valódi változást, ha a megfelelően képzett és elkötelezett pedagógusok képesek lesznek differenciált nevelésre — még az alternatív elveken belül is. Hiszen az egyik gyereknek így jó, a másiknak meg másképp. A gyengéknek pozitív diszkriminációra lesz szükségük, az erőseknek pedig másfajta korlátokra. Mindezt csak autoritással bíró, de éppen ezért autokratizmusra nem szoruló pedagógusok lesznek képesek megoldani. Ha lesznek ilyenek.

ZOBOR ZSUZSANNA
AZ OKTATÁSFINANSZÍROZÁSRÓL

(Oktatásfinanszírozás. Válogatás az angol nyelvű szakirodalomból. Szerkesztette: Semjén András és Lukács Péter, Oktatóskutató Intézet, Budapest, 1988. 253 old.)

Napjainkban, amikor a politikai intézményrendszer átalakítása és a gazdaság megújítása a társadalom halaszt-hatatlan feladata, sokan figyelnek vá-rakozással a jövő nemzedékét felne-velő iskolákra. A jelenlegi oktatási rendszer azonban nem tud kezdemé-nyezője, sőt még részese sem lenni a társadalmi megújulásnak. Az oktatás színvonala fokozatosan romlik, a kép-zés pedig nem felel meg a munkaerő-piaci követelményeknek. A nyolcvanas évek oktatási reformjai részlegesen voltak, így az iskolák életében nem hozták meg a várt változásokat. Az újító szándék többek között nem érintette az oktatásfinanszírozást. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a hagyomá-nyos elosztási rendszer nem garan-tálja az oktatási feladatok teljesítésé-hez szükséges erőforrásokat, gátolja az iskolák önálló működését, akadályozza egy demokratikus oktatási irányítás ki-alakítását. Így az iskolarendszer to-vábbfejlesztésének egyik kulcskérdésé-vé az oktatásfinanszírozás megváltoz-tatása válik. Érthető hát, hogy szapo-rodnak a viták a lehetséges megoldá-sokról. Sajnos a téma hazai szakiro-dalma meglehetősen szegényes, a nem-zetközi tapasztalatok is csak szűk kör-ben ismertek.

Ezt a hiányt enyhítendő jelentette meg az Oktatóskutató Intézet az Ok-tatásfinanszírozás című kötetet. A két szerkesztő, Semjén András és Lukács Péter, régóta foglalkozik oktatáskuta-tással, jól ismerik a magyar iskola-rendszer visszasságait. Most az egyre élelnebb viták hevében külföldi szak-irodalmi forrásokat kerestek, hogy még pontosabban határozhassák meg egy-egy finanszírozási modell előnyeit és hátrányait, érveket és ellenérveket tudjanak felsorakoztatni a különböző javaslatokhoz. A legtanulságosabb cik-keket ebben a kötetben számunkra is hozzáférhetővé tették.

A könyv első részében szereplő ta-nulmányok az oktatásfinanszírozás el-veivel, közgazdasági összefüggéseivel foglalkoznak. A következőkben az egyes működő finanszírozási rendsze-rek bírálatait olvashatjuk. Majd meg-ismerhetünk néhány új javaslatot, és

betekintést kapunk a körülöttük ki-alakult vitákba.

1. Politika és finanszírozás az okta-tásban

Az első fejezetben G. B. J. Atkinson és W. F. Dennison tanulmányaiból ar-ra a kérdésre kaphatunk választ, mitől függ az, hogy az állam mennyit költ az oktatásra egy év alatt. Atkinson leszögezi, „a kormányzati kiadások színvonalát nem a szükségletek vala-milyen objektív elemzése alapján álla-pítják meg, hanem a szükségletek szubjektív felfogott nagysága, a gaz-dasági növekedés és a kormányzat gazdasági és ideológiai előfeltevései alapján”. Ez a gazdaság-ideológia meg-lehetősen sokat változott az elmúlt év-tizedekben Angliában, a szigorú költ-ségvetési egyensúlyi politikától, a keynesi gazdaságpolitikán át, a költ-ségvetési kiadásokat lecsökkentő kínálat-orientált politikáig. Azokban az idő-szakokban, amikor a gazdaság telje-sítménye nem teszi lehetővé a közki-adások növelését, a kormányzat csök-kenteni kénytelen érdekeltségét bizo-nyos tevékenységek finanszírozásában. Ilyenkor például visszafogja az állami beruházásokat, csökkenti az állami szervek által biztosított áruk és szol-gáltatások körét, áthárít bizonyos költ-ségeket a felhasználókra, engedélyezi és ösztönzi más szervezetek tevékeny-ségét adott területen. A társadalomnak tehát szembe kell néznie azzal a di-lemmával, hogy egyfelől az állam nem tud elegendő pénzeszközt biztosítani az iskolarendszer működtetéséhez és fej-lesztéséhez, másfelől az adott oktatási rendszer csak még több erőforrás be-vonásával lenne képes elősegíteni a gazdasági növekedést. Ebben a hely-zetben azok, akik a nagyobb oktatási ráfordításokat sürgetik, két dolgot te-hetnek: reménykedhetnek, hogy mégis csak eredményesen sikerül lobbizniuk az állam pénzéért, vagy pedig vállal-niuk kell az oktatás bizonyos mértékű privatizálását. De vajon a magánkéz-be adás révén rávehetők-e a vállala-tok vagy más szervezetek arra, hogy a magas szintű tudás és a korszerű szakismeretek megszerzésének támo-gatásával javítsák a munkaerő felhasz-nálhatóságát, s így a gazdaság teljesí-tőképességét? Milyen társadalmi kö-vetkezményekkel jár az állami szerep-vállalás csökkentése az oktatási szfé-rában? Erről is szólnak a következő fejezetek.

Mielőtt azonban rátérnénk a második fejezet témájára, érdemes kiemelni még egy gondolatot a könyv elejéről. Első pillantásra sok hasonlóságot fedezhetünk föl a közpénzek elosztásában az angol rendszer és a magyar eljárások között. A közpénzek elosztásáról a különböző területek (oktatás, egészségügy, honvédelem stb.) között Angliában az Alsóház dönt, de csak ritkán módosít a betervezett előirányzatokon. Az igazi döntés általában már a döntés előkészítések meg születik, a hivatalnokokból álló, közkiadásokért felelős tervbizottságban. Az elosztás arányai a különböző tárcákkal való alkufolyamatban alakulnak ki, s gyakran az erősebb miniszterek több erőforrást tudnak szerezni. Az alúnak Angliában is óhatatlan velejárója bizonyos bázisszemlélet érvényesítése, és gyakori következménye, hogy a helyi hatóságok döntése végül is keresztezi a központi elgondolásokat. Csakhogy az angliai tervbizottság nemcsak tervez és dönt az elosztásról, hanem ellenőrzi is a pénzáramlást, biztosítja, hogy a tárcák a vállalt feladatukhoz szükséges eszközöket időben megkapják. Értékeli a szándékolt és a tényleges eredményeket, a kiadások alakulásáról rendszeresen beszámol a Parlamentnek és a nyilvánosságnak. A tervbizottság munkájának kiemelkedő fontossága van mind az ágazatok közötti, mind pedig a területi körzetek közötti elosztásban, mert az elosztási rendszer legvégén, a helyi tanácsokban, a tanácsstagoknak már sem elég idejük, sem elég ismeretük nincs ahhoz, hogy a kialakított arányokon érdemben változtatni tudjanak.

Angliában a helyi hatóságok kiadásainak mintegy 50 százalékára nyújt fedezetet a kormányzati támogatás. (Ez az arány hasonló Magyarországon is.) A támogatások kiszámításának módja is összetett, végül is a helyhatóságok tényleges kiadásait vetik össze az összeggel, amit a kormányzat elképzelése szerint költeniük kellene. Így a helyhatóságok egészen az év kezdetéig meglehetősen bizonytalanok abban, hogy mennyi pénzt fognak kapni. A támogatások mértékének meghatározásakor próbálják szem előtt tartani a hatalom túlcentralizáltságából fakadó veszélyeket, közöttük az erőforrások olyan pazarlását, amikor az országos célok megvalósításakor nincsenek tekintettel a helyi szükségletekre. Ha kicsi a helyi döntések tétele, az csökkenti a lakosság kezdeményezőkészségét is. Ilyen esetekben a

helyi kormányzatok felelősség nélküli, egyszerű végrehajtó szervezetekké válnak.

2. Az esélyegyenlőség pénzügyi feltételei

Akkor is, amikor az állam az oktatás egészét, de még inkább, amikor a szolgáltatásoknak csak egy részét finanszírozza, a közvélemény élénk figyelemmel kíséri, hogy mennyire érvényesül a pénzügyi semlegesség elve, a finanszírozási rendszer mennyiben szolgálja a társadalmi esélyegyenlőséget. A második fejezetben az Egyesült Államok oktatási rendszerével ismerkedhetünk meg, ahol a bíróságoknak fontos szerepük van az oktatásirányításban, mivel ha az adott oktatási rendszer sérti az alkotmányos jogokat, elrendelhetik megváltoztatását. Ezekről a perekről is olvashatunk ebben a fejezetben. A szülők azért fordulnak a bírósághoz, mert úgy érzik, hogy a tanügyi finanszírozás módja sérti alkotmányos jogukat, ellentétes az állampolgárok egyenlő védelméről szóló cikkellyel, illetve azzal az elvvel, hogy minden gyermek a demokratikus társadalom állampolgári szükségleteinek megfelelő oktatásban részesüljön. K. A. Strike egy érdekes gondolatmenetet tár elénk. Kiindul egy olyan finanszírozási modellből, amely alapvetően a helyi vagyonadókra épül. Elképzeletli a szülők jogos bírálatait, s ezek alapján módosítja a rendszert. Annak érdekében, hogy a szegényebb körzetek ne kerüljenek az oktatási lehetőségek tekintetében hátrányos helyzetbe, növeli a kormányzati támogatásokat. De meghagyja, hogy az oktatási igények színvonalát továbbra is a helybeliek határozzák meg, ezért az oktatási kiadások szintjének meghatározását, azaz az adókulcsok megállapítását továbbra is a helyi döntéshozókra bízta. Így viszont a többletforrások elsősorban az adóterheket csökkentik a szegényebb körzetekben, nem pedig az oktatási célokat szolgálják. Kénytelen hát elkülöníteni az alapoktatást, amit minden tanuló számára központi pénzekből biztosít, a nem alapoktatástól, amelyről a helyi körzetek dönthetnek, és amelyhez tetszésük szerint pénzalapokat különíthetnek el az adóbevételeikből. Ekkor viszont a szülők azt vitatják, hogy mi minden tartozzon bele az alapoktatásba, és olyan eljárásokat követelnek, amelyekkel ellenőrizhető a minimális alapoktatás megvalósulása. Továbbra is probléma ma-

rad, hogy az alapszükségletek kielégítéséhez a különböző társadalmi csoportoknál eltérő forrásmennyiség szükséges. Tehát megint módosítani kell a finanszírozási modellt, és így tovább, mígnem kialakul egy bürokratizált, központosított rendszer, a megfelelő ideológiai és intézményi háttérrel.

E folyamatban olyan fontos elvekkel találkozhatunk, amelyek a mai magyar oktatási vitákban is gyakran szóba kerülnek. Ilyen például, amikor az alapoktatást összekapcsolják az esélyegyenlőség fogalmával, vagy amikor a minimális szintű oktatás biztosítását az állam alkotmányos kötelességének tekintik. A továbbiakban filozófiai megfontolásokat olvashatunk olyan kérdésekről, mint hogyan határozható meg az alapoktatás tartalma, az oktatás eredményeinek ismeretében megítélhető-e az esélyegyenlőség megléte vagy hiánya. A filozófiai fejtegetésekben elmerülve az olvasó egyszer csak érezni kezdi, hogy szinte lehetetlen pontos és konkrét válaszokat adni ezekre a kérdésekre.

3. Hatékonyság vagy egyenlőség?

Ebben a fejezetben az előzőhöz képest fordított közelítésekkel találkozunk. Míg a második fejezetben a szerzők egy-egy kidolgozott vagy működő finanszírozási rendszert bíráltak az esélyegyenlőség szempontjából, a következő cikkek írói először megpróbálják meghatározni a közoktatás funkcióit — az alapelvek között értelmezik az egyenlőséget is —, és azután ezekhez a célokhoz kapcsolják a lehetséges finanszírozási és irányítási módokat.

A. E. Wise és L. Darling-Hammond tanulmánya két eltérő meghatározást ad a közoktatás lényegére. Az első szerint a társadalom integritása, a gazdaság fejlődése, a bűnözés megelőzése érdekében kell biztosítaniuk az iskoláknak a gyermekek helyes szocializációját. Ebben a felfogásban nem elsősorban az egyén, hanem a társadalom, a közösség szempontjai állnak előtérben. A kapcsolódó szervezeti rendszer erősen centralizált, sok az iskola működését szabályozó központi előírás, normatíva. A másik megközelítés az egyénből indul ki. Azt állítja, hogy a gyerekeket azért kell tanítani, hogy mint állampolgárok értelmesen tudják gyakorolni állampolgári jogait egy demokratikus társadalomban. Tehát az oktatás elsődlegesen az egyén jogait szolgálja, és az egyéni jólétek

fokozásán keresztül a társadalmi jólétet is. Ez a pluralisztikus oktatáspolitikára nagyobb szerepet ad a családoknak az oktatásirányításban, a szervezeti rendszerben pedig a sokféleség ösztönzésével növeli a gyerekek választási lehetőségeit. Végül is a szerzők az utóbbi felfogás mellett foglalnak állást.

Igy tesz J. E. Coons is, aki az egyenlőség értelmezésén keresztül jut el a centralizált és a pluralisztikus oktatáspolitikára megkülönböztetésig. Egyenlőséget kívánhatunk az oktatási lehetőségekben és feltételekben, de ennek nincs sok értelme — mondja a szerző. Hiszen a központilag uniformizált oktatás sok esetben nem más, mint a különböző tulajdonságú gyerekekre erőltetett kényszer. Szerencsésebb, ha abból indulunk ki, ami közös az emberekben. Ez szerinte az erkölcsössé válás képessége. Tehát az oktatásnak is az erkölcsi szabadság gyakorlását kell segítenie. Ez minimálisan az iskolarendszer diszkrimináció-mentességét feltételezi. Megvalósításához pedig az kell, hogy a szülők egyéni értékeik szerint működő iskolákba írathassák be gyermekeiket. Az értékek, nevelési elvek tekintetében azonban az egész társadalom nem tud közös megegyezésre jutni. Ezért az oktatási rendszernek a szolgáltatások olyan széles választékát kell kínálnia, hogy azok között mindenki találjon kedvére valót. Következésképpen az oktatást érintő lényegi döntéseket az állami irányítás arctalan hivatali rendszere helyett a szülőknek kell bízni. Mivel ők azok, akik a személyes sorsok összefonódása és az érzelmi közelség miatt a legjobban tudják a gyerekek érdekeit képviselni.

Hogyan jelenik meg a finanszírozási szerkezetben a centralizált és a pluralisztikus oktatáspolitikai közötti különbség? Az első esetben az oktatásfinanszírozás fő szempontja az, hogy az iskolák kapjanak elegendő pénzeszközt feladataik ellátásához. Ez nem feltételezi a központi források egyenlő elosztását az iskolák vagy az iskolaszövetkezetek között. Viszont nagyon fontosá teszi az állam feladatmeghatározó és értékelő funkcióját. A pluralisztikus oktatáspolitikai szerint minden diáknak joga van egyenlő mennyiségű állami forrásra, amit oktatási szolgáltatásokra költhetnek. Lényegében ennek az elvnek a gyakorlati alkalmazását szolgálják az utalványkonstrukciók vagy más néven voucher-rendszerek.

Az utalványkonstrukciók mindegyike

elméleti modell, tartósan a világ egyik országában sem alkalmazták egyiket sem, csak néhány amerikai iskolaszövetkezetben próbálták ki, mint oktatásfinanszírozási módszert. A rendszer lényege, hogy az állam az oktatási ráfordításait utalványok formájában a szülők rendelkezésére bocsátja, akik az utalványt tandíjként befizethetnek bármely általuk választott iskolában, amely valamilyen minimális állami követelménynek megfelel. Az iskolák aztán az utalványokat készpénzre válthatnák az államnál. Így verseny alakulna ki az iskolák között a diákokért, bővülne és javulna az oktatási szolgáltatások kínálata. Közben az állam szerepe az oktatásirányításban jelentősen csökkenne. Továbbra is az állam biztosítaná az oktatáshoz szükséges anyagi eszközöket, de pénz csak azokba az iskolákba kerülne, amelyeket a szülők gyermekeik taníttatására alkalmasnak találnak. Az állam feladata lenne még a minimális követelmények meghatározása és a szülők informálása a különböző iskolákról. A rendszer működése elképzelhetetlen egy széleskörű, decentralizált információs rendszer nélkül, amely minden szülő számára hozzáférhetővé és érthetővé teszi a tudnivalókat. Mindez azonban nagyon költséges lehet.

H. M. Levin tanulmányából kiderül, hogy az utalványkonceptiók néhány vonásukban különböznek egymástól. Ilyen például az, hogy az iskolák kérhetnek-e az utalványon felül kiegészítő tandíjat, vagy hogy kell-e kompenzáló utalvány a hátrányos helyzetű gyerekek részére, esetleg felhasználható-e az utalványok oktatási, de nem iskolai szolgáltatások megvásárlására is. Megoszlanak a vélemények arról is, hogy mire terjedjenek ki az állam szabta követelmények a tananyaggal, a személyzet szakképzettségével, a felvételi gyakorlattal kapcsolatban. Mint ahogy a kötetben összegyűjtött írásokból kitűnik, a voucher-rendszereknek számos támogatója van, de sok az ellenzője is. Néhányan pedig arra a veszélyre hívják fel a figyelmet, hogy a bevezetés után rövid időn belül többirányú nyomás nehezedhet az államra, hogy újra növelje szabályozó szerepét az oktatásügyben.

4. Javaslatok és irányzatok

Ebben a fejezetben újabb, konkrét oktatásfinanszírozási módszerekkel ismerkedhetünk meg. N. Macrae tanulmányában a differenciált fejkvóta sze-

rinti finanszírozásról ír, ami elveiben nagyon hasonlít az utalványkonceptióhoz. A legfontosabb különbség az, hogy ez a módszer közvetlenül az iskolákat finanszírozná, de a tanulók számának arányában. A szülők joga lenne a szabad iskolaválasztás. Az iskolákat a helyi hatóságok helyett a főleg szülőkből álló iskolatanácsok irányítanák. Ebben a rendszerben is valószínű, hogy az iskolák nem szívesen vennének fel olyan hátrányos helyzetű gyerekeket, akiknek a nevelése fáradságosabb és költségesebb. Ezért szükségesnek látszik olyan, az állam által fizetett tandíjkiegészítés ezen csoportok számára, amely — a magasabb fejkvóta révén — versenyképessé teszi őket az oktatási piacon. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy önmagában csak a szülők választásaitól nem várható az oktatási szerkezet megváltoztatása. Ha célszerűnek látszik az iskolarendszer átalakítása — akár a iskolarendszer irányában —, először az államnak kell létrehoznia az új iskolatípusokat, amelyek működése illetve bővítése mellett a szülők gyermekeik beíratásával szavazhatnak. Ha az új iskola beválik, már a fejkvóta rendszer fogja ösztönözni a többi iskolát a példa követésére.

Az utolsó cikkben G. B. J. Atkinson az utalványkonceptió elemzése mellett a felsőoktatás finanszírozásának megváltoztatására is javaslatot tesz. Célja, hogy a hallgatók fogyasztókként viselkedhessenek az oktatási piacon, az intézmények pedig olyan fajta oktatást nyújtsanak, amelyet a fogyasztók igényelnek. Ezért sürgeti, hogy az intézményi finanszírozás és a sokat vitatott ösztöndíjrendszer helyett hallgatói kölcsönöket vezessenek be. A hallgatói kölcsönök az egyéneknek adott hitelek, amelyeket a felsőfokú intézményekbe járók vehetnek igénybe, tandíj fizetésére vagy saját megélhetésükre költhetnek, és amit majdani fizetésükből fokozatosan visszafizetnek. A kölcsönök hatalmat adhatnának a hallgatóknak, hogy maradásukkal vagy kilépésükkel ténylegesen minősítsék az egyetemek szolgáltatásait. A hallgatókat pedig a visszafizetési feltételek kialakításával lehetne jobb teljesítményre ösztönözni. Természetesen ennek az elgondolásnak is sok híve és sok ellenzője van. A legtöbb vita a kölcsön nagysága, a visszafizetés módja körül van. Nyitott kérdés még, hogy ki folyósítsa a kölcsönt, a kormányzat, vagy valamilyen formá-

ban érdekeltté tehetők ebben a tevékenységben a magánbankok is.

A kötetet végigolvasva sok érdekes gondolattal találkozhatunk. Az oktatási szakemberek szempontokat kaphatnak a sokoldalú vizsgálódáshoz, ötleteket a hazai fejlesztési javaslatok kidolgozásához. De olvasmányos stílusa és izgalmas okfejtései miatt azok figyelmébe is ajánlom a könyvet, akik

még csak most ismerkednek az oktatás belső ügyeivel.

Végül a szerkesztők szavait idézem a bevezetőből: „...a gondolkodás kötelezettsége alól senki és semmi sem menthet fel bennünket: kész recepteket és megoldásokat átvennünk nyilván ostobaság lenne. Ellenkezőleg, a magunk megoldásait csak úgy alakíthatjuk ki, ha a másutt már felvetődött gondolatokat mi is újra átgondoljuk.”

Minden kezdet nehéz. Első számunk recenzióit a súlyosan értelemzavaró tördelési hibák miatt ismételtén közöljük. Elnézést kérünk a szerzőktől és olvasóinktól is.

Esély

ZÁVADA PÁL:

**„... A CÉ BETŰ OTT VAN
A HÁTUKON”**

(Diósi Ágnes: Cigányút. Szépirodalmi. 1988. 346 old.)

Kezembe vettem Diósi Ágnes könyvét, belelapoztam, felütöttem hátul a tartalomjegyzékét, majd szemem a túloldal aljára, az utolsó mondatra tévedt: „Köszönettel tartozom a nyírvári Rostás családnak és mindazoknak a cigány családoknak, akik otthonukba, bizalmukba, szeretetükbe fogadtak, megkínáltak ételükkel, tiszta ágyat adtak nekem, nyelvükre, dalaikra, meséikre, szokásaikra tanítottak, és megtiszteltek azzal, hogy vállamra tették életük terheit.”

Soha ilyen szép köszönő-mondatot nem olvastam. Talán nem is való már manapság recenzióban „érzelmi hatásokról” szót ejteni, kivált nem olyan „tényirodalom” kapcsán, amelyről okoskodni illenék, mégis meg kell mondanom, összeszorult a torkom. S akkor még, ha már ez a hangütés zúg, hadd idézzem fel korábbi, hasonló élményeim is. Az egyik 1978-ból való, egy szőlőszüretelés délutánján, a homokban ülve olvastam végig a „Szürke falak, szürke rácsok” című szociográfiát, majd évekkel később egy salgótarjáni interjúzás estéjén, kollégiumi szobában a „Józsi” címűt. Torokszorítóak voltak. Mindkettő a régi Mozgó Világban jelent meg, mint ahogy, úgy emlékszem, ebben a szociográfia műfajának legendás újjászületését felmutató folyóiratban (amelyet aztán mérhetetlen károkat okozva pusztítottak el) olvashattam arról, ahogy Diósi Ágnes HÉV-re, buszra száll, beszélőre csomagot visz, a látogatási idő leteltével

cigányasszonyokkal presszóban beszélget, távoli cigánytelepekre utazik, kalódó fiatalokat lakásába hív, anyákat keres fel, süt-főz meg koccint velük.

Tisztelem ezért Diósi Ágnest.

Nem tudom persze különválasztani, hogy mi az, ami a magatartásában-cselekvéseiben tetszik, és mi az, ami az írásaiban. De az írásaiból tudom azt, amit tisztellek. Ez az asszony úgy dolgozik és úgy él, hogy diszkréten tükröt tart sokunk elé, akik asztal mellől szeretünk felvilágosulttan „okosakat” gondolva előítéletmentesek és kritikusan leleplezők lenni. Vagy akik simulékony papírokból, diszkréten zümmögő gépekből szeretjük kibontani az igazságocskákat, mindennapi önigazolásainkat abból nyerve, hogy „ez a mi nagyon fontos dolgunk, másé pedig más”. Nem azt mondom, hogy sokkal terhesebb és áldozatosabb a Diósi Ágnes útját járni, ezt talán ő maga utasítaná vissza, mert kiviláglik könyvéből, hogy öröm ez neki, és a cigányság iránta való bizalma számára megtiszteltetés. De azt meg nekünk, olvasóknak kell elmondanunk, hogy Diósi Ágnes életprogramja, írott és cselekvő munkája olyan ritka kincs, amellyel ő ajándékozta meg a szűkebb-tágabb világunkat, cigányokét és nem-cigányokét.

Hallom és olvasom, hogy a „Cigányút”-ról — ahogy mondani szokás — „megoszlanak a vélemények”. A „cigányügyben” tevékenykedők egyik része számára a szerző magatartása túllontúl megértő, „kritikátlanul elfogult a cigányok iránt”, a könyvkritikusok némelyike szerint pedig az írás nem eléggé „objektív” helyzetfeltáró, nem domborítja ki „az igazság másik arcát”. Magam nem tudnék „objektív”

igazságot tenni. Mert nemcsak a tényirodalom nem „a hűvös tárgyilagosság műfaja”, a bírálát sem. Diósi Ágnes folyamatosan meggyőző (persze nemcsak mondatainak értelmével, hanem a történetek és érzések hiteles megragadásának készségével, de mint írónak-szociográfusnak ez is a dolga), ezért nem osztom bírálóinak véleményét. Tessék mindenkinek a maga útját járni, úgy tenni és írni, hogy az élet és a mű maga feleljen önmagáért. Szerintem Diósi Ágnesnek igaza van.

Hogy arról értekeznek, mit jelent ez a szociográfia a cigányság ügyének szemzőgéből, nem érzem magam avatottnak. (Szerintem csak jót, erről ennyit.) Inkább arról mondanék valamit, ami (és ahogy) meg van írva.

Óriási és egyszerűesleges gyűjtőmunka eredménye ez a könyv, láthatóan tekintélyes mennyiségű interjú, s még több személyes élmény várt írói megformálásra és elrendezésre. Diósi Ágnes jól tudja, hogy még az interjú-helyzetek tanulságai is sokszorosai a belőlük lejegyezhető szövegek tanulságainak (nem beszélve az élet különféle programjaiban való folyamatos együttléte elsősorban nem verbálisan felfogható élményeiről), ezért a magnón, jegyzetlapon megőrzött szavak mellett egyenrangú forrásnak tekinti a látogatások, találkozások és közös cselekvések, beszélgetések történeteit is, amelyekben ő maga is cselekvően volt jelen. Megfigyelhető azonban, hogy ebben a könyvében talán a kelleténél is inkább a háttérbe húzódik. „Nem én vagyok a fontos” — sugallja írói magatartásával, miközben közvetve kiderül, hogy „részvevő kutatói” szerepén is túllépve cselekvő részese nemcsak az élmény- és információgyűjtés szituációjának, hanem, ha úgy adódik, cigány-ismerősei és barátai élete mindennapjainak is.

Amit tehát megértett, megtudott, megérezett és átélt, miközben könyve megírására készült, azt a dokumentumoktól a kézmozdulat és a szemvillanás jelentéséig terjedő források sokféleségéből merítette; világosan tiszta írói szándéka, magávalragadó megjelenítési készsége így előlegezte meg a hiteles, izgalmas, visszafogottságban is szenvedélyes szociográfiát.

Ezt a gazdag „anyagot” minden bizonnyal sokféleképp lehetett volna megírni és megszerkeszteni. Diósi Ágnes szociográfiáját tematikusan tagolta, fejezetről fejezetre súlyosabb, „keményebb” kérdések követik egymást.

A Bevezetés már-már kitárulkozáan őszinte története bennem azt erősíti

meg, hogy annak, aki ezt írja, hinni kell, mert szuverén személyiség (önmagához hűen viselkedik olyan kényes helyzetben is, mint amikor Lakatos Menyhért saját értékrendjének és írói magatartásának bíráló és némiképp bizalmatlan szavaival szembesül), hinni kell neki, mert munkáinak s életének története, írásainak valóságshűsége, revelatív ereje és színvonala hitelesíti ezt az életprogram-választást is, amiből a „Cigányút” született, s végül hinni kell neki, mert szereti a cigányokat, s hogy a cigányokat szeretni is lehet, ezt másokkal is el tudja hitetni.

A fokozatosság szerkesztési elve értelmében az első fejezet („Kultúra és mentalitás a cigány közösségekben”) néprajzi ihletésű, ahogy szerzője bevezeti: „anyaggyűjtő munkám »melléktermékeit« tartalmazza”. Micsoda bátorság egyébként „melléktermékekkel” kezdeni egy könyvet, de Diósi Ágnes bizvást tehet így, mert amit a cigányoknak a tulajdonról, a magánéletéről, a közösségről, a magatartás-szabó törvényekről, az élet legfontosabb kérdéseiről, a születésről, a szülő-gyermek kapcsolatról, a szerelemről, a munkáról és a halálról vallott felfogásáról, ennek törzsi-nyelvi sokféleségéről itt megtudunk, az egyáltalán nem mellékes, az Diósi Ágnes átélt, eredeti élményeiből, szép történeteiből bontakozik ki, s mindamellett jól szolgálja az írói célt: tessék ezeknek az embereknek a tradícióit, mélyen gyökerező értékeit, elveit megérteni, életükben, viselkedésükben a más kultúra értelmét és szépségét is felfogni, mert csak így bonthatók le a bizalmatlanság és az előítéletek falai.

A második fejezet („Szeret az én istenem”) a léleké, a cigányság vallásos hitbe való kapaszkodásának, a törzsi kultikus tradíciók és a keresztény hitgyakorlás sajátos viszonyának, a lelkipásztori és karitatív munkának, az istenhit megmaradást-felemelkedést sugalló erejének története.

Ezután a munka, a tevékeny életvitel, a megélhetésért vívott harc fejezetei következnek. Ha az előzőek a szerző etnológiai, antropológiai nézőpontjából íródtak, az utóbbiak szociológiai kvalitásúak inkább. Itt is előbb a spirituálisabb tevékenységről esik szó, a zenész-cigányok nemzedékeinek sorsváltozásairól, cseppet sem gond nélkül való útkereséseiről. A „Vándormunkások — vendégmunkások” fél száz oldalas fejezete pedig — a téma egyre „keményebb” — ragyogóan megírt cigányfoglalkozás-történet és a mindenkori munkavállalási-megélhetési küszködés-

sek remek szociográfiája. Igazából ebből lehet jól megérteni a törzsi-foglalkozási tradíciók, a településenként-tájanként eltérő foglalatossági jellegzetességek, a munkavégzéssel kapcsolatos viselkedések és a — számukra elsősorban felbomlasztó, a tájékozódást-biztonságot összekuszáló — „történelmileg változó idő” viszonyát. Aminek mai konklúziója legtöbbször a legnehezebb, a legmegalázóbb, a legrosszabbul fizetett, az emberséget legjobban megpróbáló, a hely- és szerepvállalás öntudatát leginkább leromboló, az emberi méltóságot legdurvábban megtipró helyzetek halmozódása. Mindennek frusztrációja pedig a teljes kiutaltatlanság és kizártság miatti agresszív önsorsrontásban is gyakran tetőződik.

A foglalkozás dimenzióját logikusan egészíti ki a területi-települési szemszögű elemzés a könyv következő lapjain („Ahol az utak véget érnek”). Ott laknak ugyanis a cigányok, így kerekedik lényeges (John Rextől származó) megállapításra a fejezetcím. Kiskundorozsma, Nyírvasvári, Kerepestarcsa — egy-egy esettanulmány a periferiára tolt cigánytelepekről (és „cigánykérdésekről”), a „telep-felszámolásra” megindított „cs”-lakásépítési akciókról, csalásokról, a döntéshozói látásmód perifériakusságáról, a hatalmi, területi és jóléti perifériákról. Itt is elmeséltetett és a szerző által személyesen átélte történeteket olvasunk, élő helyzetekből, a cigányok és az ő felemelésükért küzdők mondataiból és feljegyzéseiből, a családi együttlétek vitáiból, a szabad ég alatti közös terek eseményeiből, fagyizás, kikísérés közbeni diskurálásokból kerekedik ki a kép.

Iskolában, sőt óvodában tapasztalni ugyanazt az intoleranciát és előítéletességet azért keservesebb élmény, mint ha ez, teszem azt, munkásszállón történne, mert védtelen gyerekek az elszenvedői (mint a Bevezetésben leírt döbbenetes atrocitásnak is), s gyakran azok az elkövetői, akiknek a gondjaira vannak bízva a cigánygyerekek. Ilyenkor kétségbeeszt arra gondolni, hogy vajon mikor kezdhet felnőni úgy egy nemzedék, hogy már ne hurcolja zsi-gereiben a lenézettség miatti üldöz-tési reflexeket. A „Cigány iskola” című rész mindamellett számos, fanatikusán elkölözött óvónő és tanító heroikus erőfeszítéseit is bemutatja. Nekik nemcsak a főnökeikkel, hatóságaikkal kell megküzdeniük, de a szülők és a gyerekek kezdeti bizalmatlanságaival is, sokszor pedig — kudarc esetén — önmaguk hiábavalóságának kétségeivel is. Életsorsokat sorakoztat fel

Diósi Ágnes, például Link Mihály kiskundorozsmai tanítóét (megjelenik Wagner Viktória volt apácanővér karitativ tevékenységének példája is), Jávor Ernő ráckevei kántortanítóét, a pálmajori Boross tanító-házaspárét, Daróczi Józsefét, aki Újpalotán tanított cigánygyerekeket, csakúgy, mint Vajda Imre, megszólal a keceli majd ráckevei tanító, Karsai Ervin, Kuklay Antal körömi plébános, s végül Rézműves Mihályné, a legendás hodászi cigány óvónő.

Nincs intézményes oltalom, ezért akár a gyerekek tanításában, akár a cigányság szociális felemelésében bármi előrelépés történik, amögött mindig kemény megpróbáltatások, emberi erőfeszítések, nevek állnak. Diósi Ágnes sem tudja valamennyiüket felsorakoztatni, de sajnos nincsenek sokan. A „Szociálpolitikánk ágbogai” című fejezet így egyrészt a cigányt és a szegénység közös átokká kovcsolódásáról számolhat be, másrészt követnivaló kezdeményezésekről (mint Vörös Borie és Zsigó Jenőé) — miközben a bajok egyre sokasodnak, s a cigányságot elkötelezettek teherbírása véges. (Nem ritka a csalódott belefáradás, s a leg-szomorúbb kiábrándulás talán a kilátástalanságban felőrlődött hajduhadházi iskolaigazgatónőé, akiben az egykori segítő tolerancia tragikusan fordult a visszajára.)

A stációk egyre reménytelenebbek: „Intézet, börtön”. Történelmileg is megalapozott diszkriminációs logika, jelenkori gyámügyi gyerekrablások, álamigondozás-elrendelések, intézetek, fiatakorúak büntetőintézete, börtön. Diósi Ágnes nem fél a legszélsőségesebben szörnyű történeteket sem felidézni, mert tudja, hogy a „jó” és a „rossz” szociográfusi kiegyensúlyozgatásának semmi teteje. Nem állítja, hogy minden intézeti fiatal sorsa szörnyűbb, mint otthon lett volna, de évtizedes tapasztalatai feljogosítják arra, hogy ebben a tárgyban is sokkolni merje az olvasót, hogy itt is rámutasson a sok-szor már faji beprogramozottságokat emlegető előítéletességre és a visszaélésekre. Miközben „a cigányellenes feliratoknak hovatovább folklórja lesz már hazánkban”.

Diósi Ágnes végül visszatér a feloldáshoz, a lélekhez, nem lehet mást tenni, „Akkor is hazámnak mondalak...”, fájdalmasan szép ennek a könyvnek a vége is.

De akárhol üttük is fel, kitetszik az egész írást átítató leglényegesebb gondolat (bár nincs önálló fejezete): Nem lehet szabadságot és demokráciát ki-

vánva szó nélkül, tétlenül együttélni azzal a ténnyel, hogy közöttünk, mellettünk, legtöbbször életünk és tudatunk perifériáira szorítva, itt élnek olyan emberek, akiknek a szegénysége, emberi alávetettsége, a „mi világunk” által irritálónak minősített etnikai-kulturális mássága a huszadik században, Európában, de egyáltalán, emberhez méltó társadalomban elfogadhatatlanul rossz helyzeteket teremtet. Nem lehet elfogadni sem a szegénységet önmagában, sem az alávetettséget, még ha azt nem terhelik a lenézett nemzetiséghez való tartozás további bélyegei is, nem lehet ezért elfogadni ezeket a tényeket akkor sem, ha egymást hatványozzák. Ezt kell legelőször kimondani (ezt is Diósi Ágnestől tanultam), még mielőtt egyáltalán szóba kerülne az, hogy ki mit tehetne a sorsa javításáért, ki mennyire áll helyt ezekben a nagyon kemény megpróbáltatásokban, s ki miben hibáztatható. Úgy gondolom, ebben mond Diósi Ágnes alapvetően mást, mint a „cigány-ügyek” számos más szolgálója.

Kerüljön remek könyve minél több „jóakarátú ember” kezébe.

BAJOMI IVÁN:

AZ ÉLETÚT FELÉN TÚL... DE MÉG AZ ÖREGSÉGEN INNEN

(Xavier Gaullier: La deuxième carrière, Seuil, Paris, 1988. 412 p.)

A hatvanas évek kedvenc témája, az ifjúsági probléma után napjainkra kezd más korosztályokkal is többet foglalkozni a társadalomkutatás illetve a publicisztika. Így például az 1988-as év egyik francia könyvsikere, Xavier Gaullier „A második karrier” című műve arról tájékoztat, hogy a világ fejlettebb régióiban a közelmúltban jelentősen megváltozott az idősebb, de még nem igazán öreg korosztályok helyzete.

A második világháborút követő közel három évtizedes periódusban a szociológusok, publicisták csak két, igen elnagyolt, ugyanakkor egymással megegyező szembeállított életkori szakaszt, az ún. aktív és nyugdíjas periódust különböztették meg a felnőttek életútján belül. Gaullier, statisztikára, sajtóközleményekre illetve saját és mások szociológiai kutatásaira támaszkodva azt állítja, hogy különböző változások következtében ma már egyre tarthatatlannabb ez a korábbi merev felosztás, és egyben arra irányítja az olvasó figyelt-

mét, hogy napjainkra mindinkább kirajzolódóban vannak egy olyan új, köztes korcsoport körvonalai, amely a nyugdíjkorhatár előtt és után állókat egyaránt magába foglalja. Ezt az életkori szakaszt jobb híján az „új életkor”, az „érett életkor” illetve a „második karrier” elnevezéssel szokták illetni.

Könyve első részében a szerző azokat a munkaszervezeteken belüli átrendezéseket, illetve a foglalkoztatáspolitikai azon változásait tárgyalja, melyeknek döntő szerepük van eme új korcsoport „létrejöttében”.

Ennek kapcsán Gaullier első helyen a hetvenes évek derekától felerősödött gazdasági modernizációs hullámokat említi, lévén, hogy ezek igen bizonytalanra tették az idősebb dolgozók munkaerőpiaci helyzetét. Az ötödik, hatodik X-et taposók pozícióinak megrendülése részben arra vezethető vissza, hogy az egyre nagyobb méreteket öltő munkanélküliség kordában tartása érdekében a jóléti államok az 1970-es évektől kezdve mind szélesebb körben tették lehetővé a kordkezdeményes nyugdíjaztatást. Az idő előtti nyugdíjazás egyes országokban olyannyira gyakorivá vált, hogy alig húsz év alatt hozzávetőleg egyötödével csökkent az 55–59 év közötti férfiak foglalkoztatottsági szintje (a legnagyobb csökkenést mutatott Hollandiában például 93%-ról 71%-ra esett vissza ez az érték 1960 és 1983 között). Noha a kordkezdeményes nyugdíjazás sokak számára azzal egyenlő, hogy a vártnál korábban mentesülnek a fásaszto vagy monoton munkafeladatok alól, Gaullier elemzése szerint e megoldásnak is van jó néhány hátulütője. Egyfelől a kordkezdeményes nyugdíjazás hatálya nemcsak a munkában megfáradtakra, hanem az erejük, alkotóképességük teljében lévő alkalmazottakra, egyes iparágakban az 50 vagy akár 45 éves dolgozókra is kiterjedhet. Másfelől, a feleslegessé minősülés óriási pszichikai terheket ró az érintett személyekre, és az sem mellékes, hogy a kényszer nyugdíjazások következtében számottevő szakismeret, munkahelyi tapasztalat is veszendőbe megy egyik napról a másikra.

Az idő előtti nyugdíjazás mellett a struktúraváltással, illetve általában a válságfolyamatokkal összefüggő tömeges elbocsátások is hozzájárultak ahhoz, hogy bizonytalanabbá vált az életút felén túljutott dolgozók munkaerőpiaci pozíciója. Az idősebbek térvesztését többek közt az idézi elő, hogy körükben összességében nagyobb az alacsonyabb

képzettségük aránya, mint az utánuk következő nemzedék tagjai között, és ennek következtében nehezebben tudnak megfelelni a technológiaváltással együttjáró új követelményeknek. Az idősebb korcsoportok sebezhetőségét az is növeli, hogy a munkáltatók illetve az állami szervek „takarékosági” megfontolásokból nem szívesen áldoznak a már nem kimondottan fiatal alkalmazottak átképzésére. Miután az elbocsátott idősebb dolgozók állásszerzési törekvéseit sokkal ritkábban koronázza siker, mint a fiatalabbakét, sokan olyan, nem túl előnyös megoldások elfogadására kényszerülnek, amelyek mintegy szentesítik az illetőnek a munkaerőpiacról való végleges kizárását. Az egyik ilyen megoldás a rokkanttá nyilvánítás. Gaullier könyvéből megtudhatjuk, hogy az elmúlt két évtizedben a fejlett nyugati országokban ugyanolyan ütemben nőtt a rokkantnyugdíjasok részaránya, mint a munkanélkülieké; e furcsa összefüggés magyarázata abban rejlik, hogy a hatóságok — a válságból adódó feszültségek érdekében — a rokkantság megállapításakor az egészségügyi indok mellett mindinkább figyelembe vesznek szociális szempontokat is. Olyannyira így van ez, hogy például Svédországban minden 60 év feletti, huzamosabb ideig elhelyezkedni nem tudó, ugyanakkor még nem nyugdíj jogosult férfit automatikusan rokkanttá nyilvánítanak. A munkaerőpiacról való kikerülés másik formáját az olyan munkanélküli segélyek igénybevétele jelenti, amelyeket az idősebb korúaknak folyósítanak a nyugdíjkorhatár kezdetéig. Ez a megoldás azonban többnyire csak a legidősebbeknek, Franciaországban például csak az 55 év felettiékre számúra adatott meg. Így a munkanélküliséggel együttjáró hátrányok napjainkban az újból elhelyezkedni már nehezen tudó 45–55 év közöttieket érintik a leg súlyosabban.

Gaullier még teret szentel könyvében annak bemutatására is, hogy miközben mind többen szorulnak ki viszonylag korán a munkaerőpiacról, a munkahelyeken belüli karrierívek is módosulóban vannak: addig, amíg a gazdasági fellendülés korszakában az egyenesvonalú, a munkahelyi hierarchia mentén való fokozatos emelkedést és ezzel arányos megbecsültséget nyújtó karrierívek voltak a jellemzőek, napjainkban már jóval a nyugdíjba vonulás időpontja előtt megtörik az alkalmazottak jelentős részének pályája. A fizikai munkát végzők körében ez a tendencia a következőképpen

nyilvánul meg: míg korábban sok kétféle dolgozó számíthatott arra, hogy idősebb korára középszintű parancsnoki funkcióba (művezető, részlegvezető stb.) kerülhet, a technológiai forradalommal illetve struktúra-átalakítással járó modernizációs folyamatok következtében egyre kevesebbek számára adatik meg az ilyenfajta előléptetés, többek között azért, mert a munkáltatók a megüresedett középvezetői posztok betöltésekor előnyben részesítik a fiatalabb és egyben képzetesebb dolgozókat. Ugyanilyen okok miatt a modernizációs folyamatok a felsőbb szintű irányító pozíciók birtokosainak karrierívét is mind jobban kikezdi. A változások azonban nem egyformán érintik a vezetők különböző csoportjait: egyes szociológiai vizsgálatok tanúsága szerint a „jobb” családokból származó és nagy presztizsú iskolákban végzett vezetők lényegesen sikerebben alkalmazkodnak az új feltételekhez, mint az alsóbb osztályokból felemelkedett, kevésbé képzett káderek, akik között igen sokan már 40–45 éves korukban parkoló pályára, vagyis további előmeneteli lehetőséget nem nyújtó kisebb presztizsú munkakörökbe kerülnek.

A szerző részletesen foglalkozik művében azok helyzetével is, akik még csak rövid ideje nyugdíjasok. Miután a fejlett országokban jelentősen megnövekedett az elmúlt évtizedekben a várható életkor és egyben jelentősen javult az idősebb korúak egészségi állapota, a nemrég nyugdíjba vonulókra egyre kevésbé jellemzőek az öregség klasszikus ismérvei: náluk még alig mutatkoznak a biológiai leépülés illetve a szociális elszigetelődés jelei. Épp ellenkezőleg: nagyfokú aktivitás jellemző rájuk, gyakorta folytatnak legális (netán illegális) gazdasági tevékenységet, időmérlegükben nagyon jelentős hányadot tesz ki a kertészkedés és barkácsolás, e korcsoport tagjai igen fontos szerepet játszanak a helyi közéletben, a különféle karitatív vagy egyéb célokat követő egyesületek életében. Az is megfigyelhető, hogy egyre nagyobb méreteket ölt a fiatalabb nyugdíjasok körében a szervezett turizmus illetve a felnőttoktatásban való részvétel. E változások nyomán sok tekintetben elmosódottabbá válik az aktív dolgozók és a nyugdíjasok között húzódó választvonal, és egyben igazoltnak tűnik Gaullier könyvének legfontosabb tétele, miszerint ma már sok szempontból egységes korcsoportot alkotnak a fejlett ipari társadalmak éltezebb korú, de még nem kimondottan öreg tagjai, függetlenül

attól, hogy az illetők túllépték-e vagy sem a hivatalos nyugdíjkorhatárt.

A 45 és 65 év közöttieket egységes korosztállyá kövácsló tényezők sorában a szerző részletesen foglalkozik a munka világán kívül eső jelenségekkel is. Így például kitér arra, hogy az életkor meghosszabbodása következtében újabban sajátos többletterhek hárulnak az „érett” korúakra. Míg nem is olyan régen az e korcsoportba tartozók általában csak unokáik felneveléséhez nyújtottak segítséget, ma már egyre nagyobb feladatot jelent e nemzedék számára az időskorú, egészségi problémákkal küszködő, 70–80 éven felüli szüleik támogatása.

Ha nincs is mód e recenzió keretei között arra, hogy részletesen ismertessük a szerzőnek az „érett korral” kapcsolatos valamennyi elemzését, hadd említsük meg végül, hogy a leíró részek mellett Gaullier számos helyen azt is felvázolja könyvében, hogy szerinte milyen változásokra, reformintézkedésekre lenne szükség ahhoz, hogy könnyebbé váljon ennek a korábban alig ismert korosztálynak a helyzete (így például olyan rugalmasabb nyugdíjrendszer kialakítását szorgalmazza, amely jobban figyelembe veszi az egyes emberek sajátos élethelyzetét, és amely kívánság szerint a fokozatos nyugdíjbavonulásra is lehetőséget ad).

Jó hír a gazdasági vezetőknél!

Az Állami Biztosító Vállalati
Évgyűrű biztosításának díját **költség** terhére fizethetik.
Ez a biztosítás a törzsgárdatagság
és a legjobb dolgozók anyagi elismerésének
legkorszerűbb módja.
A dolgozók részére fizetett biztosítási szolgáltatások
– járadék, vagy tőkefizetés –
nem személyi jövedelemadó kötelesek.

**VÁLLALATI ÉVGYŰRŰ BIZTOSÍTÁS
AZ ELISMERÉS BIZTOSÍTÁSA
ÁLLAMI BIZTOSÍTÓ**

GOSZTONYI GÉZA—
HEGYESI GÁBOR

ATTITÜDÖK, ÉRTÉKEK ÉS IDEOLÓGIÁK A SZOCIÁLIS MUNKA GYAKORLATÁBAN

1988-ban fordult elő először, hogy a három nagy nemzetközi szociális munkás szervezet, azaz az International Federation of Social Workers (IFSW) — a terepen dolgozó szociális munkások szervezete; az International Association of Schools of Social Work (ASSW) — az oktatók szervezete; és az International Council of Social Welfare (ICSW) — a szociálpolitikusok szervezete, nem együtt tartotta konferenciáját, hanem három egymás utáni héten, különböző helyszíneken — külön-külön. Az IFSW Stockholmban, „Attitűdök, értékek és ideológiák a szociális munka gyakorlatában”; az IASSW Bécsben, „A szociális fejlődés és a szociális jogok: a fejlődés kényszere 2000-ig és az ezredforduló után”, az ICSW Berlinben, „Jog — szociális jólét — szociális fejlődés” címmel.

(A három szervezet átmeneti elkülönülését okozó belső viták a dél-afrikai küldöttek elfogadása körül zajlottak. Az IFSW kizárta Dél-Afrikát tagjai sorából, saját döntését a fajgyűlölő ország politikájára elleni fellépésnek tekintve, míg az IASSW elfogadta egyes progresszív, apartheid-ellenes aktivitást kifejtő dél-afrikai személyek jelentkezését.)

Az IFSW mai szervezeti formájában 1956-ban jött létre, mint az 1928-ban megalakult International Permanent Secretariat of Social Workers (IPSSW) jogutódja. Jelenleg 51 nemzet szociális munkás egyesületei alkotják a nemzetközi egyesületi szövetséget. (Magyarország képviselőtében az azóta megalakult Szociális Munkások Magyarországi Egyesülete már jelezte belépési szándékát.) Az IFSW az Egyesült Nemzetek Szervezete Gazdasági és Társadalmi Tanácsának, az UNICEF-nek és az UNESCO-nak konzultatív státuszt élvező szervezete, amely az ENSZ több speciális szervezetével együttműködik.

Az IFSW az alapszabályban rögzített céloknak megfelelően nemzetközi együttműködéssel és közös cselekvéssel kívánja a szociális munka fokozatos szakmai fejlődését elérni, különösen a hivatásos képzés, a szakmai etika és a munkafeltételek vonatkozásában. Az IFSW kiemelten kezeli a nemzetközi szervezetek szociális mun-

kásainak társadalmi tervező tevékenységéhez nyújtott segítséget, a szervezet a szocialista országok felé is nyitott. (A stockholmi konferenciára való szívélyes meghívás eredményeképpen Csehszlovákiából, Jugoszláviából, Lengyelországból, a Szovjetunióból, Kínából és Magyarországról is érkezett delegátus.)

A konferencia előadások, szemináriumok, csoportmegbeszélések, tereplátogatások és kiállítások sorozatából állt. A továbbiakban ebből a gazdag kínálatból azokat a gondolatokat, tapasztalatokat szeretnénk közkinccsá tenni, melyek a hazai, lassan érlelődő szociálpolitikai változások erjedését segíthetik elő.

A stockholmi konferencia száznál több (délelőtt egy-egy óras plenáris, délután külön csoportokban elhangzó 20-20 perces) előadása öt fő téma köré csoportosult: 1. A menekültek helyzete és a szociális munka gyakorlata; 2. Béke és túlélés; 3. A skandináv országok szociális jóléti politikája, a jelen gazdasági válság következményei a jóléti államban, különös tekintettel a leggyengébb helyzetben lévőkre, mint pl. a gyermekek, szegények; 4. A szociális munkások tevékenységét vezérlő értékek; 5. Munkanélküliség és szociális munka; az érdekonfliktusok nehézségei és feloldási lehetőségeik.

Az első napon két „nagy” előadó, *Bengt Lindquist*, a „családok, megváltozott munkaképességűek és idősek” ügyeivel foglalkozó svéd miniszter, és *Olof Palme* özvegye, *Lisbeth Palme* beszélt a gyermekek helyzetéről. Ennek kapcsán mind az öt témát érintették — hiszen a gyermekek mindig első áldozatai minden társadalmi romlásnak, bajnak — így előadásaik jó bevezetést jelentettek a konferencia munkájához. E két előadásban érződött leginkább az előadókban a békeért és a menekültek ügyéért érzett felelőssége is.

És most — röviden — néhány fontosabb előadásról.

A világban 10 millióról 15 millióra emelkedett a menekültek száma a 80-as években. Nem érdektelen tehát a világon egyedülálló svéd bevándorlási és menekültügyi politikával megismerkedni. *Wiuu Lilesaar* elmondta, hogy az első lényeges bevándorlási hullám a második világháború után érte Svédországot. Mára a 8,4 milliós népességből egymillió a bevándoroltak száma. Így az elmúlt évtizedekben az egynyelvű Svédország soknyelvű társadalommá vált. Párat-

lan jogszabályai is e helyzethez igazodnak.

A svéd bevándorlási és nemzeti kisebbségi politika három alapelve a következő: *egyenlőség* a bevándorlók és a svédek között; *a nemzeti kultúrák szabad megválasztása* a bevándorlók számára is; *együttműködés és szolidaritás* a svéd anyanemzeti többséghez és a különböző nemzeti kisebbségekhez tartozók között.

Néhány példa a fenti elvek gyakorlati megvalósítására. 30 országos és 1200 helyi szervezet foglalkozik a bevándorlók ügyével. A kormányzat által szponzorált folyóiratuk tizenkét nyelven jelenik meg (50 000 előfizetője van). A rádió és a tévé programjai között finn, szerb-horvát, görög, török, spanyol és lengyel nyelvű adásokat találunk. 60 különböző nyelven folyik a tanítás az iskolaelőkészítőtől a középfokú oktatásig. Az alapismeretek elsajátításához 400–500 órás svéd nyelvtanfolyamon és legalább 200 órás kiegészítő nyelvtanfolyamon vesznek részt a bevándorlók. A tanfolyamok látogatását munkavégzésként ismerik el és teljes munkabérrel fizetik. A helyi hatóságok 100 fordítóirotát működtetnek. A bevándorlók és az „öslakók” munka- és életkörülményei között sokkal kisebb a különbség, mint más országokban. Ez a jövedelmekre is érvényes, még akkor is, ha igaz, hogy a bevándorlók általában nehezebb munkát végeznek, rosszabb munkaidőbeosztásban. 1976 óta Svédország a világ első országa, ahol a tartózkodási engedéllyel rendelkező nem svéd állampolgárok három évi ott-tartózkodás után választók és választhatók lesznek.

Közvetlenül a menekültügyi problémához kapcsolódott a másik nagy problémakör, a háború és béke kérdése. Az e körül forgó gondolatok sok előadásban felvetődtek, legegységelműbben a már említett *Lisbeth Palmén*ak, az UNICEF svéd bizottsága jelenlegi elnökének beszédében fogalmazódtak meg. Felzaklató beszámolója a világ háború sújtotta országaiban (Irakban, Iránban, Mozambikban) tett látogatásairól szólt. Legmegrendítőbb élményeit a szegénységtől, a környezeti ártalmaktól, a fegyveres konfliktusoktól legjobban szenvedőkkel, a gyerekekkel történt találkozásai jelentették.

A konferencia központi kérdései — lásd a címet: attitűdök, értékek és ideológiák a szociális munka gyakorlatában — leginkább a jóléti államból alkotott elképzelések módosu-

lásaiban követhetők nyomon, hiszen a „terepen” ütköznek meg leginkább a munkanélküliségről, az általános és speciális szolgáltatásokról vallott elképzelések.

Ramesh Mishra előadásában a jóléti állam *neo-konzervatív* tendenciáiról beszélt. Véleménye szerint „a neo-konzervatív gazdaság és szociálpolitika együttese az alacsony jövedelmi helyzetűeknek növekvő adóterheket, a magas jövedelműeknek adócsökkentéseket hozott. A neo-konzervatívok abban hisznek, hogy a gazdagot gazdagabbá, a szegényt szegényebbé kell tenni.” Visszatekintve a „jóléti állam” ideológiája kiindulásának idejére, a második világháború utáni időszakra, akkoriban három alapvető célkitűzést fogalmaztak meg. Legyen biztosítva: a teljes vagy közel teljes foglalkoztatottság; az alapszükségleteket kielégítő általános szociális szolgáltatások sora; a speciális szükségleteket kielégítő szociális szolgáltatások választéka. Ezek együttes megvalósítására való törekvés jelentette a *nemzeti létminimumért, mint alapvető társadalmi jogért érzett kollektív állami felelősséget*.

A háború utáni gazdasági helyzet megalapozta azt a konszenzust, amely a *vegyes gazdaság és a jóléti állam elvére épülő társadalmi rendet „véglegesnek”* hitte. A 70-es évek gazdasági válsága mind a gazdasági növekedésbe, mind a szociális biztonságba vetett korlátlan bizalmat megrendítette. Ebbe a helyzetbe a neo-konzervativizmus nem új elvként robbant be, új csupán a *kontextus* volt, amelyben a gazdasági liberalizmus, a *laissez-faire* elv érvényesítése keveredik a hagyományos, autoriter társadalmi doktrínákkal.

A jóléti állam mindhárom — fentebb idézett — célkitűzése a támadások keresztültűzébe került, az új, neo-liberális vélemények, ideológiák kerültek előtérbe. A munkanélküliségre mint a piacgazdaság elkerülhetetlen jellegzetességére tekintenek, mint arra az árra, melyet a gazdasági növekedés érdekében fizetni kell. Az *általános* szociális ellátásokat a közpénzek elherdálásának tartják. Kisebb, de hatékonyabb állami szociális szolgáltató szektort kívánnak, az univerzalizmus helyett a szelektivitást hirdetik. (Látványosan a szociális munka szakzszerűségének növeléséről van szó, valójában a szociális kiadások minimalizálása, szelektív csökkentése és a privatizáció együttesen a szolgáltatások erőzóját idézik elő.) A *speciális* szolgáltatásokat

pedig piaci formában vagy önkéntesek bevonásával kell megoldani a neo-konzervatív logika szerint.

E gondolatoknál maradva érdemes az angol *Arthur Gould* „Konfliktus és kontroll” című előadásának lényegét felidézni. Az előadó javaslatokat tett arra, hogy a szociális munka során milyen intézményi formák segítségével csökkentsük a munkát károsan befolyásoló állami kontrollt. Felmerült ugyanis az a veszély, hogy a kiépülő állami szociálpolitika paternalistává válik, és ezzel romítja a munka hatékonyságát és demokratikus jellegét. *Gould* előadása azért volt figyelemre méltó, mert sokak véleménye szerint a svéd jóléti politika a szociáldemokraták térnyerésével az elnyomó, fegyelmező jellegű, szegény-jogú protestáns etika morál-filozófiáját valló álláspontot haladta meg, a támogatásra és szolidaritásra épülő munkásmozgalmi elvekkel azt nyilvánította ki, hogy a kényszer és az erőszak alkalmazása a humán szolgálatok terén csak a múlt átkos öröksége. Ezzel szemben az előadó arról győződött meg, hogy a humán szolgálatok feletti kontroll nem egy-egy társadalmi csoport fortélyos trükkjeinek következményeként merül fel, hanem olyan általános dilemmaként, amely sosem lehet mentes ideológiai elkötelezettségektől. Megosztott a jobboldal is: vannak, akik az egyént teszik felelőssé saját problémáiért, s ebből következően az állam fegyelmező és ellenőrző feladatait hangsúlyozzák, mások viszont féltékenyen őrködnek az egyéni szabadságjogok felett, s ezért ellene vannak a túlzott állami beavatkozásnak. Ugyanígy megosztott a baloldal is: akik problémákkal küszködő embertársaikra a társadalmi igazságtalanság áldozataként tekintenek, azok szerint az államnak segítséget és támogatást kell adnia, nem pedig ellenőrzést gyakorolnia. Más baloldali beállítottságúak szerint viszont ez a „lágyság” egyáltalán nem segíti a munkásosztályt és a hátrányosabb helyzetű rétegeket, ha helyzetük csak gyenge, sebezhető és függő marad.

Más szempontból, de ugyancsak a szociális munka szerepével és értékválasztásaival foglalkozik *Doreen Gibson* (Ausztrália) előadása. Mondani valójának lényege, hogy a szociális munkásoknak a rossz helyzetben lévőket kell szolgálniuk. Egy olyan időszakban, amikor a gazdasági racionalitás és a szociális érdek szószólói éles harcot folytatnak egymással, fontos ezt kimondani. „A munka, azon túl, hogy

gazdasági biztonságot jelent, életcélt és önbizalmat is ad az embereknek” — idézte az előadó *Olof Palmét*. A munkanélküliség ezért jelent egyszerre mentálhigiénés és szociális problémát. A szociális munka fontos szerepet játszik abban, hogy az emberek tartásukat megőrizve élhessék túl a nehéz időköt, de egyedül, önmagában nem alkalmas arra, hogy a munkanélküliséget mint strukturális problémát megoldja. A szociális munkának a szociális tervezéssel és a szociális adminisztrációval együtt, valamint a kliensek mind nagyobb fokú bevonásával biztosítani kell a kliensek szükségleteit kielégítő szolgáltatások szervezését, egyszerűsített a strukturális problémák megoldását.

*

A konferencia után tereplátogatásokat szerveztek. Ezek keretében meglátogattuk a Svédország-szerető ismertté vált *Nacka-körzet* szociális szolgáltatóját. Ezt egy új lakótelep szolgáltatóházában helyezték el — előbb, mint hogy a lakótelep elkészült volna! Vagyis előbb szerveződött meg egy alapvető mentálhigiénés-szociális alapszolgáltatás, és csak utána jött létre a 12 000 lakosú körzet, amelyet ellátni a szolgáltatás hivatott. A 8 szociális munkást foglalkoztató, 35 helyiséges nackai általános szolgáltató központ széleskörű szolgáltatásokkal áll a lakosság rendelkezésére. Van gyermekideggondozó, pszichiátriai rendelő, körzeti orvos, kábítószer-megelőzés és -kezelés, munkaközvetítés, átképzési iroda, és még arra is mód van, hogy a lakótelepiek pénzügyi segítséget kérjenek — és kapjanak. (Ha az erre szolgáló „költségvetési keret” elfogy, a helyi politikai és adminisztratív vezetők feladata a hiányzó források pótlása. Ennek biztosításában a helyi választott képviselők nagy szerepet játszanak, mert általában helyi adóemelésre van szükség, amit ők szavaznak meg.)

Az ellátás gyakorlati lebonyolításával kapcsolatban talán érdemes megemlíteni, hogy mindenki részesülhet házi szociális gondozásban — ez tehát nincs sem jövedelemhez, sem életkorhoz kötve. A rendszer egységesen kezeli a gyereket, felnőttét és időskorút. Mindenki egyformán havi 200 svéd koronát fizet a szolgáltatásokért. Ezek lényegében állami ellátások, a magánpiaci vagy egyházi típusú szolgáltatások szinte teljesen hiányoznak. Az ellátást a szükséglet határozza meg, olyan szolgáltatás is lé-

tezik, hogy egy ember egy embert szolgál ki!

*

Az IFSW titkársága a kelet-európai régió részére regionális találkozót szervezett, amelyen a lengyel, jugoszláv, csehszlovák, szovjet és magyar kollégák vehettek részt. Tisztáztuk az IFSW szervezetéhez való csatlakozás feltételeit. Az IFSW számít arra, hogy csatlakozásunk után — ha a stockholmihoz hasonló méretű konferenciát nem rendezünk is — mód nyílik majd arra, hogy legalább az európai szervezeten belül sort kerítsünk szakemberek cseréjére, munkaértekezletekre, valamint regionális konferenciákra.

ANDRÁS SEMJÉN:

IS THAT POSSIBLE WHAT WE NEED?

An essay on education policy options

As time goes by, economic, political and social circumstances change and new challenges arise. Hungarian school system has had no response to changes: its structure has remained nearly the same for decades, paralyzing educational policy measures. Having summarized some of the most obvious failures of the present school system the author argues for structural change in education and for the necessity of a new education policy. However instead of pursuing a solution once for all one should rather work out a policy transforming the rigid system into a flexible one that automatically adjusts itself to changes.

Various educational policies may lead to economic success, although their social consequences may strongly differ. The selection of the best policy can only be based upon a precise knowledge of the society's value system or preferences. This cannot be guaranteed unless the barriers to open articulation of political interests are lifted. The paper surveys different theoretical types of educational systems and financing models. The assumptions of these models are contrasted to each other and to Hungarian reality, as the lack of some preconditions may hinder the validity and success of any such policy. Having dealt with publicly financed — centralised or decentralised — models of education, market models are also outlined including the voucher proposal.

The paper advocates for a public

education system based on differentiated capitation fees, allowing that for the longer run a combination of block grants and increased local autonomy under democratic control may lead to better results. The author also outlines the needed shift from manpower requirement-led to demand-led educational structure that would enable Hungary to cope with its structural adjustment problems.

JÁNOS E. FARKAS—ÁGNES VAJDA:

THE „AUTHENTICITY” OF THE STATISTICS

The state statistical service (the data publishing system of the Central Statistical Office) can not meet the demands of the organizations representing the public opinion. The study explains its reasons and by analysing empirical examples shows that the structure of the statistical system — as it was organised some 40 years ago — fails to reflect the present economical and social structure.

ZSUZSA SZÉMAN—
TAMÁS GYEKICZKY:

PENSIONERS IN THE LABOUR MARKET

Hungary is one of the countries whose population is rapidly ageing. The proportion of the retired (women 55 years, men 60 years) is approaching one quarter of the population. For many years about 20 per cent of the elderly have been employed, part time or full and almost two thirds of the aged have at least some supplementary income from the informal sector. The paper analyses a peculiar phenomenon in Hungary, the *pensioners labour market*; the circumstances of its formation on macro and micro levels, its special characteristics, its erosion. The erosion of the labour market of retired people appears to be a lasting irreversible process and its consequences upon the pensioners, as well as the entire society are going to be grave to an unprecedented extent. A point of departure towards a therapy may be the realization — both in principles and in practice — that any reform of economic policy without a coordinated overhaul of the social security system is socially, and in the long run, bound to be counterproductive.

FERENC BALIPAP:
**THE HISTORY OF THE HUNGARIAN
SETTLEMENT MOVEMENT**

Social policy — as a theory — was worked out in Hungary about the turn of the century. Different definitions made by remarkable representatives of social policy, such as Farkas Heller, Béla Kovrig, Vid Mihelics and Rezső Hilscher are cited in the study to give an overall picture about the intellectual background of the Hungarian settlement movement. The author of the study points out that among the different approaches to social policy that of Rezső Hilscher proved to be the most valuable.

The leading personality of the Hungarian settlement movement, director of the Újpest settlement, Béla Erődi-Harrach, published interesting articles about the ideological background of the settlement movement in 1911 and in 1927. These studies are reported here as well.

BOLDIZSÁR NAGY:
THE CAVES OF LAW

There is no direct link between the moral command and the legal rules concerning refugees and legal rules

are more complicated than the simple ethical maxim: „let anyone enter your country and let him integrate or preserve his separate identity, provided he is driven by forces of politics, nature or his fellow-men”.

The Hungarian law concerning refugees is in transition. The brief and biased phrase of the 1949 Constitution is being replaced by a set of rules based on the Hungarian adherence to the 1951 Geneva Convention relating to the Status of Refugees and its 1967 Protocol.

Most probably the practice of the Hungarian authorities will be rather restrictive. As a consequence of a narrow interpretation of the refugee-definition the majority of the asylum seekers coming from Roumania and other European countries will not be granted refugee status, not to speak about those who are driven by events which occurred outside of Europe: they are excluded from the benefits of the Convention by a Hungarian declaration, limiting the application to Europe.

Whereas the political refugee status will produce undeniable benefits, like travel documents and the possibility of quick naturalization, the question concerning the status of those who have not qualified as political refugees will remain open since the Hungarian law does not incorporate the notion of humanitarian refugee.

the American Medical Association, which is the only organization in the world that represents the entire medical profession in the United States. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons.

The American Medical Association is the only organization in the world that represents the entire medical profession in the United States. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons.

It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons.

It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons.

THE AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION

THE AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION is the only organization in the world that represents the entire medical profession in the United States. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons.

It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons.

It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons.

THE AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION

THE AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION is the only organization in the world that represents the entire medical profession in the United States. It is the only organization that is not controlled by any one person or group of persons.

CONTENTS

STUDIES

- 3 **András Semjén:** Is that Possible What We Need?
18 **John Keane:** Liberty of the Press in the 1990s

HUNGARIAN REALITY

- 35 **János E. Farkas–Ágnes Vajda:** The „Authenticity” of the Statistics
49 **Zsuzsa Széman–Tamás Gyekiczky:** Pensioners in the Labour Market

FROM THE HISTORY OF SOCIAL POLICY

- 60 **Ferenc Balipap:** The History of the Hungarian Settlement Movement

LEGAL ISSUES

- 72 **Boldizsár Nagy:** The Caves of Law

CITIZENS MOVEMENT – VOLUNTARY ORGANIZATIONS

- 77 **Katalin Lévai:** Interview with Judit László – Founder of an Experimental Kindergarten for Disabled Children
Charta for Homeless People
85 **Katalin Pik:** Alternative Solutions in Childcare in the GFR

REVIEWS

- 93 **Zsuzsa Zobor:** The Financing of Education
97 **Pál Závada:** Review of Ágnes Diósi's „Gipsy Road”
100 **Iván Bajomi:** Review of Xavier Gaullier's „La deuxième Carrière”

INFORMATION – SERVICES

- 103 **Géza Gosztonyi–Gábor Hegyesi:** Attitudes, Values, Ideologies in the Practice of Social Work
106 Summaries of the studies

Jegyzet

E SZÁMUNK SZERZŐI

BALIPAP FERENC

népművelő, szociológus, Dombóvár, Művelődési Központ és Könyvtár

FARKAS E. JÁNOS

statisztikus, Központi Statisztikai Hivatal

GOSZTONYI GÉZA

szociológus, Terezvárosi Családsegítő Szolgálat

GYEKICZKY TAMÁS

szociológus, MTA Szociológiai Kutató Intézet

HEGYESI GÁBOR

szociológus, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

JOHN KEANE

politikai filozófus, Nagy-Britannia

LÉVAI KATALIN

szociológus, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület

NAGY BOLDIZSÁR

jogász, ELTE ÁJTK

PIK KATALIN

szociológus, MTA Szociológiai Kutató Intézet

SEMJÉN ANDRÁS

közgazdász, OT Tervgazdasági Kutató Intézet

SZÉMAN ZSUZSA

szociológus, MTA Szociológiai Kutató Intézet

VAJDA ÁGNES

statisztikus, Központi Statisztikai Hivatal

ZOBOR ZSUZSA

közgazdász, Országos Tervhivatal

50.- Ft

